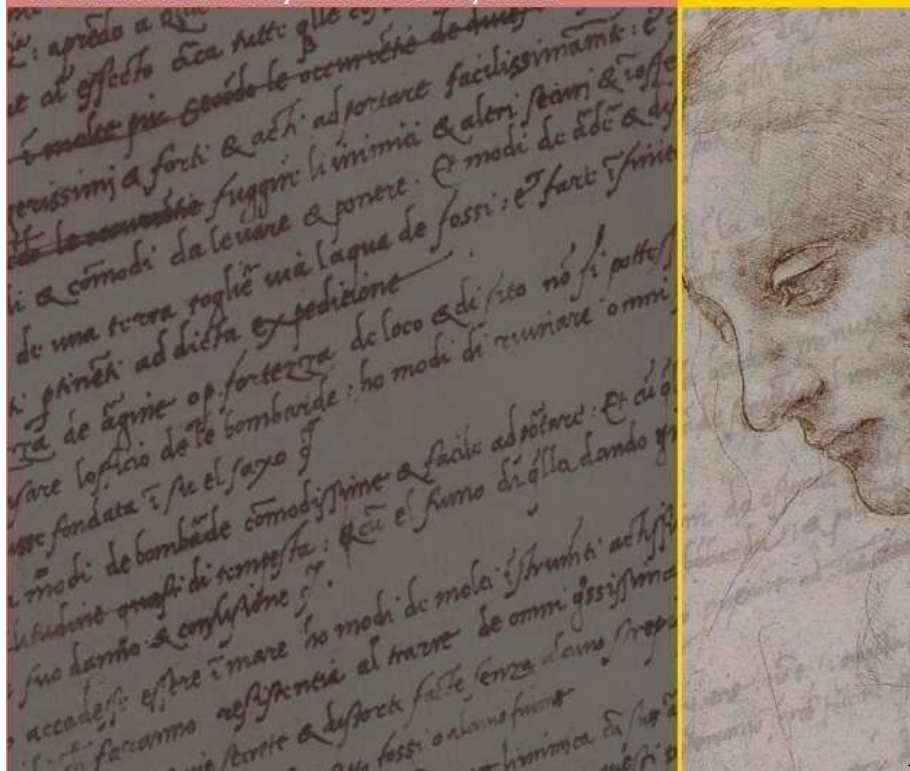

Szellem és Tudomány

A Miskolci Egyetem Alkalmazott
Társadalomtudományok Intézete folyóirata

2021/2. szám

Szerkesztőbizottság

Horváth Zita

Kotics József

Nyíró Miklós

Szabó-Tóth Kinga

Szepessy Péter (elnök)

Graholy Éva (olvasószerkesztő)

Kiadó

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar

ATTI Szociológiai Intézeti Tanszék

A szerkesztőség címe:

Miskolci Egyetem BTK

Alkalmazott Társadalomtudományok Intézet

3515 Miskolc-Egyetemváros

Graholy Éva

Telefon: (46) – 565111/21-84

E-mail: holeva@uni-miskolc.hu

ISSN 2062-204X

A lap megrendelhető a szerkesztőség címén, vagy a megadott email címen.

Szellem és Tudomány

a Miskolci Egyetem Alkalmazott
Társadalomtudományok Intézetének folyóirata

2021/2. szám.

2021. június

Miskolc-Egyetemváros

Tartalom

Láttelelet

Szabó-Tóth Kinga: A társadalom lelki egészsége és a Covid-19 járvány	5
Havasi Virág: Hátrányos helyzetűek-e a hátrányos helyzetű hallgatók a Miskolci Egyetemen?	24
Kasznár Attila: Gondolatok az indonéziai terrorizmusról és annak háttéréről	51

Elmélkedő

Zsolt Péter: A jelen és a jövő uralásának szociálpszichológiája	59
Farkas Zoltán: Strukturális társadalmi magatartás és kölcsönhatás	78
Fekete Sándor: Terrorizmus és filozófia	105

Kitekintő

Kunt Gergely: A Soá- emlékezetpolitika tárgyasulásai emlékműveken Berlinben és Budapesten	120
Sápos Aranka: Magyarországi szlovák áttelepülők 1946-1948	146
Pócsi Emese: A modern politikai műveltség jegyében Kemény Zsigmond publicisztikája az 1850-es évek elején	162

Szabó-Tóth Kinga¹

A társadalom lelki egészsége és a Covid-19 járvány

Absztrakt

2020 kora tavasszal kúszott, majd robban be az életünkbe a koronavírus járvány. Akkor még nem sejtettük, hogy mennyi ideig uralja majd az életünket, mikorra tudja az emberiség hátrébb szorítani, legyőzni. A járvány világméretű egészségügyi kihívást jelent, ugyanakkor társadalmi és gazdasági krízishelyzet is egyben. Az egzisztencialista filozófiai nézetek szerint az embernek négy alapvető félelme van: félelem a haláltól, az elszigetelődéstől, a szabadságtól való megfosztottságtól és attól, hogy nem hagyunk nyomot a világban. A járvány az első háromra mindenképpen reagál, azért is annyira nyomasztó.

Szociológiai szempontból egy olyan természetes kísérleti helyzetnek is felfogható, melyben jól vizsgálhatóak a társadalmi szolidaritás, a kis- és nagyközösségek, a társadalmi integráció, a gyenge és erős kötések szerepe. A tanulmányban a társadalom lelki egészségét vizsgálom a járvány tükrében, ezen belül is azt, hogy melyek voltak az emberek első reakciói a járványra, hogyan változtatta meg a járvány életmódjukat, életvitelüket, milyen új szokások és tevékenységek keletkeztek, milyen konfliktusok bukkantak felszínre és hogyan értelmezték a járványt, milyen magyarázatokat adtak rá és – ezektől nem függetlenül – milyen hozzáállást, milyen megküzdési stratégiákat alakítottak ki vele kapcsolatosan.

Az írásban a lakosság körében 2020. április első két hetében online módon felvett kérdőíves kutatásunk (Miskolci Egyetem, ATTI 840 fős lakossági minta) adatbázisára építem elemzéseimet, valamint felhasználom a témában megjelent más kutatások eredményeit. A tanulmányban különös hangsúlyt kap a járvány-helyzetnek egyfajta krízishelyzetként való értelmezése. Lazarus megküzdési stratégiákra vonatkozó elképzeléseit felhasználva a helyzetre vonatkozó értelmezések szocio-demográfiai háttérét is kutatom, értelmezési sémákat írok le, majd ezeket összefüggésbe hozom a Lazarus és mások által feltárt krízishelyzetekre vonatkozó megküzdési stratégiákkal.

Kulcsszavak: lelki egészség; megküzdési stratégiák; társadalmi krízis

Abstract

In the early spring of 2020, the coronavirus epidemic exploded into our lives. At that time, we had no idea how long it would dominate our lives, when humanity could push it back, defeat it. The epidemic is a global health challenge, but it is also a social and economic crisis. According to existentialist philosophical views, man has four basic fears: fear of death, fear of isolation, fear of the lack of freedom, and fear of leaving no trace in the world. The epidemic definitely responds to the first three, which is why it is so depressing.

¹ Szociológus, intézetigazgató egyetemi docens. Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete (szabo.toth.kinga@uni-miskolc.hu)

From a sociological point of view, it can also be seen as a natural experimental situation in which the role of social solidarity, small and large communities, social integration, weak and strong ties can be well examined.

I examine the mental health of society in the light of the epidemic in this study, including what people's first reactions to the epidemic were, how the epidemic changed their way of lives, what new habits and activities emerged, what kind of new conflicts came to the surface and how people interpreted the epidemic, what explanations were given to it and - regardless of these - what attitude, what coping strategies they developed in relation to it.

In this study, I build my analyzes on the database of our online questionnaire survey (University of Miskolc, ATTI, population of 840 people) in the first two weeks of April 2020, and I use the results of other research published on the topic. In the writing, special emphasis is placed on interpreting the epidemic situation as a kind of crisis situation. Using Lazarus' ideas of coping strategies, I also research the socio-demographic background of interpretations of the situation, describe interpretation schemes, and then relate these to the coping strategies of crisis situations explored by Lazarus and others.

Keywords: mental health; coping strategies; social crisis

I. A probléma

2020 kora tavasszal kúszott, majd robban be az életünkbe a koronavírus járvány. Akkor, tavasszal még csak az első hulláma, mely teljes lock-down-t eredményezett szinte mindenhol a világon. Akkor még nem sejthettük, hogy mennyi ideig uralja majd az életünket, mikorra tudja az emberiség hátrébb szorítani, legyőzni. Most, amikor ezt a tanulmányt írom, a járvány harmadik hullámát éljük át, igaz, hogy már többféle vakcina is rendelkezésünkre áll. Reménykedünk benne, hogy nem kell már sokáig kitartanunk. A járvány világméretű egészségügyi kihívást jelent, ugyanakkor társadalmi és gazdasági krízishelyzet is egyben. Az egzisztencialista filozófiai nézetek szerint az embernek négy alapvető félelme van: félelem a haláltól, az elszigetelődéstől, a szabadságtól való megfosztottságtól és attól, hogy nem hagyunk nyomot a világban. A járvány az első háromra mindenképpen reagál, azért is annyira nyomasztó. Szociológiai szempontból egy olyan természetes kísérleti helyzetnek is felfogható, melyben jól vizsgálhatóak a társadalmi szolidaritás, a kis- és nagyközösségek, a társadalmi integráció, a gyenge és erős kötések szerepe.

A tanulmányban a társadalom lelki egészségét vizsgálom a járvány tükrében, ezen belül is azt, hogy melyek voltak az emberek első reakciói a járványra, hogyan változtatta meg a járvány életmódjukat, életvitelüket, milyen új szokások és tevékenységek keletkeztek, milyen konfliktusok bukkantak felszínre és hogyan értelmezték az emberek a járványt, milyen

magyarázatokat adtak rá és – ezektől nem függetlenül – milyen hozzáállást, milyen megküzdési stratégiákat alakítottak ki vele kapcsolatosan. Az általam felvetett kérdéseket megvizsgálom a családok és egyének szintjén, a fiatalok és idősek tengely mentén, valamint választ keresünk arra a kérdésre is, hogy vajon függtek-e a járványértelmezések és magyarázatok iskolai végzettségtől, nemtől illetve értelmezhetőek voltak-e területi metszetben (város-vidék).

Az írásban a lakosság körében 2020. április első két hetében online módon felvett kérdőíves kutatásunk (Miskolci Egyetem, ATTI 840 fős lakossági minta) adatbázisára építem elemzéseimet, valamint felhasználom a témában megjelent más kutatások eredményeit. A tanulmányban különös hangsúlyt kap a járvány-helyzetnek egyfajta krízishelyzetként való értelmezése. Lazarus megküzdési stratégiákra vonatkozó elképzeléseit felhasználva a helyzetre vonatkozó értelmezések szocio-demográfiai hátterét is kutatom, értelmezési sémákat írok le, majd ezeket összefüggésbe hozom a Lazarus és mások által feltárt, krízishelyzetekre vonatkozó megküzdési stratégiákkal.

II. Elméleti keretrendszer

A lelki egészség társadalmi vizsgálata nem áll távol a szociológiai kutatásoktól.

A társadalom lelki egészsége mérhető a boldogság és elégedettségvizsgálatok (1), mentén, az egyes társadalmi intézményekkel szembeni bizalom mentén (2), illetve annak mentén, hogy adott társadalmi közegben, időszakban és kultúrában milyen megküzdési stratégiákat, túlélési stratégiákat alakít ki egy-egy közösség, csoport, nemzet (3), illetve mérhető a társadalom integráltságának figyelembe vételével és ebben az értelemben a gyenge és erős kötésekben keresztül is (4).

Ezeket túlmenően az általam használt értelmezési keret, amellet, hogy a fentieket is figyelembe veszi, kiegészül a helyzetnek egyfajta társadalmi-közösségi és egyéni kírzhelyzetként való értelmezésével (5).

A továbbiakban az általam használt értelmezési keretet mutatom be nagyvonalakban majd néhány járvány-kutatást ismertetek, olyanokat, melyek a társadalom lelkiállapotát fókuszáltak a kialakult helyzetben.

Ulrich Beck 1986-ban megjelent könyvében (magyarul 2003-ban) veti fel, hogy a modern iparosodó társadalmakban olyan kockázatok keletkeznek, melyek már nem lokálisak, nem köthetőek időhöz és térhez, így nehezen fejthetők meg, nem érvényes rájuk az okság és felelősség kérdése (6). A járványhelyzet akut szakasza is beilleszthető ezek közé a kockázatok, globális ártalmak közé és az erre való közösségi, emberi reakciók pedig felfoghatók a Beck-i értelemben egyfajta reflexív modernizációs folyamatnak. A modern fogyasztói társadalmak azzal is együtt járnak, hogy egyre több az újfajta stresszor az emberi közösségek életében, melyekkel így vagy úgy meg kell küzdeniük (7).

A pszichológiában a krízis leírása Erikson nevéhez köthető, mely elmélet szerint a krízis a fejlődési folyamat része, egy olyan fordulópont az ember életében, melyet sikeresen megoldva tud tovább lépni életének újabb eseményei, fordulói, dilemmái felé (8).

A krízisek csoportosítása aszerint történhet meg, hogy milyen kiváltó okok állnak mögötte, illetve milyen területeken fejtik ki a hatásukat. Ennek alapján beszélhetünk normatív krízisekről (ide tartoznak az Erikson által leírt fejlődési krízisek), akcidentális krízisekről (járványos krízisek), traumatikus krízisekről (kapcsolati konfliktusok, személyek elvesztése). Más felosztás alapján lehet egyéni, csoportos és társadalmi krízisekről beszélni. Harmadik

felosztás alapján pedig lehet fejlődést elősegítő és fejlődést gátló krízisekről beszélni.

G. C. Caplan (1964) egy egységes modellben kríziselmélet alapelveit, megalkotta a legerterjedtebb és legismertebb krízis-definíciót (9, 10), mely szerint krízishelyzetben az egyén kénytelen a lélektani egyensúlyát veszélyeztető körülményekkel szembenézni, a probléma mindennél fontosabbá válik számára. A fennálló helyzetet szokásos problémamegoldó eszközeivel azonban sem megoldani, sem elkerülni nem tudja, a fenyegetettség ráadásul általában kívülről érkezik, így az egyén érzi ezt a fajta kiszolgáltatottságot, ami ezzel együtt jár.

A megküzdés, vagy coping fogalmának értelmezésére számos pszichológiai modell született. Lazarus kognitív tranzakcionista megközelítést alkotott a jelenség leírására (11). Modelljének központi eleme az egyén vagy közösség hozzáállása az adott helyzethez.

Lazarus és Folkman (12) két átfogó megküzdési stratégiát írt le. A problémaközpontú megküzdés során az egyén célja a probléma leküzdése, kezelése, vagy jövőbeli elkerülése. Az érzelempözpontú stratégiák esetében a cél az érzelmi stressz-reakciók enyhítése, a negatív érzelmek túlírásának csökkentése.

A két fenti mellett még további nyolc helyzet-értelmezési, helyzetértékelési stratégiát írtak le (13): 1, konfrontáció: aktív szembehelyezkedés a helyzettel, a kiváltó okokkal; 2, eltávolodás: a helyzettől való ideiglenes eltávolodás a jobb rálátás érdekében; 3, az érzelmek és a viselkedés szabályozása, melynek során önkontrollt gyakorolunk érzelmeink és viselkedésünk felett; 4, társas támogatás kérése; 5, aktív felelősségvállalás a helyzet megoldása irányába; 6, problémamegoldás megtervezése; 7, elkerülés és menekülés a probléma jobb átgondolása érdekében; 8, pozitív jelentés keresése a helyzet leírására annak érdekében, hogy az elviselhetőbbé váljon.

Más elképzelések alapján lehetnek még adaptív és maladaptív megküzdési stratégiákról beszélni attól függően, hogy azok sikeresek vagy kevésbé sikeresek a helyzet kezelésére (14). Ezeken kívül lehet támogatást kereső vagy azt nélkülöző módok alapján is a felosztásuk valamint az aktív és passzív kategóriák mentén.

Az utóbbi években egyre nagyon figyelem irányul a megküzdés sikeresebb, proaktívabb módjára. A proaktív coping (15) esetében, a személyiség kihívásként, személyes fejlődése lehetőségeként kezeli az adott, vagy jövőben anticipált viselkedését.

Az egzsizisztencialista filozófusok szerint az embernek alapvetően négy lét-konfliktusa a félelem a haláltól, a félelem a jelentésnélküliségtől, a félelem az elszigeteltségtől és a félelem a szabadságának megfosztásától. Havasi Virág járványhelyzettel kapcsolatos tanulmányában (16) kifejti, hogy a helyzet a fenti négyből háromra mindenképpen reagált, hiszen a teljes lezárás időszakában

(és gyakorlatilag most is) meg voltunk/vagyunk fosztva a szabadságunktól, félhettünk attól, hogy meg fogunk halni, és a teljes lezárásban félhettünk az elszigeteltségtől is.

A University College London nagyszabású kutatásba kezdett 2020 tavaszán a járványhelyzet első hulláma során online kérdőívek segítségével (17). A kutatás-sorozatban megállapították, hogy a járványhelyzet első szakaszában közvetlenül a lezárásokat követően az emberek kedélyállapota jelentősen romlott, majd néhány hét elteltével javulni kezdett. Ez több okra vezethető vissza, melynek egyik eleme a „lockdown relief”. A szakirodalom ezzel a kifejezéssel illeti azt a jelenséget, hogy amennyiben valaki „békeidőben” nagyon megterhelő, stresszteli, túlhajszolt életmódot folytatott, azok számára megkönnyebbülés, ha egyi időre ezeket a tevékenységeit felfüggesztheti, főleg akkor, ha ezen tevékenységek egy része online térbe átvihető.

Egy másik jelenség a FoMo jelensége, a fear of missing out, amely a 21. századi ember egy alapvető életérzése, különösen a fiataloké. Andrew Przybylski brit pszichológus, aki a fogalmat először leírta és mérésére kérdőívet szerkesztett (18), úgy fogalmazta meg ezt a jelenséget, mint olyan átfogó félelem, ami azzal kapcsolatos, hogy valaki(k) élményeket szereznek nélkülünk, azaz nem vagyunk jelen ott, ahol mások jól szórakoznak. A járványhelyzet hatására lecsökkentek a szórakozási és szabadidőeltöltési lehetőségek, így a FoMO jelentősen alábbhagyhatott.

2020. áprilisában, a járványhelyzet derekán jelent meg Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor közös elemzése a járványhelyzet túlélési stratégiái, társadalmi adaptációs módjai vonatkozásában (19). A tanulmányukban foglalják össze mindazokat a módokat (összességében 21-et), melyek kutatásaik alapján a járvány-helyzetben megjelentek. Ezek között szerep a kooperáció, a másokkal való szolidaritás, a tartalékképzés, a korábbi tradíciók felelevenítése, a védetségbe vetett hit, az időhöz való viszony átgondolása, az új készségek, képességek megtanulása, új kommunikációs formák, új kommunikációs szokások kialakítása. A hatékonyabb, adaptívabb stratégiák mellett megjelennek maladaptívnek nevezhető módzatok is.

III. Empírikus elemzések – lelki egészség és járvány

III.1. A helyzet lakossági értelmezése

A járványhelyzet első hullámának lakossági értelmezésekor nyitott kérdés során vizsgáltuk, hogy mit gondolnak az emberek a helyzetről. Összességében a helyzetet sokan nagyon félelmetesnek és nagyon riasztóak jellemezték. Félelmetes és riasztó elsősorban a kiszolgáltatottság és bizonytalanság miatt, hiszen nem lehetett tudni a járvány akut szakaszában, hogy az hogyan fog alakulni Magyarországon. Sokan tartottak attól, hogy idős hozzátartozóik megbetegszenek. Sokan féltek a járvány gazdasági hatásaitól. Többen kifejezték az iránti aggodalmukat, hogy nem látható a járványhelyzet vége és az egész helyzet nagyon kiszámíthatatlan. Mások azt hangsúlyozták, hogy a járvány várható volt: egyfajta ellen-reakció a globalizmusra, a rohanó világra, a fogyasztói társadalomra. Sokan úgy vélték, hogy a helyzetet komolyan kell venni és aggodalmuknak adtak hangot a tekintetben, hogy vannak, akik bagatellizálják.

A járványhelyzet előtt sokan igazán boldognak tartották magukat (10-es skálán 7,6-os átlagértékkel), mely érték jelentősen csökkent (6-os átlagra) az első hullám időszakára. A kérdésre adott válaszok kétváltozós elemzése azt mutatja, hogy a „most hova helyezné magát boldogság tekintetében?” kérdésre adott válasz kissé függ az iskolai végzettségtől (szig: 0,00, eta: 0,2) és összefüggéseiben azt mutatja, hogy minél iskolázottabb valaki, annál jobb lelkiállapotban volt a járványhelyzet akut szakaszában.

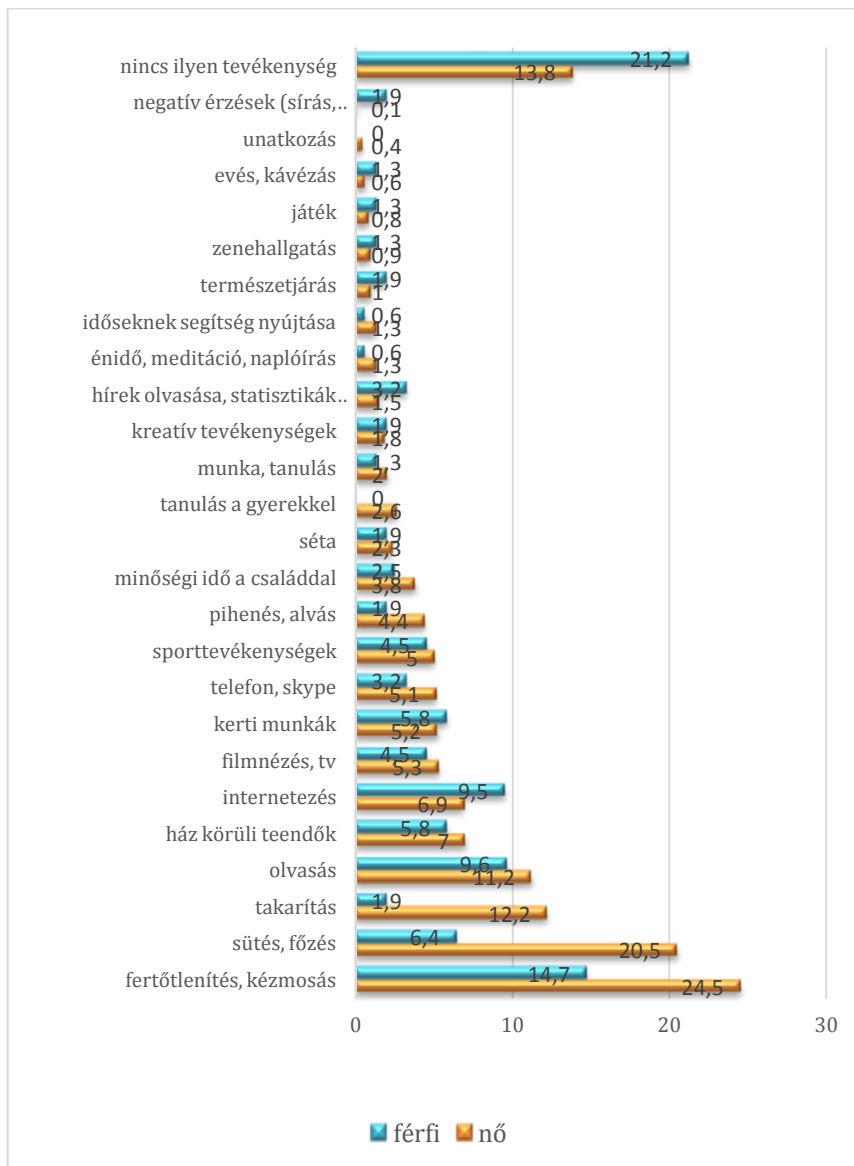
A boldogsággal kapcsolatos kérdésekre (mennyire volt boldog előtte és most mennyire érzi annak magát) adott válasz az életkortól és a lakóhelytől (Budapest, Miskolc, város, község kategóriákkal mérve) független. A „mennyire boldog jelenleg?” kérdésre adott válaszok viszont szignifikáns összefüggést mutatnak a „nem” változóval: kutatásunk alapján úgy látszik, hogy a férfiak magasabbra helyezték magukat a tízfokú skálán, mint a nők. Ugyanez a tendencia érvényesül a „most a helyzet kapcsán hova helyezné magát?” kérdés esetén.

Más kutatások a boldogság és elégedettség nemek szerinti megoszlásáról igen ellentmondásos eredményeket mutatnak (20, 21, 22). Ezek alapján árnyaltabb a kép a nemek eltérő boldogság-érzetéről. Kutatások szerint a nők boldogság-érzete az utóbbi évtizedekben csökkenő trendet mutat (23). Ezzel

együtt a nők kétszer olyan hajlamosan depressziós időszakokat átélni életünkben (24). Ugyanakkor azt is mutatják ezek a vizsgálatok, hogy a nők sokkal hajlamosabbak igen erős pozitív érzéseket átélni, mint a férfiak (25). Gyakrabban és gyorsabban vesznek igénybe külső segítséget is abban az esetben, ha lehangoltnak érzik magukat. Ezek egy része visszavezethető a nemek eltérő szocializációs hatásaira, azaz arra, hogy a nők gyerekkoruktól kezdődően támogatást kapnak érzelmeik erősebb kifejezésére, mint a férfiak (26). Az érzelmeik felismerésében, az empátiában is erősebbek a nők, mint a férfiak. Összességében ezek a kutatások azt mutatják, hogy a nők jobban kitettek a depressziónak, a stressznek és krízisek mély átélésének, mint a férfiak, ugyanakkor a poszttraumás fejlődés is jellemzőbb rájuk, mint a férfiakra.

III.2. Változó tevékenységek, élelmódbeli változások a járványban

Nyitott kérdésben kérdeztünk rá az online kutatásunk során arra, hogy életmódjukban, tevékenységeikben milyen változásokat tapasztaltak a válaszadók. A válaszokat kategorizáltuk és nemi bontásban közöljük a következő ábrán.

1. ábra: Új tevékenységek, életmódbeli változások a Covid-19 1. hulláma idején (n=840)

Forrás: ATTI online kérdőíves járványkutatás

Látható, hogy a változások főképp a nőket érintették: a férfiak közül mintegy minden ötödik nem tud új tevékenységekről, szokásokról beszámolni, a nőknél ez az arány csak 13,8%. A fertőtlenítés és gyakori kézmosás kerül mindkét nemnél az első helyre, a nőknél ezt követi a sütés-főzés (hiszen otthon van a család), a férfiaknál a második helyre az olvasás illetve az internetezés gyakoribbá válása került. Különös, hogy a „tanulás a gyerekekkel” kategória kizárólag a nőknél fordul elő.

III.3. Konfliktusok a párkapcsolatokban, a családban

Kutatásunk során kíváncsiak voltunk a gyenge és erős kötésekre járvány idején így arra is, hogy hogyan működnek a családok, milyen az összezárt lét, vannak-e és milyen típusúak a konfliktusok, hogyan alakulnak a párkapcsolatok.

Úgy tűnik, hogy erre a helyzetre is igaz lehet az a megállítás, hogy a békeidőben jobban működő családok most is jobban működnek, a problémásabb családokban pedig most, - ez a terhelt időszak - felerősíti a konfliktusokat.

Az állítás második felét azonban árnyalnunk kell, mert úgy látszik, hogy nem minden esetben növekedtek meg a konfliktusok eleve konfliktusos családokban: a helyzet hatására az ilyen családok egy része is jobban összezár, a veszély- és konfliktusforrás kívülrre való helyezésével a család belső egyensúlya jobban megtartható, el tudnak simulni korábbi konfliktusok, vagy felfüggesztésre tudnak kerülni.

Kutatásunk során - a fentiek vizsgálatának érdekében - rákérdeztünk arra, hogy vannak-e problémák, konfliktusok otthon, az összezártságból adódóan? A válaszadók 49%-a válaszolta azt, hogy nincsenek, 8,6%-uk azt, hogy nincsenek ilyenek, sőt, jobb lett a kapcsoltuk, 27,5%-a úgy nyilatkozott, hogy ugyanazok a konfliktusok vannak, mint korábban, 7,5%-uk szerint ugyanazok a konfliktusok vannak mint korábban, csak a helyzet miatt gyakoribbakká váltak, és 7,4%-a szerint új konfliktusok lettek (27).

Az új konfliktusokról beszámolókat részletesebben megvizsgálva látható, hogy az idősebbek (60 év felettiek) több konfliktusról számolnak be, mint a fiatalabb korosztály (18-40 közöttiek), akik legalább négyen élnek együtt, azok is gyakrabban érzékelnek konfliktusokat, mint azok, akik ketten élnek, illetve a panelben, kisebb lakásban élők inkább beszéltek ilye helyzetekről, mint a nagyobb térben egymással osztozkodók. Nyitott kérdésben rákérdeztünk a konfliktusos területekre, mely válaszok alapján 8 ilyen terület

azonosítható: összezártságból adódó feszültségek („követnek a házban, egy nyugodt percem sincs”; néha egymás agyára megyünk”; „Több időt töltünk együtt, senki nem járhatja a maga útját, kevesebb az énidő, a frusztrációk hatására több a sűrűlódás”, stb. (1); otthontanulással, gyerekkel kapcsolatos feszültségek (2); aggodalom és félelem (3) („Aggódok a munkahelyi bizonytalanság miatt”, „Több a fizetni való az elszabadult árak miatt”, „70 éven felüliek vagyunk. Nem mozdulhatunk ki és így a gyerekek, unokák segítségére szorulunk, ezért kiszolgáltatottnak érezzük magunkat”, stb.), túlterheltség következtében fellépő feszültségek (4); a helyzet eltérő megítéléséből fakadó feszültségek (5); („A férjem szerint nem baj, ha elkapjuk a vírust, mert úgysem halunk bele. Ezek a dolgok napi szinten generálják közöttünk a konfliktust.”, „A társam paranoiásan viseli a helyzetet, túlreagálja a veszélyeket.”, „A szüleim azon aggódnak, hogy miért jár el a férjem futni, haza fogja hozni a vírust a természetből.”, „Aki elmegy otthonról, nem veszi elég komolyan a szabályokat. Aki otthon marad, nem tud mindenre figyelni, ezért bekövetkeznek hibák.”, stb.); pénzügyi, anyagi nehézségek (6); társas kapcsolatok hiányából, a szociális izolációból eredő feszültségek (7), egyéb gondok (8).

Rákérdeztünk kifejezetten arra is, hogy hogyan alakulnak a párkapcsolatok. A válaszadók 80%- számolt be arról, hogy nem változott a párjával való kapcsolata. Annak, aki változást észlel, általában az alábbi okai voltak: nem tudnak találkozni a párjával, mert külön élnek és hiányzik a valódi kapcsolódás, a feszült helyzet miatt nincsenek közös témák és sok az egyet nem értés, az egyik fél dolgozni jár, a másik tart attól, hogy hazahozhatja a kórt, stb.

Sokan a párkapcsolat kifejezetten intimebbé válásáról beszéltek: szorosabb lett a kapcsolatuk, jobban összetartanak, szépen tudnak egymás mellett dolgozni és jó, hogy az ebédidőt meg tudják egymással osztani, jobban látja, érti a másik fél munkáját, a közös nehézség összekovácsolta őket, jobban érzik, hogy csak egymásra számíthatnak.

Különben ez utóbbit a hazai "bizalomkutatások" is megerősítik, melyek azt mutatják: az emberek jó részének a bizalma belülre, a családi körre helyeződik nem pedig kifelé: azaz inkább bíznak családban, mint különféle más, külső intézményekben.

III.4. Megküzdés és hozzáállás a járványhelyzethez

A kérdőívnek nagyon értékes és elemzésre jól használható része volt az a kilenc állítás, melyet felkínáltunk a válaszadóknak és melyet ötfokú Likert skálákon értékelhettek. Az elemzés következő blokkjában ezzel a kilenc változóval dolgozunk és megvizsgáljuk, hogy hogyan állnak összefüggésben ezek a változók más, a válaszadókra vonatkozó szocio-demográfiai paraméterekkel.²

Eredményeink azt mutatják, hogy a válaszadók jelentős része egyet értett azzal az állítással, hogy a koronavírussal meg fog tudni az emberiség előbb, vagy utóbb birkózni, illetve azzal a vélekedéssel is, hogy a globalizált világban rendre elő fognak fordulni a mostanihoz hasonló járványos helyzetek. Ezeket egyfajta funkcionalista jellegű magyarázatnak tarthatjuk, melyek hajlamosak a dolgok magyarázatául egyfajta rendet, természetes állapotot tételezni. Ugyanakkor, viszonylag magas volt a támogatottsága annak az állításnak is, hogy a járványos időszaknak lehetnek jó hatásai, pozitív következményei – mely vélekedés kissé megint funkcionalista jelleget mutat: nagyon leegyszerűsítve, mindennek, ami van, annak van valamiféle célja és értelme a világban és így kell lennie valamiféle értelmezhető, hasznos hatásnak. Elmondható az is, hogy szignifikánsan inkább a nők hajlamosak olyan magyarázatokat adni, hogy a járvány a föld reakciója, valamiféle megtorlás, elégtétel a globalizációra, az előregedő demográfiai helyzetre, mely magyarázat tekinthető egyfajta evolúciós-szelekciós szempontú érvelésnek. Ugyanez a trend folytatódik abban is, hogy a „vírust az Isten küldte” és „az arra érdemeseket kigyógyítja” típusú állítások inkább a nőkhöz állnak közel, míg a tudományba vetett hitre inkább építő „az emberiség meg fog tudni ezzel birkózni” - állítást inkább a férfiak tudják támogatni. Ugyanakkor a járványos időszak kedvező hatásaival a nők számolnak igazán, mely összefüggésbe

² A kilenc változó: 1, A vírus a Föld reakciója a túlnépesedésre, az előregedő társadalom kihívásaira (VAR00024)

2, Az emberiség minden betegséggel meg tud előbb vagy utóbb birkózni, az új típusúkoronavírussal is. (VAR00025) 3, Globalizált világunkban egyre több ilyen és akár még súlyosabb világjárvány lesz. (VAR00026)

4, A vírust az Isten küldte az emberiségre, hasonlóan, mint a tíz csapást. (VAR00027)

5, A Jó Isten az arra érdemeseket meg fogja menteni a betegségtől. (VAR00028) 6, A járványos időszaknak lehetnek kifejezetten jó hatásai, melyek a járvány utáni időszakra is megmaradhatnak. (VAR00029) 7, A járványos időszak kifejezetten káros, csak a negatívumait érzem. (VAR00030) 8, A járvány csak bizonyos országokban fog nagyobb pusztítást végezni. (VAR00031) 9, Helyes az az eljárás, hogy nem rendelünk el kijárási tilalmat, hanem mindent nyitva tartunk és nem korlátozzuk az embereket megszokott tevékenységeikben: aki elkapja, az elkapja. (VAR00032).

hozható a fent már tárgyalt inkább nőkre jellemző traumák utáni fejlődésre való képességgel, melynek hátterében egy azzal kapcsolatos optimistább értelmezés állhat.

Kutatásunk során afelől is szerettünk volna megbizonyosodni, hogy vajon a fiatalabbak, vagy az idősebbek kezelik jobban a kialakult helyzetet. A fentiek alapján úgy tűnik, mintha az arra vonatkozó hipotéziseink igazolódtnának, hogy a fiatalok boldogultak volna jobban a járványhelyzet első szakaszával – kérdés persze, hogy most a harmadik hullámban vajon hogyan változott meg a véleményük ezzel kapcsolatosan (sejthető, hogy már körükben is érzékelhető a járvány-fáradtság és egyfajta covid-depresszió).

Arra is kíváncsiak voltuk, hogy vajon érezhető-e a kérdés kapcsán is a főváros – más település törésvonal, vagy a város-vidék törésvonal. Eredményeink alapján az is látható, hogy a budapestiek kissé máshogyan vélekednek a helyzetről, mint a többi típusú településen élők. Érzékelhető, hogy kevésbé támogatnak olyan állításokat, melyek arra utalnak, hogy ez az egész helyzet valamiféle büntetés vagy isteni csapás, sokkal inkább pragmatikusan gondolkodnak a helyzetről, ami megmutatkozik abban is, hogy a jó hatásait is hangsúlyozzák illetve azt, hogy ilyen járványok a globalizált világ velejárói.

Iskolai végzettség alapján vizsgálataink mentén elmondható, az alacsonyabb iskolai végzettségűek inkább hisznek az isteni beavatkozás erejében, a föld reakciójában és a járvány káros jellegében, mely kifejezetten - a fent már bemutatott módon - egyfajta passzív, elszenvető stratégiaként, járvány-értelmezésként írható le. A magasan kvalifikált társadalmi csoportok inkább bíznak a tudomány erejében, abban, hogy a helyzet meg fog oldódni, hogy az emberiség képes lesz ilyen és hasonló helyzeteket kezelni, mely kognitív beállítódás inkább egy aktív, adaptív, cselekvő megküzdési stratégiát vetít előre.

Többváltozós elemezéssel is megvizsgáltuk a fenti kérdéskört. Az adatredukciós eljárása futtatása során a KMO teszt eredménye 0,604-es értéket mutatott, 0,00-ás szignifikancia szint mellett.

Az elemzés eredményeképpen 4 faktor választódott ki, melyeknek saját értéke nagyobb volt 1-nél, így magyarázó erővel bírtak. Az alábbi komponens mátrixból pedig látható, hogy mely változó melyekkel korrelálnak, és melyekkel adnak ki egyfajta összefüggő mintázatot.

A komponens mátrix

Komponens mátrix				
	Komponens			
	1	2	3	4
VAR00024	,656	-,079	-,290	,234
VAR00025	,177	-,225	,512	,582
VAR00026	,351	-,334	-,564	,432
VAR00027	,815	,226	-,029	-,272
VAR00028	,740	,245	,067	-,401
VAR00029	,486	-,631	,166	-,124
VAR00030	,048	,759	-,202	,378
VAR00031	,422	,245	,369	,364
VAR00032	,087	,122	,501	-,010

Forrás: ATTI online kérdőíves járványkutatás

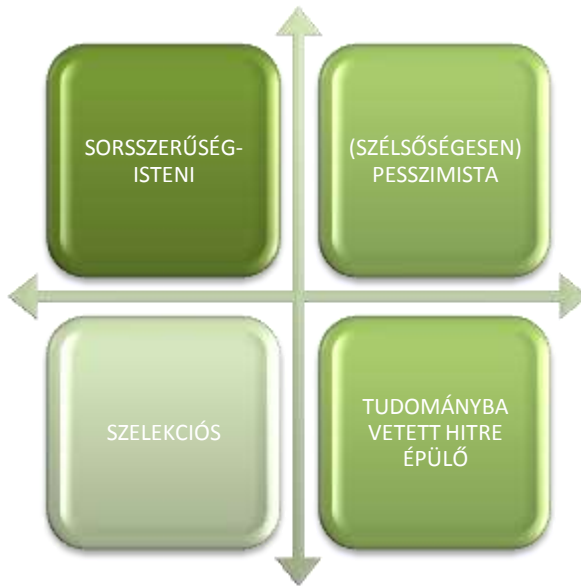
A komponens mátrix alapján a lakossági vélekedéseket négy nagyobb csoportba lehet sorolni. Ezeket a típusokat tekinthetjük megküzdési stratégiáknak is, melyek a jelenbeli vélekedés alapján előre vetíthetik a lehetséges jövőbeli viselkedést. Annál is inkább, mert mint ahogyan korábban kiderült, Lazarus maga is úgy vélte: a megküzdési stratégia egyfajta kognitív beállítódás adott krízishelyzet értelmezésére és persze cselekvési séma is egyben (28).

Az elsőt úgy nevezhetjük el, mint „SORSSZERŰSÉG-ISTENI” nézőpontját. Az ebbe a csoportba sorolható emberek általában úgy vélik, hogy a járvány a Föld reakciója, valamiért kaptuk és hajlamosak a dolog mögött valamiféle sorsszerűséget, és sok esetben az Istent sejtetni. Ezek az emberek a vírus-helyzetnek inkább a jó hatásait veszik észre, arra fókuszálnak.

A másodikat úgy nevezhetjük, hogy (SZÉLSŐSÉGESEN) PESSZIMISTA nézőpont, mely a járványnak csak a negatívumait veszi észre, arra fókuszál. Erre még jellemző, hogy úgy véli: nem fogunk tudni vele megbirkózni, mindig velünk marad a rettegés és a szorongás, újra és újra vissza fognak térni hasonló járványok.

A harmadik típust úgy hívhatjuk, hogy a SZELEKCIÓS álláspontot képviselők csoportja. Ők inkább úgy vélik: aki elkapja, az elkapja, nem szükségesek a korlátozó intézkedések és egyébként is: a járvány csak bizonyos országokban fog erős pusztítást végezni. Ezek az emberek bíznak az orvostudományban és úgy gondolják: meg fogunk tudni birkózni ezzel.

Végül a negyedik típust úgy nevezhetjük el, hogy a TUDOMÁNYBA VETETT HITRE épülő álláspont, mely csoportba tartozók, az előzőnél még markánsabban zárja ki az isteni gondviselés szerepét, és erősebben hangsúlyozza az ember, az orvostudomány szerepét abban, hogy ha lesznek is vissza-visszatérő járványok, (melyeket ez a típus is szinte törvényszerűnek tart), azzal az emberiség és a tudomány fejlődése lépést fog tartani.

2. ábra: Járvány-értelmezési sémák a főkomponens elemzés alapján

Forrás: ATTI online kérdőíves járványkutatás

IV. Összegzés, következtetések

A tanulmányban a társadalom lelki egészségének témakörét jártuk körbe, elsősorban a Covid-19 járvány első hullámának lakossági felmérési adataira építve négy dimenzió mentén: (1) hogyan fogadták a járványt az emberek, hogyan változott boldogság- és elégedettség-érzetük, (2) hogyan változott meg az életmódjuk, tevékenységeik, szokásaik, (3) milyen főbb konfliktusaiak keletkeztek elsősorban a velük együtt élőkkel illetve hogy (4) milyen értelmezéseit adták a járványnak és milyen megküzdési stratégiákat alakítottak ki vele kapcsolatosan. Eredményeink alátámasztják Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor kutatásait (29). Az általuk leírtakkal összhangban mondhatjuk, hogy Sorsszerűség-isteni stratégia követői valamint a Tudományba vetett hitre épülő stratégia az általuk jellemzett kategóriarendszerben „A védettsége vetett hit”- hez tartozik, melynek jellemzője az, hogy valamiféle magyarázatot keres a történetekre, azokat valamiféleképpen racionalizálja például oly módon, hogy azt eleve elrendeltnek, isteni eredetűnek tartja, vagy abban bízik, hogy a tudomány segítségével minden megoldható.

Mint ahogyan az elméleti háttérrel taglaló részben írtuk, egyéni és közösségi krízishelyzetek jó megoldása révén olyan változások (új működési módok, megoldások, új erőforrások) keletkezhetnek, melyek ha hosszabb távon megmaradnak és megszilárdulnak, jelentős fejlődést hordozhatnak magukban. És mindez természetesen fordítva is igaz: amennyiben a helyzetet nem kezeljük, vagy nem megfelelően kezeljük a személyiség és a közösség szétesik, vagy kialakul a helytelen kezelésnek megfelelően egy torz egyensúlyi helyzet, amely megszilárdulva ártalmassá válhat mind az egyén, mind a társadalom számára.

Feltételezhető, hogy a pesszimista forgatókönyvet vallók nem látják a járvány utáni időkben sem olyasmit, ami miatt az szerethető lenne, vagy bármilyen szempontból is a fejlődés irányába mutatna. A másik három típusban már jobban tetten érhető a járvány utáni időknek is másfajta szemlélete.

A fentiekben már láttuk, hogy a krízishelyzetre való reagálásban döntő jelentőségű az, hogy milyen akadályozó, vagy éppen segítő tényezők vannak az ember vagy közösség életében, környezetében. Akadályozó tényezők lehetnek a rossz kognitív helyzetértékelés, negatív beállítódás – mint ahogyan az a pesszimista nézőpontot képviselők táborában várható. Segíti a krízishelyzet feldolgozását, amennyiben reális a helyzet kognitív értékelése,

optimista a hozzáállás, a helyzetben megtaláljuk az élet új értelmét, melyeknek nagyobb a valószínűsége a másik fenti három beállítódás esetén.

Korábban azt is láttuk, hogy a megküzdési stratégiákat többféleképpen lehet csoportosítani.

Úgy véljük, hogy a szelekciós és a tudományba vetett hitre épülőк tartozhatnak a probléma-orientált, míg a sorszerűség-isteni csoportba tartozók valamint a szélsőségesen pesszimisták inkább az érzelem-orientált csoportba (30). Más felosztás alapján mondhatjuk: a tudományban vetett hites és az isteni-sorszerű érvelés inkább támogatást-kereső típusú megküzdési stratégia, hiszen mindkettőben ott van valamilyen eszköznek a keresése, míg a másik kettő inkább támogatást elutasítóként írható le.

Megint más felosztás alapján a szelekciós, a sorszerű és a tudományos lehetnek adaptív stratégiák, míg a negyedik, a pesszimista maladaptív, azaz a belőle sejthető viselkedés egyfajta rossz reagálás a helyzetre. Ugyanígy, megint más felosztás alapján a tudományba vetett hit egyfajta aktív megküzdési stratégia, hiszen cselekvésre buzdít, míg a másik három passzívnak tekinthető.

Ezeknél a típusoknál is érvényesek azok a megjegyzéseink, melyeket fentebb tettünk a faktorelemzéssel előállított értelmezési sémáknál. Elemzéseink alapján úgy tűnik, hogy a nők inkább támogatást kereső, míg a férfiak inkább talán a támogatást elutasító megküzdési stratégiákkal jellemezhetőek, illetve a nők inkább (ezzel összefüggésben is) a passzív, a férfiak az aktív megküzdési stratégiákat választják. A magasan kvalifikáltak inkább probléma-fókuszú, aktív és támogatást elutasító modellek mentén írhatóak le, a fővárosiak szintén ezekkel jellemezhetőek.

Összegezve egyfajta konklúzióként írhatjuk: a tudományba vetett hitre, a sorszerűség-isteni érvelésre valamint a szelekciós érvelésre épülő stratégiák tekinthetőek sikeres megküzdési stratégiáknak, míg az egész helyzetnek csak a negatívumait érzékelő pesszimista lehet a sikertelen abban az értelemben, hogy rövid- és hosszútávon is negatív hatásokkal jár az azt folytató részére. A sikeres megküzdési stratégiájú emberektől várható, hogy a jövőben kontroll-érzésük növekedhet, kompetencia-élményük a helyzet kapcsán erősödik, a feszültségük csökkenhet, így kedvezőbb pszichés állapotban léphetnek (léphettek) a járvány-helyzet „lecsendesülő” szakaszaiba. A helyzetben csak negatívumot látók esetében azonban várható, hogy a helyzettel kapcsolatos szorongásuk és kiszolgáltatottság-érzésük fokozódhat, amely pszichés állapotok nem segítik a helyzet jó átélését - feltételezhető, hogy esetünkben akár külső segítségnyújtás szükséges a jövőben annak érdekében, hogy pszichés egyensúlyuk ismét helyreálljon a járvány lezárulását követően.

Irodalom

- Ulrich BECK (2003): *Akockázati társadalom– út egy másik modernitásba*. Budapest: SZÁZADVÉG.
- Dávid Imre et al (szerk)(2018): Stressz, megküzdés, versengés, konfliktusok. *Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége*. Letöltve: https://tehetseg.hu/sites/default/files/konyvek/geniusz_34_net.pdf (Utolsó letöltés: 10/12/2020)
- E. H. Erikson (1956) The problem of ego identity. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, (4): 56–121.
- Fancourt, Daisy et al (2020): Covid-19 Social Study. *Results Release* (6.): Letöltve: <https://www.marchnetwork.org/research> (Utolsó letöltés: 03/10/2020)
- Folkman Susan - Lazarus Richard S. (1988): Coping as a mediator of emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, (54): 466-475.
- Folkman S, Moskowitz JT (2000): Positive Affect and the Other Side of Coping. *American Psychologist*, 55 (6): 647–654.
- Fujita F, Diener E, Sandvick E (1991): Gender differences in negative affect and well-being: The case for emotional intensity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61. (2): 427–434. Letöltve: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.61.3.427> (Utolsó letöltés: 11/03/2020)
- Füzér Katalin (2015): A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete. *Századvég, új folyam*, (4): 5-18.
- HAJDUSKA Mariann (2008): *Krízislélektan*. Budapest: EÖTVÖS KIADÓ,
- Havasi Virág (2020): Mi változik életünkben a Covid-19 hatására? *Szellem és Tudomány*, (2): 87-116. Letöltve: https://atti.unimiskolc.hu/docs/SzellemesTudomany2020_2.pdf
- Chris M. Herbst (2011): Paradoxical' decline? Another look at the relative reduction in female happiness. *Journal of Economic Pshychology*, (32.): 773-788. Letöltve: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.687.9042&rep=rep1&type=pdf> (Utolsó letöltés: 12/12/2020)
- Kapitány Ágnes - Kapitány Gábor (2020): *Túlélési stratégiák, társadalmi adaptációs módok működése a járványhelyzetben*. Letöltve: <https://szociologia.tk.mta.hu/uploads/files/KapitanyTulelesiStrategiakJarvanyhelyzetben-F.pdf> (Utolsó letöltés: 05/01/2021)
- KAPITÁNY Ágnes - KAPITÁNY Gábor (2007): *Túlélési stratégiák - Társadalmi adaptációs módok*. Budapest: KOSSUTH KIADÓ.
- LAZARUS RS (1966): *Psychological stress and coping process*. New York: MCGRAW-HILL
- Mihályi Helga (2020): A járvány hatása az emberekre - gyenge és erős kötések szerepe a járvány elviselésében. *Szellem és Tudomány* (2): 47-86.
- Oláh Atila (2011): *Megküzdés és pszichológiai immunitás*. Letöltve: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_bevezetes_a_pszichologiaba/ch07.html#id617180 (Utolsó letöltés: 15/02/2021)
- Pikó Bettina (2002): A depresszió társadalom-lélektana: kórtünet vagy kórtünet? *Valóság*,45 (7): 53–62.

- E. Ashby Plant - Janet Shibley Hyde - Dacher Keltner (2000): The Gender Stereotyping of Emotions. *Psychology of Women Quarterly*, 24 (1): 81-92
- Andrew K. Przybylski – Kou Murayama – Cody R. DeHann – Valeria Gladwell (2013): Motivational, Emotional, and Behavioral Correlates of Fear of Missing Out. *Computers in Human Behavior*, 29.(4):1841-1848. DOI: 10.1016/j.chb.2013.02.014
- Skrabski Árpád - Kopp Mária - Sándor Rózsa - Réthelyi János - Rahe H. Richard (2005): Life meaning: an important correlate of health in the Hungarian population. *International Journal of Behavioral Medicine*, 12 2, p. 78–88.
- Szabó-Tóth Kinga (2020): A járványhelyzet értelmezési sémái. *Szellem és Tudomány*, (2): 7-46.
- Utassy Ágnes (2000a): Életminőség és társadalmi integráció. *INFO-Társadalomtudomány* (50)

Hátrányos helyzetűek-e a hátrányos helyzetű hallgatók a Miskolci Egyetemen?

Absztrakt

2017-2020 kompetenciamérést végeztünk a Miskolci Egyetem hallgatói körében, azzal a céllal, hogy megállapítsuk, a hátrányos helyzetű hallgatók mely kompetenciaterületeken mutatnak lemaradást. Hátrányos helyzetűnek tekintettük a kutatás során a fogyatékkal élő, rész képesség zavaros, krónikus beteg, roma származású, szociálisan hátrányos helyzetű hallgatókat. A tanulmányi eredmények és tanulási készségek terén nem azonosítottunk szignifikáns eltérést, viszont a kommunikációs és idegennyelvi készségek terén igen.

Kulcsszavak: kompetencia, fogyatékkal élők, hátrányos helyzetű egyetemisták, romák

Abstract

Between 2017-2020 we carried out a survey of competencies among the students of the University of Miskolc in order to establish in which areas the disadvantaged students lag behind. Students with disabilities, specific learning disabilities, with a chronic disease, of gypsy origin or socially disadvantaged students were defined as unprivileged (disadvantaged). As far as academic results and the learning skills are concerned we did not identify any significant discrepancies, however, in the areas of language and communication fields we did.

Key words: competency measurement, disabled, socially disadvantaged university students, the Roma

2017, 2018, 2019 és 2020 őszén a Főnix projekt¹ keretében- melynek célja a lemorzsolódás csökkentése- a Miskolci Egyetem hallgatói körében kompetencia mérést végeztünk (Ild Gyukits et al 2017, Gyukits et al 2018, Gyukits et al 2019, Havasi-Szabó-Tóth, 2020). Arra kerestük a választ, hogy a hátrányos helyzetű hallgatók mely kompetencia területeken mutatnak lemaradást- ha mutatnak egyáltalán. Ezen összefüggések ismerete részben azért fontos, mert így célzott programokat építhetünk fel a hátrányos helyzetű hallgatók megtámogatására, segítve őket az egyetem sikeres elvégzésében. Másrészt arról is információt szerezhetünk, hogy hátrányos helyzetű diákok mely kompetencia területen tudják hátrányukat leküzdeni addigra, amikor egyetemistákká válnak, mely területeken reziliensek és mely területeken nem.

¹ EFOP-3.4.3-16-2016-00015 számú "Főnix ME" - Megújuló Egyetem Felsőoktatási intézményi fejlesztések a felsőfokú oktatás minőségének és hozzáférhetőségének együttes javítása érdekében című projekt Felzárkóztatás, társadalmi innováció (4. részprojekt)

A fent említett kutatások előzménye volt 2013-ban három felsőoktatási intézmény (Miskolci Egyetem, Eszterházy Károly Főiskola, Károly Róbert Főiskola) hátrányos helyzetű hallgatóinak komplex szociológiai vizsgálata (Havasi, 2014). Jelen tanulmány célja a négy év kutatási eredményeinek összefoglalása. A tanulmányt a kompetencia és hátrányos helyzet fogalmainak konceptualizálásával, valamint kutatásunk dimenzióinak bemutatásával kezdjük. Kutatási eredményeink ismertetését követően röviden bemutatjuk azt is, hogy miképp segíti a Miskolci Egyetem hátrányos helyzetű hallgatóit és az azonosított kompetencia hátrányok fejlesztésére teszünk javaslatot.

I. Konceptualizálás

I.1 Hátrányos helyzet²

A vonatkozó jogszabályok alapján hátrányos helyzetűek és az egyetemi felvételi eljárásban vagy egyetemistaként előnyben részesülnek: **a fogyatékkal élők** (hallási fogyatékos esetén siket/ súlyosan nagyothalló/ közepesen nagyothalló/ egyéb; látási fogyatékosnál vak/ alig látó/ gyengén látó/ egyéb; mozgássérülteknél ágyhoz kötött/ járókeret/ bottal közlekedik /segítővel közlekedik/ kerekesszékekkel közlekedik/ tolókocsival közlekedik), **részképesség zavarban szenvedők** (kommunikációs zavar, diszlekszia, diszgráfia, diszkalkulia). Előnyben részesítési pontokat szerezhetnek azok a jelentkezők is, akikre tekintettel rendszeres gyermekvédelmi kedvezményt kaptak szüleik, illetve, akiket nevelésbe, védelembe vettek.³ Ennek nyomán a kutatás során hátrányos helyzetűnek tekintettük **az alacsony jövedelmű családból származó** diákokat is (akiknél a családban az egy főre eső jövedelem kevesebb, mint havi 30 ezer ft), valamint azokat a hallgatókat, akinek **szülei alacsony iskolai végzettségűek** (egyik szülőnek maximum nyolc általánosa van). Ezen kívül jelen kutatásban hátrányos helyzetűnek tekintettük a **kistelepülésről való származást, roma** nemzetiséghez való tartozást, valamint az **árvaságot**. A kistelepüléseken lakó gyermekek több szempontból tekinthetők hátránnyal indulóknak: a minőségi oktatáshoz való hozzáférési esélyük kisebb és általában is a szolgáltatásokhoz, kultúrához- igaz a szinte már mindenhol elérhető internet e hátrányok egy részét kompenzálhatja. A kistelepüléseken emellett gyakran kevés a

² Havasi, 2014

³ A nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény

munkalehetőség, így sok esetben anyagi hátrányokkal is számolhatunk. A roma nemzetiséghez tartozás kettős értelemben jelent hátrányos helyzetet. Egyrészt a romák egy jelentős része él mélyszegénységben⁴ és/vagy kistelepüléseken,⁵ a társadalom perifériáján, másrészt a meglévő előítéletek és ezekkel összefüggő diszkrimináció is érinti e népcsoportot. Az árva hallgatóinkat azért tekintettük hátrányos helyzetűnek, mivel feltételeztük nehezebb anyagi helyzetüket és társas támogató háttérük sérülését.⁶

1.2. Kompetenciák

„A kompetencián a tudásnak azt a formáját értették, amelyet ugyanolyan biztonsággal használunk, mint az anyanyelvünket.” (Csapó, 2002, 16–17. o.).

„A kompetenciákat többé nem korlátozzuk a kognitív képességekre, kompetenciafogalmunkba beletartozik a tudás, a kognitív és gyakorlati jártasságok, valamint a szociális és viselkedés-lélektani komponensek, mint a hozzáállás, a motiváció, az érzelmek és az értékek.” (Benedek, 2005, 109. o.)

A kompetencia, a képesség „... az adott személynek, a tanulónak az a fajta felkészültsége, amely őt egy tetszés szerinti tevékenységosztály bármely feladatának megoldására, sikeres kivitelezésére alkalmassá teszi”. (Zsolnai, 2006, 22. o.).

Kulcskompetenciák

1. anyanyelvi kommunikáció
2. idegen nyelvi kommunikáció
3. matematikai kompetencia
4. természettudományos kompetencia
5. digitális kompetencia
6. hatékony és önálló tanulás
7. szociális és állampolgári kompetencia
8. kezdeményezőképeség és vállalkozói kompetencia
9. esztétikai - művészeti tudatosság és kifejező képesség. (NAT, 2007)

⁴ Havas (2008) becslése⁴ szerint Magyarországon a romák bő harmada, szűk fele él mélyszegénységben.

⁵ „A rendszerváltozást követően felerősödött a cigányság térségi koncentrációja és vidékies slumokba kényszerülése.” (Mihályi, 2016, p. 41) A községekben kívül a fővárosban és a megyei jogú városokban nőtt a roma népesség aránya. A 2011-es népszámlálás adatai szerint a romák 50,4%-a, míg a teljes népesség 29 %-a él községekben. (Pénzes et al, 2018) Régióinkban és megyénkben (BAZ) az országon belül jelentős a roma népesség aránya.

⁶ Ugyanezen kategóriákat tekintettük hátrányos helyzetűnek 2013-ban is, azzal az eltéréssel, hogy akkor a krónikus betegeket is vizsgáltuk, mint akik számára nehezebb a tanulás, a tanulmányi követelmények teljesítése. (Havasi, 2014)

A Developing future skills (2016, idézi: Ujj, 2020) megkülönböztet kognitív készségeket (analitikus, kritikai, reflektív, kreatív gondolkodás), módszertani készségeket (időgazdálkodás, problémamegoldás, tanulási stratégiák és tervezés, digitális készségek), valamint társas készségeket (személyközi kommunikáció, csapatmunka, konfliktusmegoldás, interkulturális tolerancia).

Összefoglalva: A készség tanulás eredményeként jön létre, a tudatos tevékenység automatizált komponense (pl. tanulási, olvasási, munkakészség). A képesség egy tevékenység eredményes elvégzésére való alkalmasság, annak elvégzéséhez szükséges tudás és személyiségjegyek együttese. Függ adottságoktól, hajlamoktól, környezeti hatásoktól, tapasztalatoktól. (Pedagógiai Lexikon, 1997). A kompetencia összefoglaló kifejezés: a valamire való alkalmasságot, rutinokat, képességeket, készségeket, ismereteket és motiváltságot is jelenti. 2017-2020 közötti kutatásaink során az alábbi kompetencia területeket tartottuk fontosnak és próbáltuk meg mérni:

I.2.1. Kognitív kompetenciák: memória, logika, szövegértés.

Ezek közül a memória nem jól mérhető kérdőívben, így külön nem mértük. A logikát konkrét logikai feladatokkal teszteltük, volt olyan év (2018), amikor szövegértési feladatot is használtunk. A tanulmányi eredményeket minden évben megkérdeztük a válaszadóktól, hisz az szoros összefüggésben áll a kognitív kompetenciákkal-egyéb tényezők mellett.

I.2.2. Társas készségek

Itt az egyetemi életbe való bekapcsolódást és különböző személyiségvonásokat mértük önértékeléssel (asszertivitás, probléma megoldó képesség, kockázat vállalás, kreativitás, innováció- újdonságkeresés, empátia, szolidaritás, tolerancia).

I.2.3. Kommunikációs készségek

Önértékeléssel mértük az írásbeli és szóbeli kommunikációs készségeket.

I.2.4. Tanulási készségek

Önértékeléssel mértük a tanuláshoz kapcsolódó képességeket és készségeket.

I.2.5. Műveltség

Az első évben azt kértük, fogalmazza meg a válaszadó, hogy mit jelent számára a műveltség, milyen könyveket szeret olvasni és miért. Második és harmadik

évben a hallgatók olvasási szokásaikhoz kapcsolódó kérdéseket tettünk fel. 2020-ban ezt a területet kihagytuk.

I.2.6. Idegennyelvi készségek

Konkrét angol nyelvi feladatokkal mértük a nyelvtudást az első évben, illetve minden évben a legjobban beszélt-értett nyelv önértékelését kértük a hallgatóktól. A nyelvvizsga-nyelvvizsgák felderítése egészítette ki ennek a kompetencia területnek a mérését.

I.2.7. Eligazodás könyvtárban, interneten, források, adatok keresése

Az első évben azt kérdeztük a hallgatóktól, hogy ha kiselőadást, házi dolgozatot kell készítenie, hol és hogyan keres információt, milyen forrásokat használ. Ezen kívül kértük, hogy említsen néhány, a tanulmányai szempontjából hasznos weboldalt. A további években ezt a kompetencia területet nem mértük.

I.2.8. Praktikus készségek, ismeretek

Bizonyos tevékenységek (zenélés, kézműveskedés, barkácsolás, stb) végzésének előfordulását kérdeztük, illetve rákérdeztünk, hogy van-e más hobbi a válaszadóknak.

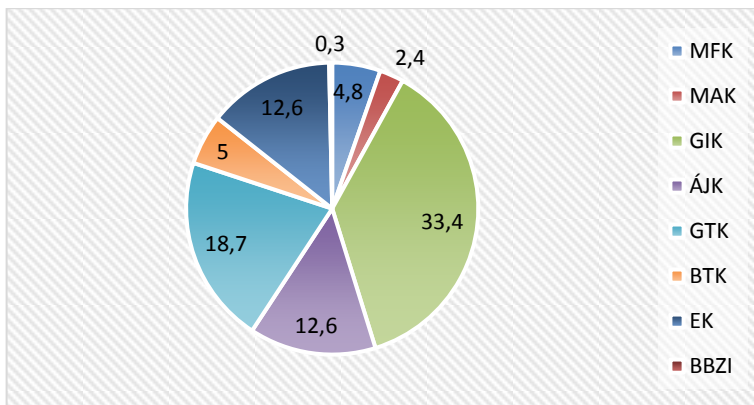
Jelen tanulmányban, a továbbiakban, a tanulmányi eredmények, tanulási készségek, társas, kommunikációs és idegennyelvi készségek eredményeit összegezzük. A műveltség és olvasáskultúra összefoglalására külön tanulmányban kerül sor.

II. A kutatás eredményei

A kompetenciák mérésére összeállított online kérdőívet evasys rendszerben készítettük el és minden hallgatónak kiküldtük a kérdőív linkjét- tehát a Miskolci Egyetem hallgatóinak teljes alapsokaságát megcéloltuk. A fogyatékosügyi koordinátornál regisztráltaknak, valamint a roma szakkollégistáknak külön is kiküldtük a kérdőív linkjét.

II.1. A minták általános jellemzői

A kérdőívet az egyes években: 221/258/102/296 fő töltötte ki.⁷ Két kérdés alkalmával a válaszadók fele volt nő, kétszer pedig közel kétharmada. Minden korosztályból kerültek a mintáinkba válaszadók, még jelentős számú és arányú 40 év feletti is (10,0% körül minden évben). Valamennyi évben volt válaszadónk minden karról. Bár a hallgatói arányokat nem minden esetben követték mintáink, azok a karok közötti eltérések azonosítására így is alkalmasak voltak, bár jelen tanulmányban ezeket nem mutatjuk be. Az 1. sz. ábrán a 2020-as év válaszadóinak karok szerinti megoszlását láthatjuk.

1. ábra A válaszadók karok szerinti megoszlása
2020-ban (% , N=296)

Forrás: Havasi - Szabó-Tóth, 2020

⁷ Ez nagyon alacsony, 3% körüli válaszadási arányt jelent a legtöbb kitöltést hozó évben.

A válaszadó hallgatók szüleinek iskolai végzettsége közepesen magasnak tekinthető. Magyarországon a 15-74 éves népesség 22%-ának van felsőfokú végzettsége⁸, mintáinkban rendre 30% körüli volt ez az arány. Valamennyi évben voltak olyan válaszadók, akiknek maximum nyolc általános iskolai végzettségű szülei vannak: 3-9% körül. Ez az arány a teljes népességben 5%, azaz e téren nagyjából tükrözte mintánk a lakosságot. Témánk szempontjából ez azért fontos eredmény, mert megmutatja, hogy a szülők alacsony iskolai végzettsége önmagában nem akadály a gyermekeik felfelé irányuló társadalmi mobilitásának, hogy e fiatalok felsőoktatási intézményben tanuljanak.

A megkérdezett hallgatók szüleinek iskolai végzettségére jellemző, hogy az anyák körében nagyobb arányban fordul elő felsőfokú végzettség (31-36% között az egyes években) és érettségi (40-43% között az egyes években) az apákhoz képest, míg az apák között több a szakmával rendelkező (32 % körül).

Mintáinkban a kevesebb, mint 30 000 forint egy főre eső nettó jövedelemmel⁹ rendelkezők aránya 1-7,4% között ingadozott a vizsgált években. Nagyon alacsony jövedelmű családból származó diákok tehát kis arányban, de jelen vannak az egyetemen. Az alacsony jövedelem létére utal, ha a fiatal után rendszeres gyermekvédelmi kedvezményt kaptak szülei. Ez mintáinkban már nagyobb arányban, 11-20%-ban fordult elő. Az egyetemisták zöme azonban jó egzisztenciális helyzetű családokból származik, hisz havi 90 ezer ft feletti egy főre eső nettó jövedelemről a válaszadóink 50-60 %-a számolt be az egyes években.

Feltételeztük, hogy kis településről származás is teremthet hátrányos helyzetet, mely a válaszadók 8-14%-ára volt jellemző.

⁸ http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_q1f015.html

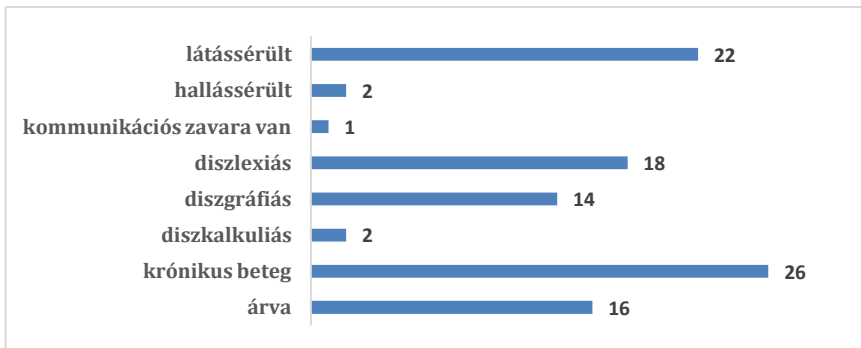
⁹ Az abszolút jövedelmi szegénységet a Világbank használta a mélyszegénység mérésére még évtizedekkel ezelőtt, oly módon, hogy 100 USD-ben határozta meg a szegénységi küszöböt (Spéder, 2002). A 30 ezer alatti egy főre eső jövedelemmel mi az abszolút szegénységi szintet mértük.

2. ábra: A válaszadók 14 éves korukbeli lakóhely szerinti megoszlása 2020-ban (% , N=296)

Forrás: Havasi-Szabó-Tóth, 2020

Valamennyi évben jellemző volt, hogy a válaszadók harmada számolt be valamilyen fogyatékoságról, illetve hátrányról, legtöbbször látássérültségről, diszlexiáról, krónikus betegségről. Ez az érintett hallgatók felülreprezentáltságára utal mintáinkban, ami abból ered, hogy külön gondot fordítottunk az elérésükre az egyetem fogyatékosügyi koordinátorának segítségét kérve.

3. ábra Fogyatékkal élő, krónikus beteg és árva hallgatók száma a mintában 2020-ban (fő, N=296)

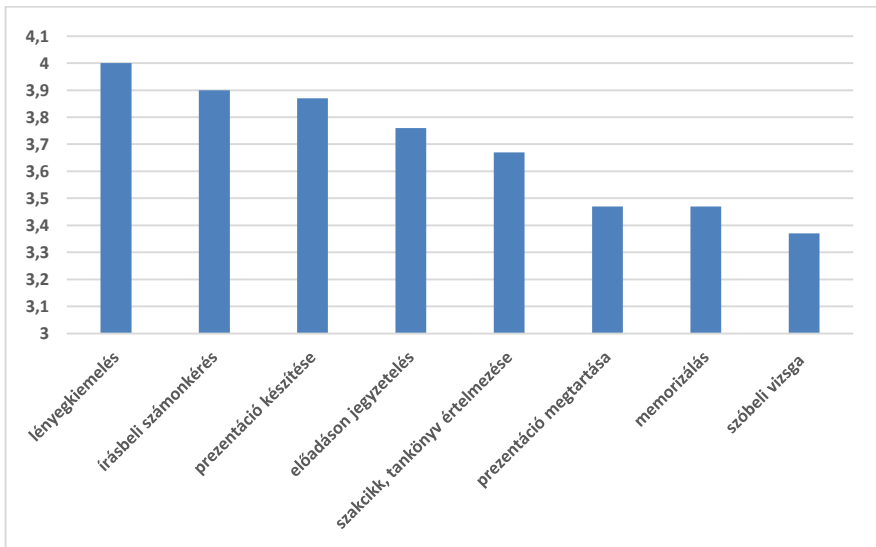
Forrás: Havasi-Szabó-Tóth, 2020

Roma válaszadónk a 2019-es évet leszámítva 7-10 fő volt (a minták 2,5-5%-a).

II.2 Tanulási készségek, tanulmányi eredmények

A kérdőívek az egyes kompetenciákat igyekezett szubjektív és objektív dimenzióban is megragadni. A szubjektív dimenzióban az alanyoknak maguknak kellett saját kompetenciáikat értékelniük, az objektív dimenzióban pedig különféle feladatokkal kísérletet tehattünk a tényleges kompetenciák létéről információkat gyűjteni.

A **tanulási készségek** szubjektív vizsgálata során az alanyoknak egy 1-től 5-ig terjedő skálán értékelniük kellett, hogy milyen mértékben jártasak olyan tevékenységekben, amelyek valamilyen módon a tanulási készségek meglétére utalnak. Úgy tűnik a válaszadók elsősorban az írásbeliséggel kapcsolatos tanulási készségeik fejlettsége vonatkozásában értékelték pozitívabban magukat (írásbeli vizsga, prezentáció készítés, a lényeg kiemelésének képessége egy szövegben), a szóbeli képességek, kommunikáció vonatkozásában viszont kevésbé voltak elégedettek önmagukkal (pl. szóbeli vizsga, prezentáció megtartása). Az értékelések szórását vizsgálva azt is megállapíthattuk, hogy az egyes területeken hasonló mértékben heterogének voltak a válaszadók (0,86-1,17 közötti értékek).

4. ábra Tanulással összefüggő kompetenciákra adott válaszok átlaga ötfokú skálán 2019-ben (1- nagyon rossz...5-nagyon jó, átlag, N=102)

Forrás: Gyukits et al, 2019

Szocio-demográfiai adatok szintjén vizsgálva az eredményeket szembetűnő, hogy egyetlen évet leszámítva a nők önértékelése magasabb volt, mint a férfiaké. (Persze mivel itt szubjektív dimenzióban vagyunk, e ponton nem lehet eldönteni, ez csak önértékelésbeli különbség, avagy ténylegesen létező eltérésről van szó.)

A tanulási készségek családi háttér szerint nem strukturálódtak (egyik tevékenység vonatkozásában sem volt szignifikáns kapcsolat az anya vagy az apa iskolai végzettségével, és az egy főre jutó családi jövedelem is csak a 'lényeg kiemelésének képessége' vonatkozásában jelzett szignifikáns eltérést). Életkori sajátosságok több szempontból is tetten érhetők voltak: a hagyományosabb írásbeliséghez és szövegértéshez kapcsolódó kompetenciák (jegyzetelés, szöveg lényeges elemeinek kiemelése, tanulmányok értelmezése, megértése) úgy tűnik,¹⁰ az idősebbek esetében nagyobb mértékben megvannak, mint a fiataloknál, ugyanakkor a prezentációkészítés vagy az írásbeli számonkérésre épülő megfelelés, a memorizálás a fiataloknak nem okoz oly nagy mértékben gondot.

1. Táblázat

**Tanulási képességek ötfokú skálán a fogyatékos, részképesség zavaros, roma, krónikus beteg és árva hallgatók körében 2020
(1- nagyon rossz...5-nagyon jó, átlag, N=296)**

	roma	látás sérült	hallás sérült	kom. m. zavar	diszlexia	diszgráfia	diszkalkulia	krónikus beteg	árva	total
Előadáson jegyzetelés	3,7 3	3,59	3,5	2	3,16	3,14	3,5	3,53	3,4 3	3,7 3
Szakcikk, tankönyv értelmezése, megértése	3	3,45	3	2	3,33	3,5	3,5	3,65	3,6 8	3,6 4
A lényeg kiemelésének képessége	4,1	3,9	4	2	3,55	3,57	3,5	3,76	3,8 7	3,8 8

¹⁰ Ha a kisebb minta miatt a szignifikancia szintet felemeljük 0.10-re az összefüggések statisztikai bizonyossággal is kijelkenhetők.

	roma	látás sérült	hallás sérült	kom. m. zavar	diszlexia	diszgráfia	diszkalkulia	krónikus beteg	árva	total
Memorizálás	3,4	3,36	3	2	3,33	3,28	4,5	3,65	3,32	3,47
Szóbeli vizsga	3	3,45	3	1	3,05	3,07	3,5	3,34	2,93	3,16
Írásbeli számonkérés	4,28	3,42	3	4	3,55	3,42	4	4	3,75	3,79
Prezentáció megtartása	2,55	3,09	4	1	2,94	2,78	2	3,3	3	3,28
Prezentáció készítése	3	3,77	4	2	3,44	2,92	3,5	3,61	3,4	3,76

Forrás: Havasi-Szabó-Tóth, 2020

A kommunikáció zavaros, diszleksziás és diszgrafiás hallgatók tanulási nehézségüknek megfelelően több területen az átlagostól rosszabbra értékelték képességeiket. A látássérült, krónikus beteg és árva hallgatók önértékelése nagyjából az átlagnak megfelelt, sőt, szóbeli vizsgán jobban teljesítettek (illetve a diszkalkulációs memóriája is jobb volt.) A roma hallgatók az átlagostól rosszabbnak érezték magukat szakkikk, tankönyv értelmezésében, prezentáció készítésében és megtartásában, és jobbnak írásbeli számonkérésben. (2020-as eredmények)

A tanulási készségek objektívnek nevezhető dimenziójában egyrészt a tanulmányi eredményeket vizsgáltuk, másrészt, hogy a hallgató részt vett-e valamilyen tudományos/kutatómunkában.

A kutatásban részt vevő hallgatók közül 9- 13% vett már részt **TDK** versenyen az egyes években.

A TDK versenyen való részvétel nem korrelált az általunk vizsgált családi háttérváltozókkal. Nem meglepő módon egyedül a tanulmányi átlaggal mutatott erős összefüggést (Cramer's V: 0,75 a 2017-es kutatásban).

TDK-n indultak látássérült, diszgráfiás, krónikus beteg hallgatók, valamint az átlagostól is nagyobb arányban árva, roma származású és olyan hallgatók, akik után szüleik rendszeres gyermekvédelmi kedvezményt kaptak.

Az édesanya iskolai végzettsége összefüggést mutatott a TDK aktivitással a 2020-as felmérés során, az érettségizett és felsőfokú végzettségű édesanyák gyermekeinek 15, illetve 16%-a TDK-zott, míg a szakmával rendelkezőké csak 3,6. A maximum nyolc általános iskolai végzettségű anyák gyermekei ismét magasabb arányban TDK-zók, ez azonban elsősorban a roma szakkollégistáknak köszönhető, akik között - mint láttuk - magas a TDK aktivitás.

A női és férfi válaszadók hasonló arányban TDK-ztak, az ösztöndíjakat elnyerőknek is fele nő volt.

A **tanulmányi átlagot** firtató kérdésre minden évben sokan nem válaszoltak (40- 28%), ezeknek egy része elsős (a válaszadóknak 15-20 %-a volt 18-19 éves). Összeségében igen jó eredmények születtek: a válaszadóknak csak mintegy 5-10 %-a ért el közepes alatti átlagot, az összes válaszadó átlaga 3,8 volt valamennyi évben. Ezen eredmények magyarázata lehet részben, hogy a jobb tanulók szívesebben töltötték ki kérdőívünket, illetve a rosszabb átlagokat „nem vallották be” a válaszadók, ugyanakkor érdekes az átlag értékeinek stabilitása az egyes években.

A nők átlaga minden évben jobb volt, mint a férfiaké.

A rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény léte vagy nem léte, a család anyagi helyzete, a szülők iskolai végzettsége az elért tanulmányi átlagot többnyire nem befolyásolta, igaz volt olyan év, amikor az anya iskolai végzettsége megmutatkozott a tanulmányi átlagban, így pl. a maximum 8 általános végzettségű anyák gyerekeinek 3,6, egyetemi vagy főiskolai végzettségű anyáké 3,91 volt 2019-ben.

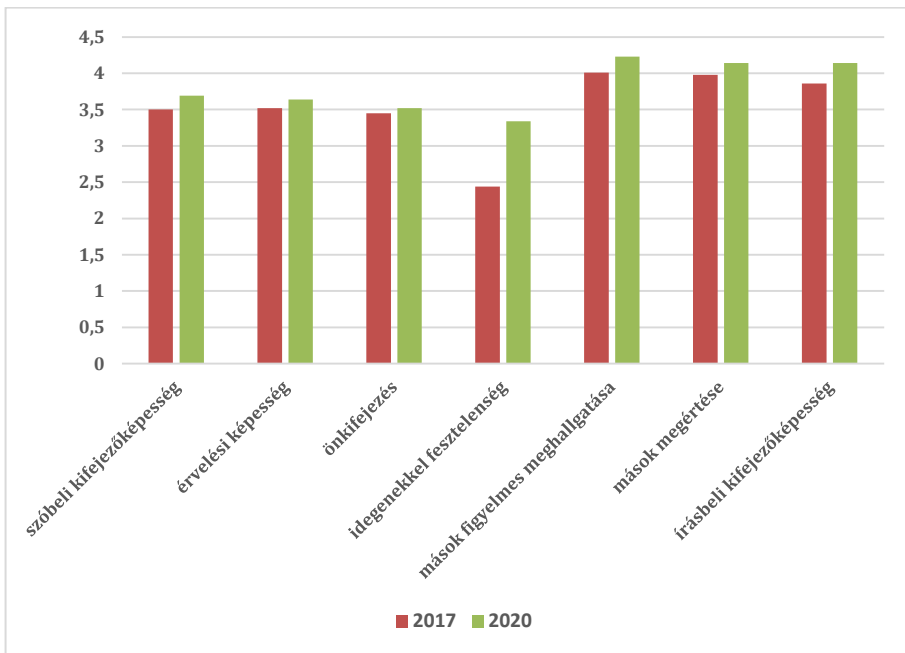
A fogyatékkal élő hallgatók átlagai általában jobbak voltak, mint a főátlag eredményei. A roma származású, diszkalkuliás, diszleksiás, diszgráfiás és krónikus beteg hallgatók átlagai olykor rosszabbak voltak, de nem mindegyik évben.

II.3. Kommunikációs és idegennyelvi készségek

II.3.1. Kommunikációs készségek

A kommunikációs készségek részben az iskolai teljesítményt befolyásolják- s így kapcsolódnak az előző alfejezethez, részben pedig az emberi kapcsolatokat: a kapcsolatok kialakításának képességére, azok építésére és megtartására is hatással vannak.

A hallgatók összességében szóbeli kommunikációs készségeiket közepesre ítélték minden évben, írásbeli készségeiket és a mások megértésének képességeit jóra (lsd. 5. ábra¹¹).

5. ábra: Kommunikációs készségek önértékelése 2017-ben és 2020-ban (1- nagyon rossz...5-nagyon jó, átlag)

Forrás: saját szerkesztés

¹¹ 2018-ban és 2019-ben valamelyest eltérő módon tettük fel a kommunikációra vonatkozó kérdéseket, az ábrán ezért nem szerepelnek.

A hátrányos helyzetű csoportok- ellentétben a tanulási képességekkel- jelentős eltéréseket mutattak a kommunikáció egyes területein.

A hallássérült hallgatók a 2017-es felmérés szerint kevésbé tudnak figyelmesen meghallgatni másokat és feszélyezettebbek idegenekkel. Ezek nem meglepő eredmények, viszont az igen, hogy az átlaghoz képest mégis úgy érezték, szóban jobban, írásban pedig kevésbé tudják magukat kifejezni. (Gyukitst al, 2017)

A kommunikációs zavarban szenvedők szinte valamennyi indikátorban gyengébbre értékelték önmagukat 2017-ben, 2019-ben az írásbeli kommunikációs készségeikben.

A látássérült hallgatók valamennyi kommunikációs készség esetén az átlagostól rosszabb önértékeléssel rendelkeztek.

A részképesség zavaros hallgatóknak az írásban való önkifejezés volt problémás terület- ahogy az várható is volt. Ez elsősorban a diszgráfias és diszleksziás hallgatókra igaz, bár 2019-ben a disz kalkulációs hallgatók szóbeli kifejezőképessége is az átlagostól rosszabbnak minősült. A diszleksziás és diszgráfias hallgatók 2018-ban az érvelési képességeikben jobbnak érezték magukat az átlagtól, rosszabbnak a másokra való odafigyelésben. A diszleksziásokra ezenkívül inkább jellemző volt, hogy belevágnak a másik szavába.

Hektikusan alakult az idegenekkel való kommunikáció során a feszélyezettség kérdésköre: a részképességi zavarban szenvedők 2017-ben kevésbé feszélyezettnek, 2019-ben és 2020-ban feszélyezettebbnek bizonyultak, 2018-ban nem tértek el az átlagtól.

2018-ban a kistelepülésről származó válaszadók valamennyi kommunikációs területen gyengébbnek mutatták magukat, míg a megyei jogú városok szülöttei szinte valamennyi téren jobbnak. (2018-ban és 2020-ban szóbeli kifejezőképességben és érvelési képességben mutatkozott meg a településtípus szerinti különbség, 2017-ben és 2019-ben nem volt szignifikáns eltérés.)

Az alacsony iskolai végzettségű apák és anyák gyermekei az átlagostól rosszabbra értékelték szóbeli kommunikációs készségeiket (feszélyezettebbek az idegenekkel, közönség előtt is nehezebben beszélnek és rosszabbul érvelnek, nehezebben győznek meg másokat). (Ezek az eredmények 2018-ban és 2019-ben voltak szignifikánsak, de megfigyelhetők voltak a másik két kérdezett évben is.)

2017-ben a roma válaszadókra az volt jellemző, hogy kevésbé érzik magukat feszélyezettnek idegenek társaságában. 2018-ban a kommunikáció kapcsán

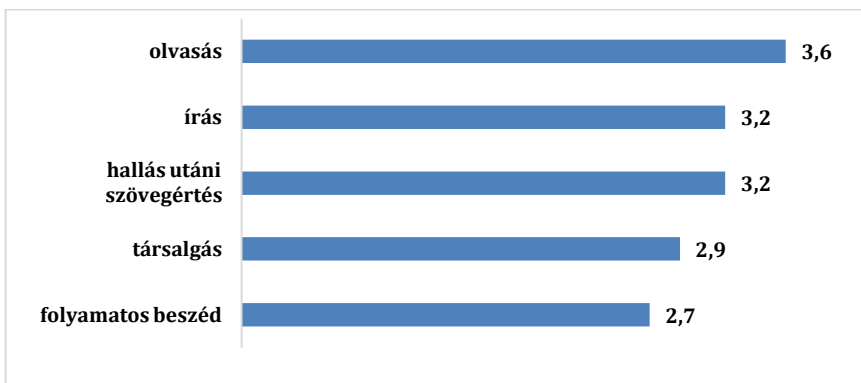
szinte minden kérdésnél az átlagostól rosszabbra értékelték magukat, legnagyobb eltérést a szóbeli kifejezőképesség terén tapasztalhattunk. Ez utóbbi meglepő eredmény, mivel a szerző tapasztalatai szerint a cigány származású emberek jó verbális kommunikatív képességekkel rendelkeznek és inkább írásban gyengébbek. Az rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesült diákok eredményei szinte megegyeztek a roma származású diákokéval, igaz nagy volt az átfedés a két csoport között (de nem teljes).

2020-ban az átlaghoz képest jellemzőbb volt a roma válaszadókra, hogy nehézséget okoz kimondani, amit gondolnak, illetve kevésbé jellemző, hogy figyelmesen hallgatnak meg másokat. (A 2019-es év nem mutatott szignifikáns eltérést.)

II.3.2. Idegennyelvi készségek

A hallgatók által legjobban beszélt nyelv a válaszadók 85 -91%-a esetén az angol volt, 15- 8,4%-nál a német és 3 % említett egyéb nyelveket.

A hallgatók átlagosan az olvasásban tartották magukat a legerősebbnek és a folyamatos beszédben a leggyengébbnek.

6. ábra: A nyelvi készségek értékelése a válaszadó által legjobban beszélt idegen nyelvből 2019-ben¹² (1- nagyon rossz...5-nagyon jó, átlag)

Forrás: Gyukits et al, 2019

¹² Az eredmények más években is hasonlóak, 2020-ban háromfokú skálán kérdeztük.

Nyelvvizsgálója a kérdezettek egyharmadának (27-35% az egyes években) nem volt. Ez azért is problematikus, hiszen a diploma megszerzésének feltétele a nyelvvizsga léte.

Szocio-demográfiai jellemzők szerint vizsgálódva valamivel több olyan női hallgatót találtunk, akinek nincs nyelvvizsgálója, viszont a nők voltak nagyobb arányban a felsőfokú nyelvvizsgálóval rendelkező és több nyelvvizsgálóval bírók között is (az eltérés 2-3 százalék volt ezeken a területeken a két nem között.)

A hallgatók gyermekkori lakóhelyét vizsgálva megállapítható, hogy a nyelvvizsga szerzés szempontjából hátrányos a kis településről származás. A szülők iskolai végzettsége is szoros összefüggést mutatott a nyelvtudással, nyelvvizsgák létével vagy hiányával, szintűgy a család egy főre eső jövedelme.

2. Táblázat

Nyelvvizsga a hallgatók édesanyjának legmagasabb iskolai végzettsége és a család egy főre eső jövedelme szerinti bontásban 2020-ban (százalék, N=246)

	nincs nyelvvizsgálója	felsőfokú nyelvvizsgálója is van	több nyelvvizsgálója is van
édesanyjának max 8 általános iskolai végzettsége van	57,1%	0%	0%
édesanya szakmával rendelkezik	53,6%	10,7%	3,6%
édesanya érettségizett	21,3%	15,7%	9,3%
édesanya felsőfokú végzettségű	19,8%	15,1%	17%
30 ezer ft alatti egy főre eső havi jövedelem	62,5%	0%	0%
30-60 ezer ft közötti egy főre eső havi jövedelem a családban	41,3%	10,9%	8,7%
60-90 ezer ft közötti egy főre eső havi jövedelem a családban	32%	14,5%	0%
90 ezer ft feletti egy főre eső havi jövedelem a családban	23,9%	14,8%	14,8%

Forrás: Havasi - Szabó-Tóth, 2020

Mindegyik fogyatékkal élő hallgatói csoportra jellemző volt, hogy nagyobb arányú köztük a nyelvvizsga hiánya, mint a főátlagban. Esetükben ez nem feltétlenül fenyegető a diploma megszerzésére nézve, hiszen kérelmezhetik a nyelvvizsga alóli részleges vagy teljes felmentést a törvény és a Miskolci Egyetem előnybenrészesítési szabályzata értelmében. A nyelvvizsgák alacsonyabb aránya jellemző volt a krónikus beteg és árva hallgatókra is, a válaszoló roma hallgatóknak pedig kiemelkedő 70%-a nem rendelkezett nyelvvizsgával (és nem volt körükben egyetlen felsőfokúval vagy több nyelvvizsgával rendelkező).

II.4. Társas készségek

II.4.1. Egyedüllét-magányosság - kapcsolatteremtési képesség

„Jellemző rám, hogy a szabadidőmet egyedül szeretem tölteni”- ezt az állítást 2017-ben és 2018-ban a válaszadók negyede érezte igaznak magára (ötös skálán, ahol az 1=mindig, 5=soha, az 1-est vagy 2-est választották), 2019-ben majdnem 40%-a. A kérdés szándékoltan nem arra vonatkozott, hogy hogyan tölti szabadidejét a kérdezett, hanem hogy hogyan szereti tölteni azt. A magyar ifjúságkutatás is rámutatott, hogy a fiatalok számára a „szabadidő szentháromság”-ot a televízió, internet, barátok jelentik (Fekete-Tibori, 2016), melyek közül az első kettő kifejezetten magányos tevékenység. A 2016-os eredmények szerint a fiatalok 56%-a chatel, 53%-a zenét hallgat, 72%-a tévézik, 71%-a netezik hétköznapiokon és 48%-a barátaival lóg. (Fekete-Tibori, 2016)

A szabadidő egyedül való eltöltésére vonatkozó kérdésünk válaszainak átlagos értéke 2,86-3,1 között mozgott az egyes években, a hátrányos helyzetű hallgatók több kategóriájára még alacsonyabb érték adódtak - tehát még inkább jellemző rájuk, hogy egyedül szeretik tölteni a szabadidejüket: 2017-ben a diszkalkuliások, kommunikációs zavarral rendelkezők, kisközségből származók, 2018-ban valamennyi részképesség zavarban szenvedő csoport, valamint a látás- és hallássérültek.

Rákérdeztünk arra is, hogy hány közeli barátja van a válaszadóknak. A többségnek 1-3 (44-47%), de viszonylag magas (és stabil) volt azok aránya, akiknek egy sem (9%). A magyar ifjúságkutatás szerint a fiatalok 14%-nak nincs baráti köre (Fekete-Tibori, 2016), azaz egyetemistáink a magyar átlaghoz képest kevésbé tekinthetők magányosnak, izoláltak.

A hátrányos helyzetűnek tekintett csoportok közül az átlagostól több közeli barátja van a roma származásúaknak, látássérülteknek és

kommunikációs zavarban szenvedőknek, de kevesebb a diszgráfiás, diszkalkuliás és krónikus beteg hallgatóknak. A roma közösségek tagjait általában jellemzi, hogy sok emberrel tartanak intenzív kapcsolatot, így nem meglepő, hogy számosabbak a roma hallgatók közeli barátai. Mint ahogy az sem meglepő, hogy a tanulási nehézséggel élőknek és krónikus betegeknek kevesebb közeli barátja van, az előbbieknél korán jelentkező iskolai kudarcok, utóbbiaknál a betegségük miatti akadályok állhatnak ennek hátterében. Meglepő azonban a látássérült és kommunikációs zavaros diákok átlagostól nagyobb baráti köre.

A kommunikációs zavaros és roma diákok az átlagtól nagyobb arányban fordulnak elő mind azok között, akiknek sok barátja van, mind azok között, akiknek egy sem. Ha tehát tudnak barátokat szerezni, akkor sokat szereznek.

Barátságok kötéséhez és a munkahelyekre való eredményes beilleszkedéshez is fontos a kapcsolatteremtő képesség, a csoportokba való beilleszkedés készsége. A megkérdezett diákok nagy átlagban inkább úgy érezték, hogy könnyen teremtenek kapcsolatot (3,5-ös átlag egy 5-ös skálán) és nem okoz nehézséget számukra a csoportba való beilleszkedés (2,9-es átlag 5-ös skálán).

A hátrányos helyzetű hallgatók közül az átlagostól nehezebb kapcsolatteremtési képességről számoltak be az alacsony iskolai végzettségű apák és anyák gyermekei, a romák, az 1000 fő feletti községből és az alacsony jövedelmű családból származók. Az átlagostól nehezebb beilleszkedniük - hasonlóképp az előbbi kérdéshez - az alacsony iskolai végzettségű szülők gyermekeinek, a romáknak, a volt gyermekvédelmi kedvezményezetteknek, illetve a krónikus betegeknek. (Gyukits et al, 2018)

II.4.2. Empátia és tolerancia

A hallgatók többsége empátikusnak és toleránsnak érzi magát, hiszen a „Nem gondolok arra, hogy más mit érez” állítással való egyetértés átlaga 2 körül alakult (5-ös skálán), a „Gyakran türelmetlen vagyok az emberekkel” kijelentéssel való egyetértés átlaga pedig 2,3-2,7 között ingadozott. Egyáltalán nem érezte magát empátikusnak a válaszadók mintegy 3%-a és kb. 6% - időben stabilan - állította, hogy gyakran türelmetlen az emberekkel.

Volt olyan év, amikor a roma hallgatók kivételével valamennyi hátrányos helyzetű hallgató csoport kevésbé empátikusnak-türelmesnek érezte magát (2017), de volt olyan is, amikor ez a szegény családból származó, alacsony iskolai végzettségű szülőkkel rendelkező és roma hallgatókra volt igaz (2018). Ebben az évben a krónikus beteg hallgatók az átlagostól empátikusabbnak érezték magukat.

II.4.3. Csapatmunka

A csapatban való munkálkodás képességét négy állítással való egyetértéssel mértük- csak a 2018-as kutatási hullámban (lsd. 3. táblázat).

A hallgatók összességében jónak mondhatók e téren önértékelésük szerint. A csapatmunkára vonatkozó kérdésekben a krónikus beteg, látássérült, szegény családból érkező, roma származású és alacsony iskolai végzettségű szülővel rendelkező diákok mutattak alacsonyabb önértékelést. (Gyukits et al, 2018)

3. Táblázat

Csapatmunkához kapcsolódó állításokkal való egyetértés 2018-ban (1 egyáltalán nem jellemző...5 nagyon jellemző, átlag, N=252)

Nehezen tudom munkámat másokkal összeegyeztetni	1,96
Szívesen részt veszek másokkal közös feladatokban	3,8
Nehezen tudom mások véleményét elfogadni	3,65
Egyedül hatékonyabb vagyok	3,25
Mások javaslatai mindig inspirálólag hatnak rám	3,4

Forrás: Gyukits et al, 2018

Az emberek közötti **bizalom** a társadalmi tőke egyik aspektusa (a társadalmi normák, kapcsolati tőke és civil társadalmi aktivitás mellett) (Giczi- Sík, 2009) A bizalom hiánya számos társadalmi anómia kialakulásának alapja lehet (Skrabski, Kopp, Kawachi, 2003), megléte növeli a társadalmi jólétet, és ösztönző a gazdasági élet működésére is. Az emberi kapcsolatokban a bizalomhiány a társas kapcsolatteremtő készségek egyik legfontosabb akadályává válhat.

Magyarország a legalacsonyabb bizalmi szintű országok közé tartozik az Európai Unióban az általánosított bizalmat tekintve (azaz, hogy általában az emberekben meg lehet-e bízni) (Giczi- Sík, 2009), így nem meglepő, hogy a mi válaszadóink is alacsony bizalmi szintet mutattak.

A „Gyakran érzem úgy, hogy nem bízhatok meg az emberekben” állítással az egyes években 28%-40% értett teljesen vagy nagy mértékben egyet.

2017-ben az átlagostól (3,15) magasabb értékeket produkáltak -azaz kisebb bizalmi szinttel jellemezhetők voltak- szinte valamennyi hátrányos helyzetű kategória tagjai, valamint a városi és fővárosi származásúak: fővárosiak (4), városiak (3,38), alacsony iskolai végzettségű anyák gyermekei

(3,3 a max. 8 általánost végzették és 3,35 a szakmát szerzették), cigány származásúak (3,7), alacsony jövedelmű családból érkezettek (3,4), látássérültek (3,7), diszgráfiasok (3,8), diszleksziások (3,37), diszkalkuliások (3,6), krónikus betegek (3,6) és árvák (3,69). (Gyukits et al, 2017) A városok lakosai között alacsonyabb bizalom magyarázata lehet a nagyobb személytelenség, az említett hátrányos helyzetű csoportok tagjainak alacsonyabb bizalmi szintjét pedig valószínűsíthetően negatív tapasztalataik okozzák.

Voltak azonban olyan évek, amikor egyes hátrányos helyzetű hallgatói csoportok épp ellenkezőleg, az átlagostól magasabb általános bizalmi szinttel voltak jellemezhetőek (krónikus betegek, kommunikációs zavarban szenvedők, diszkalkuliások, hallássérültek 2018-ban, roma hallgatók, hallássérültek, diszlexiások, diszgráfiasok és diszkalkuliások 2020-ban).

A **civil aktivitás** is a társadalmi tőke egy aspektusa. A válaszadóink 10-11%-a (2017-ben 4,7 %-a) tagja civil szervezetnek, ami még az átlagos magyar eredményektől is elmarad (20%)¹³ Ezzel szemben az önkéntes munkát a diákok közel 30-70% szokott végezni-persze ebbe sokan beleértethették a közösségi szolgálatot. Rendszeresen a válaszadók 5-17%-a végez önkéntes munkát.

A hátrányos helyzetű csoportok között magasabb civil szervezeti tagság volt jellemző bizonyos években a krónikus beteg hallgatókra, romákra, diszleksziás és diszgráfias hallgatókra, és magasabb arányban végeztek rendszeresen önkéntes munkát krónikus beteg hallgatók, alacsony iskolai végzettségű szülők gyermekei, látássérültek, diszleksziások és diszgráfiasok.

II.4.4. Általános közérzet

Az általános közérzet ugyan nem társas készség, mi mégis itt tárgyaljuk, lévén az sokban függ a társas kapcsolatoktól. Mérését azért tekintettük fontosnak, mert szerepe lehet a lemorzsolódás megelőzésében.

Beattie és kutatótársai (2017) a sikeres hallgatók esetében markáns eltéréseket találtak a többiekhez képest a tanulási szokások egyes területein (időgazdálkodás, jegyzetelés, személyes célok kitűzése), valamint az étellel való elégedettség területén. Ez utóbbi háttérében áll, hogy azok a diákok sikeresebbek, akik azt tanulják, amihez értenek, ami érdekli őket és ezért jobban is teljesítenek. Ez természetesen kihat az általános elégedettségérzetükre. Ugyanakkor az elégedett, boldog, kiegyensúlyozott

¹³ Kuti, 2008

emberek kevésbé szoronganak, depressziósak. Ez utóbbi tényezők teljesítmény romboló hatásúak.

A magyar társadalom a boldogságkutatások szerint a „kevésbé jól teljesítő” országok között szerepel¹⁴, ehhez képest az általunk vizsgált egyetemisták közérzete még jónak is mondható: szinte minden évben 60% körüli volt azon hallgatók aránya, akik igaznak érzik magukra az állítást, hogy „Általában jól érzem magam a bőrömben” (ld 4. táblázat).

4. Táblázat

Általános közérzet (a válaszadók %-ában, N=252)

Általában jól érzem magam a bőrömben	2017	2018	2019	2020
egyáltalán nem igaz-1/soha	4,9	3,2	5,9	4,1
2	11,1	7,5	8,9	10,9
3	24	27	29,7	21,4
4	40,5	38,1	37,6	42,5
teljesen igaz-5/mindig	18,6	24,2	17,8	21,1

Forrás: Gyukits et al, 2017, 2018, 2019,
Havasi-Szabó-Tóth, 2020

2017-ben a látássérülteknek és kommunikációs zavarral rendelkezőknek az átlagostól nagyobb aránya (20% valamint 37,5%-a) nem érezte magát jól a bőrében, 2018-ban az általános közérzete rosszabb volt a krónikus beteg, alacsony iskolai végzettséggel rendelkező szülőktől vagy szegény családból származó diákoknak, a volt rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesülőknek és a roma hallgatóknak. 2019-ben ugyanakkor a látássérültek, részképesség zavaros és hallássérült hallgatók, 2020-ban pedig a romák jobbnak ítélték meg saját pszichés állapotukat, mint az átlag.

¹⁴ lsd pl. Helliwell, Layard, Sachs, De Neve, Huang, Wang, 2018

III. Összefoglalás

Az Oktatási Hivatal (OH) 2017-2018 folyamán különböző vizsgálatokat végzett¹⁵ egyetemisták körében a lemorzsolódást megakadályozó fejlesztések megvalósítása érdekében. A kutatók két generikus, rövid távon ható kompetenciát azonosítottak, amelyek összefüggésben állnak a korai lemorzsolódással: az időgazdálkodást és tanulási stratégiát. (Goldfárthné, 2020) A kutatás keretében vizsgálták azt is, hogy a hátrányos helyzetű hallgatók (kutatásukban a fogyatékkal élők és a hátrányos helyzet miatt többletpontot kapott hallgatók) körében nagyobb-e a lemorzsolódás és hogy ennek hátterében milyen tényezők állnak. Azt találták, hogy a hátrányos helyzetű csoportokban magasabb a lemorzsolódási arány: 32,1% a hátrányos helyzet miatt többletpontot kapók esetében, 27,7% a fogyatékkal élőkénél és 10,8% minden válaszadó hallgató esetében. A vizsgált adottságok közül azonban csak kevés tényezőnek volt érdemi hatása a lemorzsolódásra általánosságban. Magyarázatuk szerint a lemorzsolódás mögötti okok és hallgatói helyzetek komplexek. (Hámori, 2020)

A hátrányos helyzetű hallgatókat három felsőoktatási intézményben 2013-ban vizsgáló kutatásunk eredményei szerint ezen hallgatók iskolai teljesítménye valamennyivel rosszabb volt, mint a főátlag és kisebb arányban rendelkeztek nyelvvizsgával. (Havasi, 2014) Jelen, 2017-2020 közötti kutatásaink azonban eltérő eredményeket hoztak. A tanulási képességek önértékelése során a részképességzavaros hallgatók a vártak megfelelően az átlagostól rosszabb képet alkotnak magukról (leszámítva a disz kalkulációs hallgatókat) és a tanulmányi átlagaik is alacsonyabbak. A fogyatékkal élő hallgatókra azonban átlagos vagy attól jobb eredmények jellemzőek mind az objektív, mind a szubjektív mutatókat tekintve. A roma hallgatók eredményei évről-évre más mintázatot mutattak. A rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény léte vagy nem léte, a család anyagi helyzete, a szülők iskolai végzettsége az elért tanulmányi átlagot többnyire nem befolyásolta. A tanulási készségek családi háttér szerint nem strukturálódtak.

A kommunikációs készségek esetén azonban egyértelmű hátrányokat érthetünk tetten a kutatás során: látássérült, hallássérült és kommunikációs zavarban szenvedő hallgatók valamennyi mért kommunikációs készségben rosszabb önértékeléssel rendelkeznek, szintúgy a kisteleplülésről származók.

¹⁵ Az EFOP-3.4.5-VEKOP-17-2017-00001 pályázat átfogó célja a felsőoktatásba való bekerülést, bennmaradást (lemorzsolódást megakadályozó) támogató (lemorzsolódást megakadályozó) fejlesztések megvalósítása.

Az alacsony iskolai végzettségű szülők gyermekei szóbeli képességeikben, a diszleksziás, diszgráfiás hallgatók írásban érzik magukat az átlagtól rosszabbnak. A roma hallgatóknál ismét nem tudtunk egyértelmű mintákat.

Az idegennyelvi készségekben, nyelvvizsga létében is egyértelműen azonosítható hátrányokat találtunk mind a fogyatékkal élő vagy részképesség zavaros, mind a származás miatt hátrányos helyzetű hallgatóknál. Ha ez a diplomaszerezést nem is akadályozza (amennyiben felmentést kapnak a fogyatékkal vagy részképesség zavarral élő hallgatók), a munkaerőpiacon mindenképp hátrányt jelent, fontos lenne az egyetemnek segítséget nyújtani e hátrány leküzdésében speciális programokkal.

Beattie és kutatótársai (2017) a sikeres hallgatók esetében markáns eltéréseket találtak a többiekhez képest a tanulási szokások egyes területein (időgazdálkodás, jegyzetelés, személyes célok kitűzése), valamint az étellel való elégedettség területén. Mi 2013-as kutatásunkban a lelki egészséghez kapcsolódóan azt kérdeztük a hallgatóinktól, hogy mennyire érzik a jövőt reménytelennek. Átlagosan a válaszadók negyede érzett így, a roma hallgatók nagyobb arányban, a gazdagabb családokból érkező diákok viszont épp ellenkezőleg, alig-alig. (Havasi, 2014) 2017-2020 közötti kutatásainkban az általános közérzetét mértük a hallgatóknak, ami kifejezetten jónak mondható. Az egyes években előfordultak, hogy bizonyos hátrányos helyzetű hallgatói csoportok az átlagostól rosszabb közérzetről számoltak be, de mindig más kategóriák, sőt, 2020-ban a roma hallgatók közérzete még az átlagtól is jobbnak bizonyult.

A Miskolci Egyetem a hátrányos helyzetű hallgatóit sokrétűen támogatja. A roma diákok kapcsán a legfontosabb a roma szakkollégium működése. A felsőoktatásban 2011-ben jöttek létre roma szakkollégiumok azzal a céllal, hogy támogassák egy roma értelmiségi réteg megszületését. Miskolcon görögkatolikus roma szakkollégium kezdte meg működését (Havasi, 2019), melynek jelenleg (2021) 33 tanulója van. A szakkollégiumok széleskörű támogatást nyújtanak többek között a sikeres tanulmányi előmenetel, spirituális fejlődés és közösségi élet támogatására. Céljuk a roma diákok kettős identitásának támogatása (esetenként kialakítása), annak megelőzése, hogy az értelmiségivé váló roma diákok ne veszítsék el roma identitásukat, ne vesszenek el a roma társadalom számára, sem szerepmódként, sem egyéb módon. Ugyanakkor a kettős identitás nem szükségképp fájdalommentes (Szabó-Tóth, 2004). A szakkollégiumok ennek megélését is megkönnyíthetik.

A fogyatékos hallgatókat az egyetem fogyatékosügyi koordinátora segíti, pihenőszoba áll rendelkezésükre, zárt levlistájuk van.¹⁶ Vizsgáknál a fogyatékosággal élő hallgatók jelnyelvi tolmács segítségét, valamint a következő segédeszközöket vehetik igénybe: (hordozható) számítógép, írógép, értelmező szótár, kalkulátor, helyesírási szótár, értelmező szótár, szinonima szótár. A fentiekben túl lehetőség van különböző eszközök és programok kölcsönzésére is: p1. számítógép, laptop, monitor, videónagyító, digitális kézi nagyító, nyomtató, diktafon, speciális szoftverek. Mozgáskorlátozott hallgatók számára külső vállalkozó bevonásával a szállítási szolgáltatás az egyetem és a lakóhely között biztosított. Néhány évvel ezelőtt a Miskolci Egyetem a Fizikai- és infokommunikációs akadálymentesítés terén végzett fejlesztő tevékenységéért Minőségi Díjban részesült. A diáktársak mentalitás-formálásának érdekében az egyetem „Esélyért Díjat” alapított, amely az ép hallgatók „érzékenyítését” is hivatott szolgálni. A díjjal az esélyegyenlőség témakörében és/vagy fogyatékkal élő hallgató által készített legjobb TDK-dolgozatokat tüntetik ki. 2013-ban 61 fő regisztrált fogyatékkal élő hallgatója volt az egyetemnek, jelenleg 209, mely örömdetes számbeli növekedés.

Az OH kutatási szerint a hátrányos helyzetű diákok lemorzsolódása nagyobb arányú, de a mi kutatásaink tanulsága szerint ez nem az érintett hallgatók rosszabb tanulási készségei, sem rosszabb általános közérzete miatt következik be. (Hogy egyáltalán a Miskolci Egyetemen nagyobb-e a lemorzsolódásuk, sajnos nem vizsgáltuk.) Hátrányt inkább a kommunikációs- és idegennyelvi készségek terén sikerült azonosítanunk, melyek az egyetemi tanulmányok keretében fejleszthetők és fejlesztendők. Még akkor is, ha esetleg a nyelvvizsga hiánya nem akadályozza az érintettek diploma szerzésének, fontosnak tartjuk a hátrányos helyzetű hallgatók kommunikációs és idegennyelvi képzésére külön programok kidolgozását és működtetését, ezzel is segítve sikeres tanulmányaikat és a társadalomba való integrációjukat.

¹⁶ <https://www.uni-miskolc.hu/informaciok-fogyatekossaggal-elo-hallgatok-reszere>

Irodalom

- Benedek Mihály (2005): A „finn csoda” – és ami mögötte van. PISA-konferencia Helsinkiben, 2005.március 14-16. *Új Pedagógiai Szemle*, (4): 108-112.
- Graham Beattie - Jean-William P. Laliberté - Cathrine Michaud-Leclerc - Philip Oreopoulos (2017): What sets college thrivers and divers apart? A contrast in Study habits, attitudes, and mental health. *Working paper* 23588. ISSUE DATE July 2017. <http://www.nber.org/papers/w23588> National Bureau of Economic Research. Cambridge. DOI 10.3386/w23588
- Csapó Benő (2002): Az iskolai műveltség: elméleti keretek és a vizsgálati koncepció. In: uő (szerk.): *Az iskolai műveltség*. Budapest: OSIRIS KIADÓ. pp. 11–33.
- Giczi, Johanna- Sík, Endre (2009) Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. *TÁRKI Európai társadalmi Jelentés* 2009. https://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_gici_sik.pdf
- Goldfárthné Veres Edit (2020): Bevezető. In: Goldfárthné Veres Edit (szerk.): Rendszerszintű fejlesztések és hozzáférés bővítését szolgáló ágazati programok a felsőoktatásban. A felsőoktatási kompetenciamérés tervezett rendszerének, működésének leírása. *OH* pp. 6-7.
- Gyukits György- Havasi Virág- Mihályi Helga- Papp Attila- Szabó-Tóth Kinga (2019): Hallgatók kompetenciafelmérése a Miskolci Egyetemen 2019. Kézirat
- Gyukits György - Havasi Virág - Mihályi Helga - Papp Attila - Szabó-Tóth Kinga - Szepessy Péter - Urbán Anikó (2018): Hallgatók kompetenciafelmérése a Miskolci Egyetemen 2018. Kézirat
- Gyukits György - Havasi Virág - Mihályi Helga - Papp Attila - Szabó-Tóth Kinga - Szepessy Péter - Urbán Anikó (2017): Hallgatók kompetenciafelmérése a Miskolci Egyetemen 2017. Kézirat
- Hármori, Ádám (2020): Hátrányos helyzetűek kompetenciamérési eredményei. In: Goldfárthné Veres, Edit (szerk.): Rendszerszintű fejlesztések és hozzáférés bővítését szolgáló ágazati programok a felsőoktatásban. A felsőoktatási kompetenciamérés tervezett rendszerének, működésének leírása. *OH* pp. 102-106.
- Havas Gábor (2008): Esélyegyenlőség, deszegregáció. In FAZEKAS Károly – KÖLLŐ János – VARGA Júlia (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért. Oktatás és Gyermekesély Kerekasztal*, Budapest: ECOSTAT, p. 121-138
- Havasi Virág (2014): Három felsőoktatási intézmény hátrányos helyzetű hallgatóinak komplex szociológiai vizsgálata. In: *Szellem és Tudomány*. 5 (1): 36-84.
- Havasi Virág. (2019): A cigányok vallásossága és a cigánypasztoráció. In: SZABÓ-Tóth Kinga-VÁRHELYI Krisztina (szerk.): *A történelmi egyházak - modern társadalom*. Budapest: L'HARMATTAN, pp.166-213.
- Havasi Virág - Szabó-Tóth Kinga (2020): Hallgatók kompetenciafelmérése a Miskolci Egyetemen 2020. Kézirat
- Helliwell, FF, Layard, R Sachs, JD, De Neve, JE, Huang, Wang, W (2018): World Happiness Report https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2018/WHR_web.pdf
- Mihályi Helga (2016): A cigány népesség demográfiai sajátossága. In: *Szellem és Tudomány*. 7 (1):29-49

- Pénzes János - Tátrai Patrik - Pásztor István Zoltán (2018): A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. (Changes in the Spatial Distribution of the Roma Population in Hungary During the Last Decades) *Területi Statisztika*, 58 (1): 3–26. DOI: 10.15196/TS580101
- Skrabski Árpád – Kopp Mária - Ichiro Kawachi (2003): Social capital in a changing society: cross sectional associations with middle aged female and male mortality. In: *Journal of Epidemiology and Community Health* 57. (2.): 114-119.
- Spéder, Zsolt (2002): A szegénység változó arcai. Századvég Kiadó, Budapest
- Pedagógiai lexikon 1997
- Ujj Dániel (2020): A kompetenciamérés értelmezési keretei. In: Goldfárthné Veres Edit(szerk.): Rendszerszintű fejlesztések és hozzáférés bővítését szolgáló ágazati programok a felsőoktatásban. A felsőoktatási kompetenciamérés tervezett rendszerének, működésének leírása. *OH* pp. 24-35.
- Zsolnai József (2006): Új jelszó, új divathullám vagy netán paradigmaváltás a pedagógiai gyakorlatban: „Kompetenciafejlesztés”. *Új Katedra*, (február): 20–26.

Egyéb internetes források

- Fekete Mariann – Tibori Tímea (2016): Az ifjúság szabadidő felhasználása. In: Nagy Ádám (szerk): Margón kívül. magyar ifjúságkutatás 2016. (<http://mek.oszk.hu/18600/18654/18654.pdf> letöltve: 2021.06.10.) pp 258-284
- Kuti Éva (2008): Civil Európa, civil Magyarország (<http://www.nonprofitkutatas.hu/letoltendo/cilieuh.pdf>)
- Szabó-Tóth Kinga (2004): Kiemelkedett cigányok (Gypsy/Travellers) etnikai identitásának jellegzetességei Angliában. In: *Szociológiai szemle* 14 (2): 58-76. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf015.html

Felhasznált jogszabályok

- NAT 2007.-Kulcskompetenciák /202/2007 (VIII. 31) Kormányrendelet
- A Miskolci Egyetemen fogyatékkal élő hallgatók kötelező előnyben részesítési szabályzata 2010
- Miskolci Egyetem SZMSZ 2013, III. kötet Hallgatói követelmény rendszer
- A nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény (új Ftv.)
- A Fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló egyezmény és az ahhoz kapcsolódó Fakultatív Jegyzőkönyv kihirdetéséről 2007. évi XCII. törvény (CRPD)
- A felsőoktatásról szóló 2005. évi CXXXIX: törvény (régí Ftv.)
- Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény (Ebkvt.)
- A fogyatékos személyek jogairól szóló 1998. évi XXVI. törvény (Fot.)
- A Nemzeti Rehabilitációs és Szociális Hivatalról, valamint a szakmai irányítása alá tartozó rehabilitációs szakigazgatási szervek feladat- és hatásköréről szóló 95/2012. (V. 15.) Korm. rendelet

A felsőoktatásról szóló 2005. évi CXXXIX. törvény egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról szóló 79/2006. (IV. 5.) Korm. rendelet (Ftv. Vhr.)

A gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI törvény (Gyermekevédelmi törvény)

A köznevelésről szóló 2011. CXC. törvény.

Kasznár Attila

Gondolatok az indonéziai terrorizmusról és annak hátteréről¹

Absztrakt

Indonéziában mind nagyobb teret kap a terrorizmus, amelynek megfékezése a kormányzati erőknek egyre jelentősebb feladatot jelent. Különös problémát okoz, hogy a hagyományosan kulturális értelemben sokszínű és elfogadó országban egyre fokozódik az iszlám alapú radikalizmus, valamint az erre épülő terrorizmus szerepe. Indonéziában követték el Ázsia eddigi legtöbb halálos áldozatát követelő terrortámadását. 2002-ben Balin a terroristák egy időben két zsúfolt szórakozóhelyet robbantottak fel. A merényletek 202 áldozatot követeltek. A tanulmány az indonéziai radikalizációs és terror-orientációs folyamatok hátterét kutatja.

Kulcsszavak: Indonézia, terrorizmus, radikalizáció, al-Kaida, Iszlám Állam

Abstract

Terrorism is on the rise in Indonesia, and the government forces are increasingly challenged to curb it. Of particular concern is the growing role of Islamic-based radicalism and terrorism in a traditionally culturally diverse and accepting country. Indonesia has been the scene of the deadliest terrorist attack in Asia to date. In 2002, terrorists in Bali blew up two crowded nightclubs at the same time. The attacks claimed 202 lives. The study explores the background to the radicalisation and terror-orientation processes in Indonesia.

Keywords: Indonesia, terrorism, radicalisation, al-Qaeda, Islamic State

Indonéziáról Magyarországon fájóan kevés szó esik. Az indonéziai terrorizmusról pedig még kevesebb, holott a gyakorlatban azt kell látnunk, hogy a nemzetközi terrorizmus egyik kulcsállamáról beszélünk, amely pusztán csak biztonságpolitika szempontok alapján is megérdemli a figyelmet.

Indonézia a délkelet-ázsiai térség legnagyobb gazdasági és katonai erőközpontja, amelynek növekedése a sikeres kormányzati döntések hatására, 2012 óta a fenntartható sáv felé csúszott, így mára a világ hetedik legnagyobb gazdaságává vált, míg az egy főre eső GDP tekintetében – köszönhetően annak, hogy a negyedik legnépesebb ország a világon –, csak a 127. állam.² Az indonéz állam nemzetközi szinten elfoglalt pozícióját ugyanakkor jelentősen

¹ A tanulmány a szerző korábban megjelent Kína és a Távol-Kelet posztmodern ellensége: a terrorizmus című írásának felhasználásával készült.

² <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/id.html> (letöltés időpontja: 2020. június 12.)

gyengíti a nemzetközi terrorista csoportok aktív tevékenysége és a radikális ideológiák nagyfokú elterjedtsége.

Az erőszakos megnyilvánulások és a széles körű radikális hajlandóság egyik lényegi okozója az indonéz állam fejlettségi aránytalansága. Indonézia ugyanis Janus-arcú állam, amelyben a kiemelkedő csúcstechnológia és az elmaradott, sokszor középkori technológia egyszerre jelenik meg. A szegénység és a munkanélküliség, a nem megfelelő infrastruktúra, a korrupció, az átláthatatlan jogszabályi környezet és az erőforrások régiók közötti egyenlőtlen eloszlása az indonéz gazdaság jellemzői közé tartoznak. Az összetett környezet már önmagában a társadalmi megosztottság és az ellentétek kiéleződését eredményezi, amely egyben a radikális ideológiák terjedésének melegágya is.

A képletet tovább bonyolítja, hogy a több mint 267 millió lakosnak 87%-a muszlim, ezzel pedig Indonézia a világ legnagyobb, iszlám hitű lakossággal rendelkező állama. Azonban a társadalom szegényebb rétegeinek nagy része is a muszlimok közül kerül ki, akik között így az extrémista törekvések is nagyobb teret kapnak. Ezáltal pedig ezek a közösségek a szélsőséges ideológiát megjelenítő – általában nemzetközi dzsihádisták – csoportok közvetlen célpontjaivá válnak a tagtoborzás szempontjából. Az indonéz jogi szabályozás alapvetően a különböző vallások általános tiszteletét írja elő, hiszen az ország alapvetően, a történelmi hagyományait figyelembe véve is multikulturális jegyeket visel magán, amelyben hagyományosan érvényesült, hogy „minden (etnikai vagy más) kisebbségnek joga van saját identitásának megőrzéséhez, saját kultúrájának ápolásához, és ez nem mond ellent a többségi társadalom és az állam egész érdekeinek” (FEKETE 2009, 20). A különböző hitű embercsoportok viszonylag békés egymás mellett élése gyakorlatilag csak Jakarta világvárosi környezetében valósul meg (SYAM – MANGUNJAYA – Rahmanillah – NURHADI 2020), amely a legfejlettebb, az életszínvonal tekintetében kiemelkedő terület. A vidéki Indonézia azonban vallási szempontokból nézve korántsem tűnik megengedőnek, a radikális muszlim közösségek ugyanis mindennapos, kegyetlen keresztényüldözést valósítanak meg.

Indonézia terrorizmus szempontjából vizsgált biztonsági helyzetének harmadik meghatározó alakítója a kalózkodás. A kalóztevékenységet a szakértők egy része úgy értelmezi, hogy az kizárólag köztörvényes bűncselekményként kezelendő, holott annak számos esetben politikai és ideológia vonzata is van, ezáltal pedig már önmagában is a terrortevékenységek közé emelhető. A délkelet-ázsiai régióban pedig ugyanúgy, mint világviszonylatban, mind több terrorszervezet él a

kalózkodással, mint elsődleges pénzszerzési módszerrel, amely így a globális trendekkel párhuzamosan Indonéziában is mind több összefonódást mutat a klasszikusan ezt a bűncselekménytípust uraló szervezett bűnözői körökkel.

Indonézia hagyományosan a nemzetközi kereskedelem egyik főszereplője volt. Az ország különleges adottságai, valamint fűszernövényei miatt évszázadokon keresztül vonzó kereskedelmi partnert jelentett a többi ázsiai, valamint a nyugati országok számára is. A fűszernövények, valamint a sajátos mikroklima eredményezte a későbbiekben a gyarmati sorba kerülését is. Az élénk kereskedelem eredményezte azt is, hogy a kalózkodás egyik történelmi hagyományokkal rendelkező területe volt a Malajziát Indonéziától elválasztó, a Japánba és Kínába tartó, illetve onnan Európába irányuló hajóforgalom szempontjából kulcsjelentőséggel bíró Malaka-szoros. A terroriszervezetek finanszírozásához is köthető kalóztevékenység a szorosban a 2000-es évek elején nagymértékű aktivizálódást mutatott. Ami nem véletlen, hiszen egyszersemind a globális terrorhálózatok kiépítése nagy anyagi ráfordítást igényelt, másfelől pedig a kínai és japán kereskedelmi útvonalakon ekkor jelentősen megnövekedett a forgalom.³ Amely nem csoda, hiszen Japánt, de elsősorban „Kínát és a délkelet-ázsiai térséget mély történelmi szálak, egyre aktívabb gazdasági kapcsolatok kötik össze” (VÖRÖS 2014, 160.) Az összehangolt nemzetközi fellépésnek köszönhetően a térségben a kalózfenyegetettség a 2010-es évekre alacsony szintűre csökkent (Hosslin 1. 2010), és a folyamatos katonai/rendészeti jelenlét eredményeként ezt az állapotot sikerült is fenntartani.

Indonézia azonban a délkelet-ázsiai és a globális terrorizmus egyik központi országa is, ahol a térség egyéb államaihoz képest kimagasló az iszlám radikalizmus megjelenése, ennek eredményeként 1981-től kezdődően 2020-ig nagyjából 15 terroriszervezet (FAIR – HWANG – MAJID 2019; FUAD 2020) több mint 160 terrorcselekményt követett el. A több mint 18.000 szigetből álló délkelet-ázsiai állam az előző fejezetben részletezett tényezőkn túlmenően így földrajzi értelemben is paradicsomi környezetet jelent a terroriszervezetek számára, amelyet a csoportok korán felismertek, így a terrorizmus hosszú hagyományokkal rendelkezik az országban. A 2000-es évek első két évtizedében azonban különösen aktív tevékenységet folytattak a terroristák, amelynek során számos brutális merényletet követtek el az országban (FAJAR – RUFAEDAH 2020) a különböző terroriszervezetek, az utóbbi években

³ Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy Kína ebben az időben vált végérvényesen a globális piac meghatározó szereplőjévé, így kereskedelme, valamint az ehhez csatolódó alapanyag és nyersanyag beszállítás is felfutóban volt, amely a korábbinál jóval nagyobb hajóforgalmat, vagyis potenciális célpont lehetőséget nyújtott a kalózoknak.

pedig az Iszlám Állam is teret nyert a szigetországban. Fontos megjegyezni azonban, hogy a globális dzsihád szintjén vizsgálva az Iszlám Állam ideológiáját és tevékenységét, megállapítható, hogy az megosztó a terrrorszervezetek szintjén, így van ez Indonéziában is, ahol az Iszlám Állam térnyerése jóval több ellentétet szított az extrém dzsihád hívei között, mint amennyi újabb közös felületet teremtett.

Jelenleg az indonéziai, de gyakorlatilag az egész távol-keleti terrorizmus két irányzatra osztható (ARIANTI 2019), az egyik az Iszlám Állam által képviselt új irányvonalat követni szándékozó, míg a másik, a konzervatív oldal a hagyományos al-Kaida kötődést vinné tovább.

Az indonéziai terrorfenyegetettséggel kapcsolatban ugyanakkor érdemes kitérni arra is, hogy mivel a terrorizmusnak nincs egységesen elfogadott leírása, fogalmi meghatározása, ezért az indonéz rendvédelmi erők és a kormányzati szervek is igen rugalmasan kezelik, hogy mely erőszakos cselekedetet minősítenek terrorcselekménnyé, illetve melyet kezelnek egyszerű köztörvényes cselekményként. A mindennapok során ez úgy valósul meg, hogy míg az Új-Guineán elterülő két indonéz tartomány – Pápua és Nyugat-Pápua – fegyveres, szeparatista közösségei által elkövetett terrorisztikus jellegű akciókat egyszerű köztörvényes bűncselekménynek minősítik az indonéz hatóságok, addig az iszlám közösségekhez köthető erőszakos bűncselekmények az esetek többségében azonnal terrorakció jelzót kapnak (NUSWANTO 2019). Ennek ellenére igaznak kell tekinteni azt a kitétel, hogy az indonéz terrrorszervezetek többnyire a radikális iszlám dzsihád nevében cselekednek, annak ellenére, hogy a helyi iszlámjogi szakértők és tanítók többsége úgy véli, hogy a terrorcselekmény az iszlám jogrendje ellen (SINAULAN 2016) való cselekedet. Az extrémista iszlám tanítók szavai azonban termékenyebb talajra hullanak. A professzionális módon kiépített szélsőséges szalafita csoportok hálózata pedig lehetővé teszi a radikális személyek Indonézián belül történő könnyed mozgását, ezáltal azonban felderítésük és tevékenységük akadályozása nehézkessé válik. Ezen túlmenően pedig a kiterjedt globális hálózat eredményeként az indonéz radikálisok könnyen lépnek kapcsolatba más országokban vagy akár más kontinenseken tevékenykedő szalafita közösségekkel. Ez a kapcsolati rendszer egyben a csoportok finanszírozásában is nagy előnyt jelent, mivel az amőbaszerűen szétterülő kapcsolati rendszernek köszönhetően az indonéz radikálisok gyakorlatilag folyamatosan megtalálják azokat a globális forrásokat, amelyek révén működésüket biztosítani tudják (SYAUQILLAH – AL FATON 2019). A hazai terrorista közösségek tevékenységének kiemelkedő gazdasági fedezettsége is indokolja, hogy Indonézia aktív szereplője legyen a terrorfinanszírozás elleni nemzetközi fellépésnek, amelynek keretében az

ország kiterjedt államközi együttműködést folytat a globális szinten a terrorfinanszírozás megelőzése és felszámolása érdekében. Ugyanakkor több esetben éri a kormányzatot az a vád, hogy a terrorfinanszírozás elleni fellépés során a jogszabályok és az intézményrendszer is sérti az állampolgári jogokat (SURWANDONO – RETNONGSIH – ALKATIRI 2018). Azonban a jogvédő szervezetek gyakran nemcsak az indonéz terrorellenes fellépés intézményrendszerét kritizálják, de magával a konkrét végrehajtással összefüggésben is aggályokat fogalmaznak meg. A muszlim emberi jogi csoportok számos alkalommal felhívták a közvélemény figyelmét arra, hogy egyes információk szerint az Indonéziában terrorizmus gyanújával őrizetbe vett személyeket a terrorellenes szolgálatok emberei megkínózzák, egyes esetekben indokolatlanul meg is ölik őket (NUSWANTO 2019). Az indonéz terrorellenes alakulatok a beavatkozásaik során gyakran tényleg nem válogatnak az eszközökben. A műveletek során az elmúlt tíz évben legalább 120 terroristagyanús személyt öltek meg, továbbá 40 főre tehető azok száma, akiknek igazoltan jogellenes volt az őrizetbe vétele, míg a terrorizmus vádjával letartóztatott személyek legalább 40%-át vetették alá kínzásnak (KUSUMA – WARSITO – SURWANDONO – MUHAMMAD – HIDAYATI – MADANI, 2019).

Az indonéz gazdaság egyik húzóágazata az információtechnológia, amelynek egyik hatása, hogy a helyi terrorszervezetek kiváló kapcsolatba tudnak kerülni a szakterület kiválóságaival – mérnökökkel, programozókkal – ami azt eredményezte, hogy remek érzékkel jelentek meg a kibertérben. A nemzetközi terrorellenes harc szempontjából szerencsés, hogy az indonéz kormány valós fenyegetésként értékeli az interneten terjedő szélsőséges tartalomközvetítést, amelynek megakadályozására beindított egy úgynevezett pozitív internet programot. (HATTA et al. 2018) Az indonéz rendvédelmi és terrorellhárítási szolgálatok az internetszolgáltatókkal közvetlen együttműködésben igyekeznek blokkolni az összes negatív, gyűlöletkeltésre alkalmas, radikális vagy terrorista jellegű tartalmat, ezáltal pedig megteremteni a pozitív internetet.

Az extrém és radikális eszmék által súlyosan fertőzött Indonéziában – ahol a politikai egyet nem értés klasszikus polgári engedetlenségi tevékenységének főbb jellegzetességei, mint a tudatos jogsértés a jogi út lehetőségeinek kihasználását követően, aktív erőszakmentesség, morális igazoltság, a tett következményeinek való alávetés (FEKETE 2008, 263), gyakran hiányoznak – jól szervezett, komoly anyagi, humán és technikai eszközökkel rendelkező terrorellhárítás tevékenykedik. Ez azonban nem véletlen, hiszen Indonéziában követték el Ázsia eddigi legtöbb, 202 halálos áldozatot követelő terrortámadását. 2002. október 12-én, a Balin található, turisták által közkedvelt Kuta város talán legnépszerűbb szórakozóhelyén, a Paddy's

Pubban, majd szinte rögtön ezt követően a Sari Clubnál, valamint ezzel nagyjából egy időben az amerikai konzulátus közelében robbantottak pokolgépeket. Az áldozatok között 88 ausztrál, 23 brit turista, valamint 38 indonéz állampolgár is volt. A támadást a Jemaah Islamiyah terrorszervezet követte el, amelynek nevéhez számos Indonéziában, Malajziában és a Fülöp-szigeteken végrehajtott merénylet is köthető, és szoros kapcsolat fűz az al-Kaidához, valamint az afganisztáni tálibokhoz is.

A tragikus esemény alapjaiban változtatta meg mind Indonézia, mind pedig a térség államainak terrorellenes fellépését. *„A 2002. évi bali robbantásokat követően pedig a szigetország vállalta magára (Malajzia és a Fülöp-szigetek mellett) a terrorizmusellenes tagállami erőfeszítések aktív regionalizálását, ami például a terrorizmus egységes délkelet-ázsiai meghatározását, valamint a volt terroristák rehabilitációjára és reintegrációjára vonatkozó irányelveket is tartalmazó ASEAN Terrorizmusellenes Egyezményben (2007) érhető tetten”* (SZAKÁLI 2019, 584). A bali támadássorozat alapjaiban változtatta meg a délkelet-ázsiai államok terrorizmushoz való viszonyát, mint ahogy átformálta a nyugati államok szakértőinek a távol-keleti terrorizmus globális veszélyességével kapcsolatos álláspontját is.

Mint ebben a rövid, a tejség igénye nélkül készített tanulmányban láthattuk, Indonézia a nemzetközi terrorizmus meghatározó állama, amelynek ott a helye minden a posztmodern terrorizmus sajátosságait bemutatni kívánó írás oldalain.

Irodalom

- Arianti, Vidia (2019): What Next for Indonesian Militant Groups? *RSIS Commentary No. 185*. <https://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/2019/09/CO19185.pdf> (letöltve: 2020. augusztus 12.)
- Arianti, Vidia (2019): What Next for Indonesian Militant Groups? *RSIS Commentary No. 185*. <https://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/2019/09/CO19185.pdf> (letöltve: 2021. március 2.)
- Fair, C. Christine – Hwang Julie Chernov – Majid Moiz Abdul (2019): The pious or the doctrinaire? who supports suicide terrorism in Indonesia? *Asian Security* 2019. szeptember 25. http://christinefair.net/pubs/Indonesia_AS.pdf (letöltés időpontja: 2020. 12. 04.)
- Fajar, Erikha – Rufaedah, Any (2020): Dealing with terrorism in Indonesia. In: ASLAM, Mohd Mizan – GUNARATNA, Rohan (szerk.): *Terrorist Rehabilitation and Community Engagement in Malaysia and Southeast Asia*. New York: Routledge, Abindgon p. 131-138.
- Fekete Sándor (2008): A polgári engedetlenség elmélete és magyarországi gyakorlata. In.: CSEFKÓ Ferenc - HORVÁTH Csaba (szerk.) *A demokrácia deficitje avagy a deficitese hatalomgyakorlás*. Pécs: PÉCS-BARANYAI ÉRTELMISÉGI EGYESÜLET. p. 263-278.
- Fekete Sándor (2009): A multikulturalizmus előzményei Nyugaton és Keleten. In.: SZIRMAI Éva – ÚJVÁRI Edit: *Nemzetiségi – Nemzeti – Európai Identitás*. Szeged: A Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Felnőttképzési Intézetének kiadása.
- Hatta, Muhammad etal (2018): Internet and Terrorism in Indonesia. *Journal of Physics: Conference Series volume 1114*. <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1742-6596/1114/1/012080/pdf> (letöltve: 2021. május 21.)
- Hoesslin, Karsten von (1. 2010): Piracy in the Malacca Strait: An analysis. In.: *Strategic Insights* (29): 8-13.
- KASZNÁR Attila (2020): *Kína és a Távol-Kelet posztmodern ellensége: a terrorizmus*. Budapest: KAIROSZ KIADÓ.
- Kusuma, Ardli Johan etal (2019): The Construction of the Indonesian Government's Repressive Counter-Terrorism Policy. *Jurnal Ilmu Pemerintahan* (2): 107-125.
- Nuswanto, Heru Susetyo (2019): Terrorism as Socially Constructed Crime in Indonesia. *Padjadjaran Journal of Law* (2): 266-286.
- Sinaulan, Ramlani Lina (2016): Islamic Law and Terrorism in Indonesia. *International Journal of Nusantara Islam*, (4): 13-28.
- Surwandono, Surwandono – Retnoningsih, Tri Astuti Susanthi – Alkatiri Masyithoh Annisa (2018): Prevention and Eradication of Terrorism Funding Criminal Act in Indonesia. *Otoritas: Jurnal Ilmu Pemerintahan* (2): 130-142.
- Syam, Firdaus etal (2020): Narrative and the Politics of Identity: Patterns of the Spread and Acceptance of Radicalism and Terrorism in Indonesia. *Religions* (11): 290-317.
- Syauquillah, Muhamad – Al Faton, Marella (2019): Terrorism Studies – The Transmission of Global and Regional Extremism in Indonesia. *Journal of Terrorism*

Studies

(1): 1-17.

Szakáli Máté (2019): Variáció egy témára – az Indonéz Köztársaság regionális védelemdiplomáciája mint reakció az ázsiai-csendes-óceáni térség kortárs geopolitikai változásaira. *Magyar Tudomány* (4): 575-588.

Vörös Zoltán (2014): Migrációs trendek Kínában és Délkelet-Ázsiában. In: TARRÓSY István - GLIED Viktor - VÖRÖS Zoltán (szerk.) *Migrációs tendenciák napjainkban*. Pécs: PUBLIKON KIADÓ, 157-176. o.

Zsolt Péter

A jelen és a jövő uralásának szociálpszichológiája¹

Absztrakt

A náci ideológia a jelen uralásának, a kommunista a jövő uralásának ígérete. Szociálpszichológiai elemzéssel feltárható, hogy az ideológiai ígéretnek hogyan kapcsolódnak az egyéni szükségletekhez. Az egyéni és társadalmi fejlődés sokkal inkább szól az uralom helyett az optimális jövő felé terelgetésről, és a jelenhez való alkalmazkodásról.

Kulcsszavak: szociálpszichológia, időperspektíva, diktatúrák, demokrácia

Abstract

Nazi ideology is the promise of the control of the present, while the communist is of the future. Socio-psychological analysis can reveal how ideological promises relate to individual needs. Individual and social development is much more about navigating toward a better future and adjusting to the present than it is about dominance.

Keywords: social psychology, time perspective, dictatorships, democracy

Olyan kihívások előtt áll az emberiség, mely szociálpszichológiai kérdésként veti fel a számunkra, hogy ezen kihívásokat meg tudja-e oldani úgy, hogy időperspektívája nem torzul, nem esik bele azokba a csapdákbba, melyek a diktatúrák jellemzői. A cikk új meglátásokat tartalmaz a diktatúrák társadalmainak időfelfogásáról.

¹ Ha kíváncsi saját populist pillanatnyi énjére, töltsse ki az alábbi kérdőívünket: <https://hu.populismresearch.eu/> Ha az idővel kapcsolatos személyiségjellemzőire, akkor pedig Zimbardo-ék tesztjét: <https://idoperspektivateszt.hu/>

I. Bevezetés

Youval Noah Harari ugyan megjósolta Istenné válásunk folyamatában² a járványok eltűnését, a koronavírus tapasztalatai kapcsán viszont biztosan állíthatjuk, elszette. Találóbbrak más kutatók azon jóslatai, melyek szerint a társadalmunkat kell megváltoztatni ahhoz, hogy előbb tudjunk lépni, mint ahogy a vírusok megtalálnak minket³. Valószínűnek az tűnik, hogy egyre több és egyre drasztikusabb járványok elé nézünk egyszerűen azért, mert túl sokan vagyunk a bolygón és túl sokat mozgunk rajta. A populációnk nagysága egyensúlyi állapotba kerülhet, ám ugyanakkora eséllyel vésszesen túlszaporodhatunk, vagy ellenkezőleg egy sokadik járvány során a népesség teljesen összeomolhat.

Az optimista szcenárióót vallók mostanában óvatosabbak. Harari is újabb gondolatokat vetett a világhálóra. Egyik írásában a lehetőségéről beszél, amennyiben a globális kihívásra globálisan tudunk reagálni, a másikban negatívan festi fel a jövőt, ahol a bionikus nyomkövetéssel olyan mód manipulálnak majd minket, amihez képest a Cambridge Analytica kőkorszakinak tűnik majd.

Szélsőséges helyzetekben erős államra, központosított döntések meghozatalára van szükség, melyekkel demokráciák és diktatúrák egyaránt rendelkezhetnek, de különösképp a diktatúrák. Ilyenkor mondja Foucault „*a hatalom megosztatlanul gyakorlódik, folyamatosan, hierarchikus alakzatban, ahol minden egyént állandóan kijelölnek, megvizsgálják és besorolnak az élők, a betegek és a halottak csoportjaiba – ebből áll össze a fegyelmesző gépezet...*”⁴

S vajon nem szaporodnak-e az okok, melyek a globális válságot mutatják? – Informatikai támadások, menekültügy, környezeti katasztrófák, felmelegedés, túlnépesedés, éhezés, társadalmi olló szétnyílása, fejlett civilizációk új generációinak eltűnése, falvak elnéptelenedése, vagy épp a világiárványok elindulása? – Ezek közül azt mondhatjuk, hogy csak a hagyományos katasztrófák utókezelésében vagyunk sikeresek, mint a földrengés, a cunami, az aszály stb., mivel nem feltagolt a világunk. Szükség esetén az erőforrásokat az emberiség integráltabban képes felhasználni.

² Yuval Noah Harari (2015): *Sapiens - Az emberiség rövid története*, Budapest, Animus Kiadó

³ Szathmáry Eörs (szerk.) (2020): *Klímaváltozás és Magyarország*, Budapest, Osiris

⁴ Idézi Wood 2014.46.o.

Harari miközben az ember Istenné válását vizionálta, felvetett azért disztópiát korábban is. Második könyvében⁵ úgy vélte, hogy az elit a történelem során most először került abba a helyzetbe, hogy nincs szüksége tömegek támogatására. Nincs szükség rabszolgákra ott, ahol a földet programozott vető- és aratógépek művelik, vagy katonákra ott, ahol gépek is harcolhatnak. A végkövetkeztetés, hogy most először nem lesz szüksége az elitnek a népre, a leszakadó tömegek nélkül is fenntartható a rendszer. Az elit így koncentrálhat önmaga fejlesztésére, mely a géntechnológia és a robotizáció következtében számára egy poszthumán fejlődést jelenthet, míg a tömegek elbutulnak, elszegényednek, de akár el is pusztulhatnak. Fölöslegessé válásuk nem jelenti feltétlen azt, hogy az elit vissza is él a hatalmával, ám ha ez a kérdés, márpedig jelen állapotunkban ez, akkor meg kell vizsgálnunk azokat a társadalmakat, ahol ez a visszaélés megtörtént, még ha csak olyan példákat is tudunk felelegetni, mikor az elit nem szakadhatott el teljes mértékben a néptől. Például Hitler, aki azt gondolta, ha neki pusztulniuk kell, pusztuljon a németység is. A kommunizmusban és a fasiszmusban is az elit igyekezett a végletekig visszaélni a hatalmával, szörnyű pusztítást vitt végbe és a nép a fasiszmus esetében jobban, a kommunizmusban kevésbé, de partner volt ebben.

Bár nem a magyar társadalom jelen állapotával fogunk foglalkozni, hanem általában az emberi természettel és a hatalom önmagából kifordult formáival, de akár Amerikában Trump alatt, akár nálunk az illiberális demokrácia kiépítése kapcsán találhatók aggasztó jelek. Ilyennek tartja Bánki György nárcizmusról írott⁶ könyvében azt a megközelítést, hogy a politika a pillanatok uralásának művészete⁷. Bánki problémája a megállapítással az, hogy aki így érvel, az az értelmes vitától elhatárolódik, feleslegesnek tartja. A nárcisztikus tesz úgy, mintha semmi köze sem volna saját mondataihoz, hisz ő ezeken kívül, még inkább fölötte áll. Még érdekesebb, hogy a diktatúrák elfogadói is mint zsák a foltját épp úgy találnak egymásra, mint a nárcisztikus és a konformista. A grandiózus énnel bíró nem elégséges a rendszer stabilitásához, kellenek követők, és a követők motivációi, karakterei változatosak: vezetőért rajongó, az elvekért lelkesek, olyan konformisták, akik az alávetettségben kielégülésre tesznek szert (mazochistákról ld. később Fromm kapcsán), a ravaszok és cinikusak, a beletörődő frusztráltak, a gyávák és szorongók, a szenvedő karakterek és a többi.

⁵ Yuval Noah Harari (2017): *Homo Deus*, Budapest, Animus Kiadó

⁶ Bánki György (2018): *A legnagyobb könyv a nárcizmusról*, Budapest, Ab Ovo Kiadó

⁷ Nem említi, de tudható, hogy az a regnáló magyar kormány spindoktorának egy nyilatkozata volt. Ld. Alfahír: [GFG a korszerű gondolkodó](https://alfahir.hu/gfg-a-korszeru-gondolkodo), 2015 febr. 25. <https://alfahir.hu/gfg-a-korszeru-gondolkodo> ut. letöltés 2020. 04. 06.

E sokszínűség mind valamiképp viszonyul az időhöz, és itt szintén az alaphangot a vezér határozza meg. Ahhoz, hogy féljék vagy akár szeressék, arra van szükség, hogy az emberek elhiggyék, az időt uralja a vezér. Amint az a vélelem átlátszó illúzióvá válik, tömegek lephetik el az utcákat, hogy megdöntsék a rendszert. Az idő fölötti uralom gyakorlása nem csak patológiákban mutatkozik meg, de általában kulturális konstrukcióként is. A kapitalizmus a munka világát tette kitüntetetté, ráadásul a nem otthon végzett munkát, szemben az újratermeléshez szükséges teljesítménnyel. Nem addig kell dolgozni, míg a feladat elvégzésre kerül, hanem ameddig a munkaidő szól⁸. Jól mutatta ennek a gyakorlatnak kulturális voltát a koronavírus-járvány, mikor is ez a magától értetődőség kibillent. Az a modern hagyomány, hogy a kapitalizmus a munkaidőhöz szervezi az életet, csak egy lehetséges konstrukció. Nagy ugrás, de látnunk kell, hogy „a munka szabadabbá tesz” láger felirat is csak azért válhatott az embertelenség fügefalevelévé, mert a munkaidő életuralása már megszokott és elfogadott volt.

A kommunizmus és a fasizmus uralkodni akart időn és persze téren is, utóbbi nem nagy felfedezés, minden történelem tankönyv erről szól. Uralkodni akar a saját állampolgárain, gazdaságán, aztán más embereken és más gazdaságokon. Az uralmi törekvések lélektani vonásait csak vázlatosan vetjük fel, mert fókuszunk ezen rendszerek időhöz való viszonyára irányul. Egy olyan disztópikus világban is, melyet Harari felvet, ahol is nincs szükség a népre, rendelkeznie kell az elitnek egy sajátos időérzékeléssel, s még inkább kell, hogy ugyanilyen legyen azoknak is, akik a tömegdemokráciában a propagandák lelkes követőivé válnak. Állításunk szerint a fasizmusban és a létező szocializmus első évtizedeiben felismerhetők mániákus és nárcisztikus jelek. Legitimációjuk alapját azon pszichológiai szükséglet kielégítése adta, hogy tömegekkel hitették el *felsőbbrendűségükben már most birtokolják a világot, illetve, a kommunista rendszer esetében azt, hogy a tervezhetőség birtokosai*. Felette állnak a folyó időnek (kronosz), az igazi idő letéteményesei (kairosz).

Egészen sajtáságos, hogy e szélsőséges diktatúrák milyen felsőbbrendűnek tartották önmagukat. A görög kairosz jelentőségételiségre tartottak igényt. A görögök úgy tekintették az emberi életet, mint amelyik a hétköznapiak sodrásában (kronosz) és az örök idők jelentőségételiségeiben (kairosz) is harmónikus egyensúlyra lel. Legalábbis, aki megteremti itt az összhangot,

⁸ E. P. Thompson, Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus, in: Gellériné Lázár Márta (szerk.) *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*, Budapest, Akadémiai, 1990, 60–116.; Patrick Joyce, The Historical Meanings of Work. An Introduction, in *The Historical Meanings of Work*, Patrick Joyce (szerk.), Cambridge, Cambridge University Press, 1987, 1–30.

sorsot birtokol. Egy teológus, Karl Bart, ki Svájcba volt kénytelen menekülni a nácik elől azt hirdette, hogy épp a nácik azok, akik csak a kronoszig jutnak és az az Egyháznak kell a lelkiismretet őrizni⁹.

A diktatúrák sajátos karaktere és fejlődési szintje még inkább kirajzolódik, ha a skála másik oldaláról is szót ejtünk, a jövő és a jelen birtoklásának lemondásáról, noha természetesen nem amellet kívánunk érvelni, hogy ne volna felelősségünk a jövőnkért. Tervezni-felkészülni, vagy birtokolni akarni azonban két nagyon különböző dolog.

⁹ Ld. a Barmeni Teológiai Nyilatkozatot, bővebben: <https://kerak.hu/egyhaztortenelem/a-barmeni-teologiai-nyilatkozat-106718>

II. Horror vacui

A *horror vacui*-tól való beteges rettegés velejárója a kiszámíthatatlanságtól való menekülés, a véletlen kizárása. Sokak számára még mindig kevésbé félelmetes a titkos társaságoknak való vélt kiszolgáltatottság. Krekó Péter (2018) nem lát itt patológiát, s nem tartja bizonyíthatónak az összeesküvés elméletek hívei közt a szociológiai korrelációkat. Azt írja, hogy olyan mélyen rögzül mindannyiunkban a magyarázatok iránti igény, hogy emiatt egyáltalán nem kell pszichés betegségekre gondolnunk. Az összeesküvés elméletek hívei többnyire egyáltalán nem beteg emberek. Megfordítva azonban – tennénk az íráshoz kritikai kiegészítésként - azok a nárcisztikusok, kik tartós hatalomra tesznek szert, ki vannak szolgáltatva a paranoiának, s ha diktatórikus vezetőkké válnak ez a lelki szövődmény (a paranoia) elkerülhetetlen. Ennek oka, hogy magukból indulnak ki. Ők bizony minden eszközt felhasználnak, hogy az akadályozóiktól megszabaduljanak, tehát – vélhetik – más is így tekint rájuk.

A származására büszke ember sem beteg, sőt, inkább a származásával bajban lévő szorul segítségre. S hogy a magyarra jellemző tud lenni az öngyűlölet is, arról korábban írtam¹⁰. Az etnocentrikus nem akkor lesz patológiás, mikor saját közösségéről, nemzetéről, társadalmáról úgy vélekedik, hogy az szebb és okosabb és jobb másnál, bár nyilván ez is sokszor megalapozatlan. Onnan tudható, hogy nárcisztikussá vált, ha azt állítja, hogy az övé a lehető legjobb és legtökéletesebb nemzet, faj, etnikum, politikai közösség, s aki mást mer mondani az ellenség. A „tartsák tiszteletben a kultúránk” pedig sokszor – pl. egy nőket elnyomó közösségben - nem más, mint megannyi önzés és visszaélés takargatása. A magát mindenek fölé helyező mástól nem akar és nem is tud tanulni – ha ezt állítja csak megjátssza -, hiszen aki tökéletesnek hiszi magát az csak önmagából táplálkozhat, aki fél a külvilágtól, az csak önmagában bízhat. Ugyanakkor a probléma épp az – mondja Bánki is -, hogy a nárcisztikus önmagában nem bízik. Így lesz aztán görcsösen minden saját kudarc oka más áruklása, egy külső ellenség. A mások hibáztatása Hitler esetében¹¹, a Ceausescu házaspár esetében kiegészült még az önsajnálattal is: „ezek nem érdemelnek engem meg”, „ezek nem tudják mennyit tettem értük” – ilyeneket és hasonlókat mondanak a végső összeomláskor.

¹⁰ Zsolt Péter: A magyar öngyűlölet, Méltányosság Politikaelemző Központ, 2019 <https://meltanyossag.hu/wp-content/uploads/2019/07/zsolt-peter-a-magyar-ongyulolet.pdf>

¹¹ Hillerbrecht, Manfred Koch (2009): *Homo Hitler*, Budapest, Medicina

Ezek a toxikus népvézerek voltaképp antiszociálisak, paranoiásak, egocentrikusak, hiányzik belőlük az empátia, érzéketlenek mások szükségleteire, önzők, gátlástalanok. Gátlástalanságuk enyhébb esetben a szabályszegésben, súlyosabb verzióban gyilkosságban, tömeggyilkosságokban nyilvánul meg. Követőiket irreális illúziókkal tudják ellátni. A toxikus vezető a szervezetszociológia és pszichológia¹² érdeklődésére ma is számíthat, sőt, ma kezdtek csak el ezzel igazán foglalkozni¹³.

Számunkra nem az a fontos most, hogy a diktátorokat magukat elemezzük, és a mélyére ássunk annak, hogy miért gondolják önmagukat ezek az emberek népük anyjának meg apjának, hanem az a kölcsönhatás, ami már az első kis lépésekkor beindul, ahogy a nárcisztikus társadalom a nárcisztikus diktátorával belecsúszik az önigazolások és a bűnbakkeresések csapdjába.

Nem azt állítjuk, hogy egy jól működő demokrácia attól jó, mert abban nem tervezik a jövőt, vagy mert nincs önbizalmuk, sőt, tisztában lehetnek azzal, hogy miben jobbak másnál, védik is magukat, de nincs bennük önimádat, nincs bennük félelem a jövőtől, s van elég önbizalmuk ahhoz, hogy ne csak biztonságra törő célokat tűzzenek maguk elé. Gazdasági szervezeteknél ez például úgy érhető tetten, hogy nem a profitmaximalizálás alapján hozzák meg döntésüket¹⁴.

Kohlberg modelljében¹⁵ megkülönbözteti a konvencionális szintű erkölcsi tudatot a posztkonvencionálistól. Előbbi tekintélyelvű és etnocentrikus, utóbbi ezektől megszabadult, noha betartja a társadalmi játékszabályokat, tehát van erkölcsi tartása és kiszámítható. Lehetne ezt a modellt társadalmak egészére is használni, nemzetekre, politikai közösségekre, s még izgalmasabb annak feltételezése, hogy a politikai vezetés és a társadalom közt összhangnak kell lennie. A postkonvencionális nem rémül meg a *horror vacui*-tól, attól, hogy létezik véletlen, s attól sem, hogy a jövő teljességgel kiszámíthatatlan. Nem is akarja uralni, csak terelgetni, nem akar erőszakos eszközöket használni, mert optimista. A posztkonvencionális gyanúsán is tekint arra a nárcisztikusra, aki azt állítja magáról, hogy minden jövőbeli problémára felkészült és kezelésében ő az egyetlen, aki választható, mert ezt hazugságnak érzi. Következésképp a posztkonvencionális közösségekben a nárcisztikus elveszti a hatalmát. A probléma azonban épp ott van - s már Kohlberg sem cáfolta ezt -, hogy az

¹² <https://forlong.hu/2018/01/a-mergezo-vezetok-8-tulajdonsaga/> út. letöltés 2020. 04. 06.

¹³ Dessewffy Tibor és Ságvári Bence (2014): *Dzsingisz kán a parlamentben*, Mozgó Világ 2014/2-3. 177-193.o.

¹⁴ Laloux, Frederic (2016): *A jövő szervezetei*, Budapest, Aquilone

¹⁵ Kohlberg, L. (1984). *Essays on Moral Development: Vol. II. The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages*. San Francisco, Harper & Row

emberek döntő többsége nem éri el a posztkonvencionális erkölcsi szintet, s ez az oka annak, hogy a demokráciákban a nárcisztikus vezetők - ha több kedvező feltétel is rendelkezésükre áll -, felemelkedhetnek. Ilyen környezeti feltétel például, ha valóban van mitől félniük az embereknek, legyen az járvány, népvándorlás, gazdasági válság stb.

S bár ma - ahogy találóan Harari is rámutat¹⁶ - a legszélsőségesebb rendszerek és pártok sem a faji felsőbbrendűséggel érvelnek, sokkal inkább a kultúra védelmével („megváltoztatják a kultúránk”), a probléma ugyanaz. Továbbá azért is érdemes kitérni a múltra, mert a fasiszmus vagy a kommunizmus legdiktatórikusabb éveinek lélektani elemzése módszertanilag még mindig a legkönnyebb, a vezető típusok és a társadalmi reakciók ott még vegyiszták. Mint mondani szokás, ezekben a korszakokban azok kerülnek a felszínre, akik máskor szerencsétlenként, tehetségtelenként a társadalom alján állnak, de legalábbis a sikertelenek és a frusztráltak közt találunk. Még durvább megfogalmazásban, a bűnös korszakokban az emberiség „szemete” válik uralkodóvá. Ugyanakkor ezek az emberek is emberek, s mint írtuk többnyire sérült személyiséggel, sérült önképpel, bizonytalansággal, engedelmisségi szükséglettel és/vagy kóros nárcisztikus egóval rendelkeznek.

Életrajzi adalékokkal lehet megtámogatni azt a tételt, hogy valóban rosszul történik a vezető kiválasztás az emberiség rossz periódusaiban. Eichmann például demokratikus közegben sikertelen kishivatalnok maradt volna, saját családja sem várt tőle túl sokat, de egy olyan időszakban, amikor a vezér vak követése, a megbízhatóság és a hűség - Hannah Arendt szavaival - a gondolkodásról való lemondás vált a legfőbb erőnné, óriási hatalmat szerezhetett és milliók sorsának élet-halál urává vált. Az engedelmisség, a rossz rendszer iránti hűség, szemben áll az autonómiával. Nem csak a szakmai autonómiával, sőt, nem is elsősorban azzal. Eichmann-t az tette igazán szörnyeteggé, hogy szakmailag elfogadhatóvá, sőt, jóvá vált, és „csupán” emberségét veszítette el. Beosztottjának, Auschwitz parancsnokának Rudolf Höss-nek sem külön az előtörténete. Höss-t fanatikusan vallásos apja gyötörte, és Höss lázadása addig terjedt, hogy a vallást megtagadva erkölcsi maximalizmusát megtartva egy engedelmes, a náci rendszert Isten helyébe tevő emberré vált. A fenti példákban két feladatában nem csak kötelességtudó, de kreatív embert láthatunk. (Höss fejlesztette ki a zuhanyrózsás és a szappanosztás megtevesztését a gázkamráknál, hogy az áldozatok azt higgyék, tisztálkodni viszik őket.)

¹⁶ Harari (2015)

Kevésbé vészterhes időszakban a politika túlhatalmát látva a szakmaiság feláldozásáért szoktunk aggódni, s emiatt látjuk a lemaradást fejlesztésekben, szervezetekben, tudományos teljesítményekben, s hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a hatalomhoz való igazodás túlzott mértékűvé válásának olyan kontraszelekció a vége, amely teljesítmény tekintetében okoz lemaradást. Pedig lehetséges, hogy ekkor is sokkal nagyobb kár keletkezik az emberi minőségben, ami azonban más mérőeszközökkel volna megragadható: bizalom, boldogság, életöröm stb., azaz csupa olyasmivel, amivel a korábbi GDP mérőeszközt egyre inkább ki szoktuk cserélni, ha a sikerességet akarjuk meghatározni.

III. A fasizmus és az egyén

Bár azt írtuk, hogy a szélsőséges társadalmak elemzése módszertanilag könnyű, nyilvánvalóan túloztunk. A fasizmus okát, titkát, gondolati rendszerének társadalmi fogadókésztségét nagyon sokan keresték, hiszen a történelmi tapasztalat, a háborús sokk, erre néhány tudósgenerációt állított rá. Még sincs egy általános képletünk. Valószínű az emberi faj igen képlékeny, járványok idejében át tud alakulni és úgy működik, mint egy hangyakolónia, s aztán ennek is köszönheti túlélését, más esetekben meg olyanok vagyunk, amilyeneknek a hollywoodi filmek ábrázolnak minket: egyetlen hős menti meg a világot.

Elsőként a Frankfurti Iskola tagjait kell említenünk. Ők a magyarázatot megadni vélték a poroszos családmodellben, abban a társadalmi közegben, amelyben tisztelni kellett az apát akkor is, ha arra nem szolgált rá, s így a frusztrációnak és az engedelmisségi kényszernek egy szadista, merev, tekintélytisztelő embertípusát alakította ki. Horkheimer és Adorno még demokratikus és autokratikus személyiségeket különböztetett meg, Erich Fromm pedig összefoglalta törekvéseiket a „szadomazochista” fogalommal, illetve a szabadság előli meneküléssel¹⁷, mely utóbbi szerint a kommunista diktatúrának és a fogyasztói magatartásnak is a magyarázata, hisz a fogyasztásba is lehet menekülni, nem csak a diktatúrákba. A szadista pedig megveti a gyengeséget, a mazochista egy nagy hatalomért cserébe az Én-jét adja fel. A szadomazochista mindkettőt teszi. Más szociálpszichológusok a gonosszá válás okát az engedelmisségben (Milgram), az emberi konformitásban (Asch), a szerepek erejében (Zimbardo) kereste, illetve ezek kombinációjában. Többnyire az derült ki a fenti kutatók által végzett kísérletekből, hogy az emberi természet ki van szolgáltatva a gonoszságnak, tehát egyáltalán nem meglepő, hogy belevihető a fasizmusba. Még csak porosz családmodell és nehéz gyerekkor sem kell hozzá, elég a megfelelő környezet és a vezető.

Erik Erikson már eleve a vezető kiemelkedésének speciális társadalmi körülményeire koncentrált mikor Lutherről és Hitlerről írt¹⁸. Az a környezet problematikus – mondja –, amelyik nem engedi a mobilitást, túlságosan lezárt, elfojtja a kreativitást és nem tudja szocializálni az alkotó energiákat. Hozzáteszi még, hogy másfelől a grandiózus énnel bírónak a szándékai,

¹⁷ Fromm, Erich (2002): *Meneklés a szabadság elől*, Budapest, Napvilág

¹⁸ Erikson, H. Erik (1991): *A fiatal Luther és más írások*, Budapest, Gondolat

törekvései lehetnek túlságosan akaratosak, helytelenek, károsak. Az ilyen szerencsétlen környezet-egyen konstellációban felszínre kerülhet egy Hitler típusú politikus. De megtörténhet az is, hogy jó változások állnak be, mint például Luther esetében, aki szintén beleütközött abba, hogy jobbító szándékaira nem volt fogékony a katolikus egyház.

Robert K. Merton funkcionalizmusa még neutrálisabb. Modelljében a társadalmi célok és a hozzájuk vezető eszközökhöz való viszonyban osztályoz.

1. Táblázat

Merton: A deviáns magatartás paradigmája

Attitűd a célokhoz	Attitűd eszközökhöz	az	Adaptáció módja
elfogadó	elfogadó		konformitás
elfogadó	elutasító		újító
elutasító	befogadó		ritualista
elutasító	elutasító		visszavonuló
elutasító/befogadó	elutasító/befogadó		lábadó

Forrása: [https://hu.wikipedia.org/wiki/Robert K. Merton](https://hu.wikipedia.org/wiki/Robert_K._Merton)

Egy példa segítségével mutatjuk meg, hogy a fenti táblázat milyen általánosan és értéksemlegesen használható. Az újítókról nyilván pozitív dologra asszociálunk, arra, hogy van egy begyöpösödött rendszer, aztán jön valaki, aki ezen változtat, de ez a lábadó. Ha a rendszer céljai jók, például a korrupciót akarja csökkenteni, új technikai eszközök kitalálása (pl. pénztárgépek bekötése a hatóságokhoz) lehet pozitív újítás. De az újító lehet szörnyeteg is. Höss elfogadta azt a célt, hogy az egész európai zsidóságot meg kell semmisíteni. Nem szerette nézni a kegyetlenkedést, de a célokkal anélkül azonosult, hogy saját magát antiszemitanak tartotta volna. Újítóvá azért vált, mert az addigi eszközöket elutasította, nem látta elég hatékonyak.

A környezet a funkcionalista Merton-i megközelítésben mint valami gépezet irányítja, rendezi a világ dolgait, benne az emberek sorsát. Kielégíti igényeiket, ellátja szükségleteiket, megfogalmazza céljaikat, vagy legalábbis választható alternatívákat kínál. S mivel ezekben a rendszerekben időről-időre belekerülnek megemészthetetlen egyének, van, amikor ezeket az egyéneket a gépezet bedarálja, van, amikor olyanok is megakasztják a gépezetet, kik a korábbi korokban jelentéktelenné váltak volna, mert a rendszer már amúgy is akadozik. Emiatt a kép miatt is érdemes tanulmányoznunk a kölcsönhatást. Nem csak azt, hogy mi lesz a kapcsolatból,

az „adaptáció módjából”, hanem azt is, hogy miként alakulhatnak ki az ilyen kapcsolatokból szerves módon szélsőséges és igazságtalan társadalmak.

Horkheimerrel és Adornoval¹⁹ szemben nem a porosz tekintélytisztelő családmódellet tartjuk meghatározónak. Ebben a freudista modellben a fasizmus oka tulajdonképpen a gyerekkor. Ám ehhez tömegeknek kellett, hogy olyan gyerekkora legyen, mint Hitlernek, aki nem tudta megvédeni anyját alkoholista apja agressziójával szemben, s aki nem tudott apja ellen fordulni, mert a társadalmi normák ezt nem engedték. Az is igaz, hogy Höss, vagy Eichmann és sok náci vezetőre jó megközelítést ad a gyerekkort elemző pszichoanalízis. Ám szerintünk a másik megközelítés a termékenyebb, mely szerint a társadalmi struktúrából eredő mobilitási problémák olyan frusztrációt generáltak, amely egyfelől Hitler-típusú sérült személyiségek lázadását, másfelől a nem sérült személyiségek tömegeinek követési hajlandóságát eredményezte.

Ha Horkheimernek és Adornonak volna igaza, akkor máskor is elszabadult volna a fasizmus, hiszen a német családmódellet a történelemben máskor is megfigyelhető volt. Ám Erikson magyarázata sem elegendő önmagában, hiszen választ kell adnunk arra, más korokban miért nem okozott olyan mély problémát a társadalmi mobilitás hiánya.

A polgárosodás előtti történelmi időszakokban nem voltak mobilak a társadalmak. A feudalizmus zárt világában mindenkinek megvolt a helye, s a vallás célt és értelmet adott a hétköznapiok keserűségének épp úgy, mint a halálnak. Az igazság - írja Hankiss²⁰ - a halál után teljesebben ki, az élettől ilyesmit nem vártak. Amikor ez a világrend felbomlott, sorban jöttek a forradalmak és ellenforradalmak. Ám a 20. században végbement Max Weber szavaival élve az „elvarázstalanodás”. A fasizmus a „varázslatért” épp az ősi erőkhöz nyúlt vissza, a mágia vonzotta, a náciizmus éltető ereje az okkultizmus lett, s mára jól dokumentált a rendszer keresztényüldözése is.

Míg a náciizmus esetén a vallásüldözés rejtett módon, addig a kommunizmus esetében ideológiailag is vállalt módon jelent meg. Ám mindkettő mögött a kulturális táptalaj az elvarázstalanodás volt, azaz a formális egyházak spirituális meggyengülése.

Az Erikson-i modellben tehát az egyén előtt lezáródtak a mobilitási lehetőségek, ezt pedig a 20. századi ember nem volt hajlamos úgy tudomásul

¹⁹ Adorno, T. W.; Frenkel-Brunswick, E.; Levinson, D.J.; Sanford, R. N. (1950). *The Authoritarian Personality*. Harper & Brothers

²⁰ Hankiss Elemér (2014): *Az emberi kaland*, Budapest, Helikon

venni, mint a középkori. (Bár mint olvashatjuk tőle, Luther Márton se vette tudomásul.)

A fasiszta rendszerek egy ponton nem is különböznek például az olyan primitív mágiától, mint a vudu. Mindkettőben a pillanat vágyteljesítése érhető tetten. A pillanat birtoklását ígérte Hitler, a saját fajának azonnali felemelkedését és dicsőségét, s ha ezt nem is érte el, a pillanatokat szónoklataival uralta. Néhány bámulatos képességet valóban birtokolt. Fizikailag nem fáradt el a karja, bármeddig tartotta a magasban, nem kellett technikai trükkökkel megtámasztani, fotografikus (eidetikus) emlékezőképességét pedig kortársai tévesen intelligenciának hitték.

Hitler elsőként az alacsony társadalmi státusú tömeget bővölte el, főként azokat, akik addig elnyomva voltak, akik kicsik voltak, mint ő is, akiket kinevettek, akiknek az éhezéstől kellett félniük korábban. Hitler a kisember kezébe adott azonnal pszichikus hatalmat, a felsőbbrendűség tudatát. Nem volt nehéz nárcisztikus énjével a kiszolgáltatott kisemberekből nárcisztikus tömeget formálni. S tette ezt mégpedig úgy, hogy „míg maga és apparátusa – mondja Fromm – a német tömegek feletti hatalmat élvezi, addig a tömegek maguk is rájönnek a más nemzet feletti hatalom ízére és a világ leigázásának szenvedélyére.” (FROMM, E. 1993.185)

Hitler a Hosszú kések éjszakája miatt, politikai riválisainak legyilkolásáért életfogytiglani börtönbüntetést kellett volna kapjon, ő azonban büszkén vállalta tettét arra hivatkozva, hogy egy magasabb eszme nevében kényszerült mindeerre, mely magasabb eszme tulajdonképpen nem csak hatalommegtartási szándéka volt, de nárcisztikusságának öngazolása. Hogy ez inkább volt önbecsapás, mint ravasz hazugság, azt sejtethetjük. Az árja faj és önmaga grandiózusos énje közé egyenlőségjelet tett, s aztán persze „csalódott” a népben. Nem árt ezt a mechanizmust a szemünk előtt tartani, mert a személyiségtorzulásnak minden politikai szinten és minden korszakban gyakori mechanizmusáról beszélünk. Már ott ki kell gyulladni a vészjelzőnek, mikor egy politikus azt állítja, ő maga a nép.

Eddigi tanulmányainkban azt olvashattuk, hogy Hitler hatalomra jutásának feltétele a weimári köztársaság gyenge állama volt, ám minden demokrácia gyenge, amennyiben demokrácia alatt a tömegek által támogatott csoport kormányzói jogait értjük. Mégis kik, milyen körülmények közt és milyen programmal képesek hatalomra kerülni? – S Hitler ígérete az azonnali nagyság volt, aki követte őt a jelenben képzelhette magát fontosnak, kiválasztottnak.

A fasizmus egy elvallástalanodó tömeg számára a biztonságot, a pillanat uralmát, a nagyságot ígérte. Minél lejjebb volt valaki a társadalmi ranglétrán, minél kiszolgáltatottabb volt, minél műveletlenebb és minél többet

nélkülözött, annál többet kapott a rendszertől. A legtöbb témával foglalkozó szerző szerint a fasizmus ezekre az emberekre épülhetett, egy jóléti társadalomban, egy tanult világban, egy demokratikus értékközösségben nem tudott volna szárnyra kapni.

Horkheimer és Adorno kérdése is az volt, hogy miért nem talált termő talajra a fasizmus Amerikában, és miért talált Németországban, de válaszuk, hogy mert a németeknél a porosz családmódel volt a mérvadó, Amerikában pedig a demokratikus, kevés dimenziót vizsgál és túlszichologizált. Amerika nagyobb mobilizációt és szabadságot ígért, s talán épp ezért nagyobb jólétet tudott már adni a 20. század embereinek. Itt kevésbé szorongtak, kevésbé érezték magukat tehetetlennek. Aki gazdagodni akart az gazdagodott, aki tanulni akart, az megtalálta a módját, hogy tanulhasson. Egyikhez sem volt szükség vezérre, grandiózus gyermeki én táplálásra, pótcselekvésre, s nem tornyosultak leküzdhetetlen osztálykülönbségekből származó társadalmi akadályok. Noha mindig minden generációban megjelenik a vezető iránti szükséglet és az én határtalan kiterjesztésének grandiózus vágya, de azért az a társadalom, amelyikben nagy a mobilitás legalább nem kényszeríti bele a frusztrált tömeget a konformitásba.

Eltérő korokban más kihívásokat lehet megragadni,. Freud idejében nem véletlen voltak hisztériások a nők, hiszen óriási szexuális elfojtással, alávetetten, sok frusztrációval kellett élniük, ettől fizikailag volt, aki nem csak elájult, de le is bénult, ám a terápiával fizikai problémáik is enyhültek. Ma nem is ismert a hisztéria, ellenben a nárcisztikusság megint komoly probléma, de nem kollektivista, hanem individualista módon jelenik meg. Nem csupán a bizonytalan gyerekkor a bűnös, de a kulturális környezet és a fogyasztói társadalom sikerképzetei is.

Térjünk azonban vissza az időhöz való viszonyra. Pszichológiai szempontból jól tanulmányozott, hogy milyen időperspektívák és megélések lehetnek, hogy melyek az optimális múlt- meg jövőperspektívák, de társadalmi szinten erről elemzést nem tudnánk idézni.

IV. A kommunizmus és az egyén

A pillanat uralásával szemben a kommunizmus ideológiája egy másik programmal jelentkezett. Ez az ideológia a jövő birtoklását ígérte. Nem csak birtoklását, hanem annak magabiztos tudását is, hogy miképp kell a jövőt az ember uralma alá hajtani. A gyökerek nyilván a felvilágosodásig nyúlnak vissza, vagy a szociológiában pozitivizmusnak nevezett időszakig. Itt sem volt szükség a hagyományos vallásokra, csak ezúttal nem a mágikus jelen (Ld. egy tömegrendezvényt egy fasiszta társadalomban), hanem a racionalitás, az ész mindenhatósága kezdte meg a maga rombolását.

A jövő biztos birtokbavételének hite nagyszerűen testet öltött az öt éves tervekben. A jövő tervezhető, csak legyen egy élcsapat, kit az irányításra kiképeznek, s mindenki más pedig engedelmességen. A földi mennyország ígérete talán mindig kevés volt ahhoz, hogy tömegek a maguk számára be tudják ezt helyettesíteni a vallással – noha a Német Római császárok ígérete sem volt más -, de a kényszerek, a félelmek, a konformitás jobban is működött a demokráciát nem ismerő társadalmakban. Ezúttal már nem a kispolgári tömegek lettek megcélózva, hanem a kiemelt munkásság és parasztság. Ez a rendszer sem a magasan képzett szakmunkásokra tudott építeni – ahogy a fasiszmusnak is ellensége volt a szociáldemokrácia - mert számukra a jövő bizonytalansága azért sem volt rémisztő, mert épp szakmai tudásukkal képesek lettek volna alkalmazkodni hozzá.

A jövő uralása az értelmiség számára épp oly imponáló volt, mint ahogy a pillanat uralásának ideológiáját is tudta támogatni másutt. Noha feltételezhetjük, hogy voltak, akik őszintén hatása alá kerültek a diktátoroknak, más értelmiség számára Hitler vagy Sztálin nevetséges paprikajancsi, vagy félelmetes szörnyeteg volt. Az általuk hirdetett világ azonban ideológiáját tekintve lett számukra vonzó, és ezért állhattak be udvari ideológusnak. (Csak igyekszünk megérteni miért volt az értelmiség jelentős gondolkodói számára mindkét vonulat vonzó.)

Leginkább az úgynevezett „szovjet ember” azonosult a kommunizmus ígéretével, mely a nélkülözésekért és az önmegtartóztatásért cserébe, a vallásokkal szemben nem túlvilági, hanem evilági igazságosságot, bőséget és boldogságot ígért. Egy grandiózusos jövőt. A szovjet ember úgy képzelte, az emberiség az ő példaadásán keresztül megváltozik, egyéni érdekei helyett hamarosan mindenki kollektív célokat fog szolgálni, irracionális eszmék helyett pedig racionálissá fog válni, azaz döntései józanok és kiszámíthatóak

lesznek. (Allport emberképeinek modelljében jelenik meg a kollektív racionális, azaz a szovjet típus.).²¹

A mindent kiszámíthatóvá, tervezhetővé tevés, voltaképp egy rendkívül merev személyiség vágya, a horror vacuit igazán nehezen viselő ember pótcselekvése. Már Horkheimerék empirikusan is igazolni látták, hogy az előítéletes személyek tekintélytisztelők, s egyúttal nehezen viselik a változatosságot, a komplexitást, az egyértelműség hiányát. A létező szocializmus ennek megfelelően a nem demokratikus személyiségtípus kiszolgálója, egy rendkívül merev rendszer, amin a valóság ütötte réseket csak hazugságokkal lehetett befoltozni. Ha a terv X tonna búzát írt elő, akkor az adminisztráció X tonna teljesítményt jelentett le, függetlenül attól, hogy kevesebb volt-e a termés. (Netán több, mert az se volt jó, mert akkor a következő évre emelték volna a normát.)

Mindkét társadalomban, a kommunistában és a faszizmusban is megdöbben a utókort a tömegek éljenzése, rendszert támogató magatartása. Miért követnek teljesen antiszociális, gyilkosság iránt közömbös ám a tömegek előtt valódi cselekvéseiket rejtegető, tehát a tömegek normáit mégiscsak számításba vevő vezetőket? Miért tudják így megtéveszteni és magával ragadni emberek sokaságát a nyilvánvalóan pszichológiailag torz és beteg személyiségek? – Alighanem azért, mert az empatikus és egészséges pszichével bírók jelentős százaléka egyvalaminek nem tud ellenállni: saját csoportja nárcisztikusságának. Amikor tömegek indulnak el a nárcisztikusság lejtőjén,²² egy rendkívül veszélyes folyamat indul el. A lelkesedés és az önigazolás a végén teljesen vakká tehet akár egy egész nemzetet.

Míg a faszizmusban az MI nárcisztikussága a jelen azonnali birtoklását ígéri az ÉN-nek, addig a kommunizmusban ÉN képzelet magát felsőbbrendűnek – s bárki, aki kijárja a Marxista-Leninista iskolát már különb – és a MI-t el kell nyomni, hogy aztán a jövő beteljesítse az utópiát. Utópiát mindkét rendszer hirdeti, de az egyik a jelen utópiája, a másik a jövőé.

²¹ Csepli György (2001): *Szociálpszichológia*, Budapest, Osiris

²² Bánki György (2018): *A legnagyobb könyv a nárcizmusról*, Budapest, Ab Ovo Kiadó

V. Kitekintés: a skandináv demokráciák és az egyén

A fenti beteg társadalmaknál nyilván egy rugalmasabb, sem a jelent, sem a jövőt megerőszkolni nem akaró, de igazságos és reális célokat kijelölő társadalmat kell felépítenie olyan embereknek, kik szembe tudnak nézni azzal, hogy a jövőt csak korlátozottan tudják meghatározni, s hogy nem ők a jelenben a világ közepe. Bár igény mindig volna arra, hogy a biztonságra törekvés és a magasabb rendűség pszichológiai igényeit kielégítsük, csak a nagyobb tömegek fejlettebb személyisége (posztkonvencionális) lehet garancia arra, hogy a társadalom tartósan képes egy magasabb szinten működni.

Vállalati kutatások²³ szerint az igen magas minőségű szervezetek bár nagyon eltérőek lehetnek, közös bennük, hogy a jövőre való előrejelzést hiábavalónak tartják, ilyen osztályokat nem működtetnek és nem irányítani, hanem inkább gyorsan reagálni igyekeznek. Egy politikai tevékenység ennél nyilván hosszabb távú gondolkodást igényel, s egy reflexiós érzékelést a különböző folyamatokra, de a jövő uralása nem a demokratikus társadalmak politikai üzenete.

Zimbardo idővizsgálataiban²⁴ többek közt azt elemzi, hogy a jelenbe önsorsrontó módon azok menekülnek, akik perspektívátlanak tartják az életüket. Ilyenkor egy felelőtlen, hedonista életvezetés alakul ki. Torzult időperspektívákról szóló könyve a rossz (traumatikus) múltra és a jelennélküliségre figyel. Zimbardo egy meghatározott kombinációt javasol a múlt, a jelen és a jövő értelmezésére. Mert a múlt feldolgozása is igen fontos. (Nem foglalkoztunk ezzel, noha érdemes megvizsgálni milyen agresszíven állnak a múlthoz a nárcisztikus rendszerek.) Elster is szellemesen érvel könyvében²⁵ amellet, hogy elvileg a jelen hedonizmusának egy racionális logika szerint győznie kéne. Például egy kicsit inni mindig jó, mégis a legtöbb ember nem válik ettől a törvényszerűségtől alkoholistává, mert gondol a folyamatos ivás távlati következményeire. Helyes jövőfókusz nélkül mindannyian alkoholistává vagy drogfüggővé válnánk, hacsak nem eleve nem azonnali negatív élmények ezek az örömszerző források a számunkra.

²³ Laloux id. mű.

²⁴ Zimbardo, Philip – Sword, Rosemary (2019): *Időperspektíva-módszer a gyakorlatban*, Budapest, HVG Könyvek

²⁵ Elster, John (2001): *A társadalom fogaskerekei*, Budapest, Osiris-Századvég

Az irigyelt társadalmakban nincs patológiás uralomvágy, ugyanakkor nyilván ennél többről szólnak. A skandináv államok sajátossága, hogy a jólétet nem csak az elit számára akarják garantálni. Ez épp, hogy a pillanatnyi hedonizmusból való kilépés képessége és a jövőért való felelősségvállalásé. Hogy ez mennyire ritka dolog a nemzetek életében mutatja, hogy szinte egyedülálló például Norvégia abban, hogy tengeri olajlelőhelyeikből származó gazdagságát nem élték fel, és nem szívták el az elit. Nem a versengésre épülnek ezek a ritka társadalmak, nem céljuk a minél nagyobb teljesítmény, sokkal inkább a lemaradókra való figyelem a meghatározójuk, nem a minél gyorsabban minél nagyobb GDP elérése lebeg a szemük előtt. S az emberi élet minősége nem megvalósítható szerintük másként, csak úgy, ha az alapértékek tekintetében tisztelik az életet.

Míg a diktatúrák vannak a nárcisztikus és az „időuraló” skála negatív végében, addig a skandináv országok a másikon. Noha fasizmusról, náciizmusról, kommunizmusról jelen időben nem beszélünk, ahogy a koncentrációs tábor kifejezést sem használjuk már, de „átnevelő táborok” ma is vannak.²⁶ Ráadásul ezek nem valami jóra nevelnek, hanem a mai diktatúrák agymosó intézményei.

A tömegdemokráciák válságjelenségei növekednek, mégis ott esélyesebb a megújulás, ahol a tömeg nem arctalan, passzív, cinikus. Az állampolgár művelt, és sem nem szélsőségesen individualista sem pedig kollektivista, nem gondolja magáról, hogy tökéletesen racionális, de azt sem, hogy a másik ember teljes mértékben irracionális volna. A skandináv siker-recept azért utolérhetetlen akár az Egyesült Államok, akár Közép-Európa számára, mert e közösségek sikerfogalma igen eltérő. A skandináv sikerfogalom posztmateriális és szolidáris, távlati célokhoz kötődik, és mégsem akarja az időt birtokolni, egalitárius társadalmat építő, miközben igen erősen emberi jog centrikus. Az egyén bár törekszik az igazságosságra és az egyenlőségre, a másság tiszteletére, s igyekszik a liberális értékek szerint élni, de az egyéni különbségekből származó generációkon keresztül halmozódó életminőségi szakadékokkal, vagy a csoportgondolkodásból származó előítéletekkel nem tud mit kezdeni. Ám a lényeg az, hogy az egyén küzd és nem hódol be az ilyen problémákra egyszerű receptet nyújtó ideológiáknak. Meg tudja őrizni az önreflexiót, a vitatkozás kultúráját, noha itt is ugyanazok a kihívások, mint másutt. Befejezésként mindössze csak egy ellenpontot szerettünk volna felmutatni a diktatúrákkal és csak felszínesen hivatkoztunk egy olyan társadalmi-kulturális helyzetre, mely valószínűleg a legtávolabb van a görcsös birtoklásvágytól, az idő megerőszakolásától.

²⁶ Cialdini, Robert (2009): *Hatás – a befolyásolás pszichológiája*, Budapest, HVG Könyvek

Irodalom

- ADORNO, T. W et al (1950): *The Authoritarian Personality*. HARPER & BRUTHERS.
- BÁNKI György (2018): *A legnagyobb könyv a nárcizmusról*, Budapest: AB OVO KIADÓ
- CIALDINI, B. Robert (2009): *Hatás – a befolyásolás pszichológiája*, Budapest: HVG KÖNYVEK
- CSEPELI György (2001): *Szociálpszichológia*, Budapest: OSIRIS
- Dessewffy Tibor - Ságvári Bence (2014): Dzsingisz kán a parlamentben, *Mozgó Világ* (2)-(3): 177-193.o.
- ELSTER, John (2001): *A társadalom fogaskerekei*, Budapest: OSIRIS-SZÁZADVÉG
- ERIKSON, H. Erik (1991): *A fiatal Luther és más írások*, Budapest: GONDOLAT
- FROMM, Erich (2002): *Menekülés a szabadság elől*, Budapest: NAPVILÁG
- HANKISS Elemér (2014): *Az emberi kaland*, Budapest: Helikon
- HARARI, Yuval Noah (2015): *Sapiens - Az emberiség rövid története*, Budapest: ANIMUS KIADÓ
- HARARI, Yuval Noah (2017): *Homo Deus*, Budapest, ANIMUS KIADÓ
- Kovács Zoltán (2019): A Barmeni Teológiai Nyilatkozat, 2019.05.31. <https://kerak.hu/egyhazi-tortenelem/a-barmeni-teologiai-nyilatkozat-106718>
- Sola Scriptura* folyóirat 2013/4
- Kohlberg, L. (1984). Essays on Moral Development: (2): The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages. San Francisco, *Harper & Row*
- KREKÓ Péter (2018): *Tömegparanoia - Az összeesküvés-elméletek és álhírek szociálpszichológiája*, Budapest: ATHENAEUM KIADÓ
- LALOUX, Frederic (2016): *A jövő szervezetei*, Budapest: AQUILONE
- Hillerbrecht, Manfred Koch (2009): *Homo Hitler*, Budapest, Medicina
- Wood, David Muracami (2014): A panopticonon túl? – Foucault és a surveillance studies, *Replika* (4)-(5):. 43-60.o.
- SZATHMÁRY Eörs (szerk.)(2020): *Klimaváltozás és Magyarország*, Budapest: OSIRIS
- Thompson, E. P. (1990): Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus, In: Gellériné Lázár Márta (szerk.): *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*, Budapest: AKADÉMIAI, p. 60–116.
- Joyce, Patrick (1987): The Historical Meanings of Work. An Introduction, In: Patrick JOYCE (szerk.): *The Historical Meanings of Work*, Cambridge: CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, p. 1–30.
- ZIMBARDO, Philip – SWORD, Rosemary (2019): *Időperspektíva-módszer a gyakorlatban*, Budapest: HVG KÖNYVEK
- Zsolt Péter (2018): Magyar öngyűlölet, MPK, <https://meltanyossag.hu/wp-content/uploads/2019/07/zsolt-peter-a-magyar-oengyloelet.pdf>

Farkas Zoltán

Strukturális társadalmi magatartás és kölcsönhatás

Absztrakt

A tanulmány első részében a társadalmi struktúrát alkotó társadalmi osztályok, illetve ezen osztályok tagjainak a társadalmi magatartásával és az osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokkal foglalkozom. Rámutatok arra, hogy a társadalmi struktúra – közvetlenül a mindennapi társadalmi élet szférájában, közvetve és részben a politikai élet szférájában – meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak társadalmi magatartását, valamint meghatározza a társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokat. A második részben a funkcionalista felfogás által képviselt normativista funkcionalitással szemben a funkcionalitás új felfogását vázolom fel, amelyet intézményes funkcionalitásnak nevezek. Eszerint egy adott társadalom alapvetően a hatalmi társadalmi osztályt, illetve a hatalmi társadalmi hálózatot alkotó egyének érdekeinek megfelelően működik.

Kulcsszavak: társadalmi struktúra, társadalmi magatartás, társadalmi kölcsönhatás, strukturális társadalmi kölcsönhatás, normatív funkcionalitás, intézményes funkcionalitás

Abstract

In the first part of the paper, I deal with the social conduct of the social classes composing the social structure or the conduct of the members of these classes and the social interactions between the classes. I point out that social structure – directly in the sphere of everyday social life, indirectly and partly in the sphere of political life – determines the social conduct of the members of social classes, as well as determines the social interactions between social classes. In the second part, opposed to the normativist functionality represented by the functionalist conception, I outline a new conception of functionality, which I call institutional functionality. According to this, a given society functions basically in accordance with the interests of the individuals who make up the authority social class or the authority social network.

Keywords: social structure, social conduct, social interaction, structural social interaction, normative functionality, institutional functionality

I. Bevezetés

Ebben a tanulmányban a társadalmi struktúrát alkotó társadalmi osztályok, illetve ezen osztályok tagjainak a társadalmi magatartásával és az osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokkal, valamint e magatartások és kölcsönhatások funkcionalitásával foglalkozom. E témák tárgyalása szorosan illeszkedik egy átfogó társadalomelméletbe, az intézményes szociológia elméletébe. Ezért gyakran kell majd hivatkoznom *Társadalomelmélet* című munkám (a továbbiakban TE) eddig megjelent köteteire és fejezeteire, és a szóban forgó elmélet korábban tárgyalt és e tanulmányban használt fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell a tanulmány megfelelő értelmezéséhez.

Az előbb említett átfogó elméletet illetően mindenekelőtt arra hívom fel a figyelmet, hogy a tanulmányban olyan értelemben lesz szó társadalmi osztályokról és társadalmi struktúráról, ahogyan e kifejezésekkel jelölt fogalmakat máshol meghatároztam (Farkas 2019), kivéve, ha e tekintetben más szerzők felfogását ismertetem. Eszerint *társadalmi osztálynak* nevezzük az adott társadalomban lényegében hasonló társadalmi helyzetben lévő egyének összességét, és elvileg a tipikus társadalmi helyzetek szerinti társadalmi osztályokat különböztethetjük meg egymástól (hatalmi osztály, kiszolgáltatott osztály, pártolt osztály, közepes tolerált osztály stb.). A *társadalmi struktúra* az adott társadalmi csoportot alkotó társadalmi osztályok, és az adott osztályok közötti tipikus társadalmi viszonyok – mint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok – sajátos összessége. A társadalmi struktúra fogalma leegyszerűsítve fejezi ki az adott társadalom tagjainak társadalmi viszonyait és társadalmi helyzeteit, kiemelve e viszonyok és helyzetek leglényegesebb vonásait. Egy másik tanulmányban egy empirikus-közel példán szemléltetem a fent említett struktúrafelfogás empirikus alkalmazhatóságát, oly módon, hogy felvázolom a kapitalista társadalom társadalmi struktúráját (FARKAS 2021a). Megjegyzem azonban, hogy általános értelemben a társadalmi struktúra fogalma a különböző társadalmi csoportokra (pl. társadalmi szervezetekre, kisebb szervezeti egységekre vagy településekre) egyaránt érvényes, és a következőkben ilyen általános értelemben vett struktúrával összefüggésben lesz szó strukturális

magatartásokról és kölcsönhatásokról, valamint e magatartások funkcionalitásáról.¹

A területi korlátokra tekintettel itt csak nagyon röviden utalok arra, hogy megkülönböztethetjük egymástól a kategoriális csoportok közötti társadalmi kölcsönhatások következő fő formáit: az egyéni cselekvések következményeinek összegeződése révén megvalósuló csoportközi társadalmi kölcsönhatásokat, a képviseleti szintű társadalmi kölcsönhatásokat, valamint a mozgalmi szintű társadalmi kölcsönhatásokat. Az egyéni cselekvések következményeinek összegeződése révén megvalósuló csoportközi kölcsönhatásokban elvileg a kategoriális csoportokhoz tartozó egyének valamennyien részt vesznek, de közvetlenül az egyéni kölcsönhatások szintjén. A képviseleti szintű csoportközi kölcsönhatásokban ezzel szemben közvetlenül csupán az adott kategoriális csoportok képviselői vesznek részt. A társadalmi mozgalmak esetében az egyik vagy a másik, vagy mindkét kategoriális csoport tagjainak egy része közvetlenül is részt vesz a csoportszintű kölcsönhatásokban, és e kölcsönhatások során cselekvéseik bizonyos közjavak elérésére irányulnak.

A csoportközi társadalmi kölcsönhatásokban részt vevő csoportok lehetnek különböző kategoriális csoportok, például foglalkozási, nemzetiségi, nemi, életkori stb. csoportok is. Tehát ezek a csoportok nem feltétlenül maguk a társadalmi osztályok, azonban az empirikus szociológiai kutatásokban az említett kategoriális csoportokat is el kell helyeznünk a társadalmi struktúrában ahhoz, hogy társadalmi magatartásukra és a közöttük megfigyelhető társadalmi kölcsönhatásokra érdemi magyarázatot találjunk.

A tanulmány első részében a társadalmi struktúrát alkotó kategoriális csoportok, azaz a társadalmi osztályok társadalmi magatartásával és a közöttük megfigyelhető tipikus társadalmi kölcsönhatásokkal foglalkozom. A második részben a funkcionalista felfogás által képviselt normativista funkcionalitással szemben a funkcionalitás új felfogását vázolom fel, amelyet intézményes funkcionalitásnak nevezek.

¹ Társadalmi csoporton intézményes és szűkebb értelemben társadalmi természetű csoportot értek; a társadalmi csoport tagjait rendszerbe szerveződött intézmények által létrehozott társadalmi viszonyok fűzik össze (Farkas 2021b).

II. Tipikus magatartások és kölcsönhatások a struktúrában

A szociológiai irodalomban a társadalmi osztályok vagy rétegek közötti társadalmi kölcsönhatások tárgyalásának egyik jelentős témája a strukturalista és a normativista szemléletmód képviselői közötti vita abban a tekintetben, hogy a szóban forgó vonatkozásban a társadalmi kölcsönhatásokat főleg a társadalmi konfliktus vagy a harmonikus együttműködés jellemzi (lásd pl.: GRABB 1984: 100–104). Mielőtt rátérek a szóban forgó kérdésre vonatkozó saját felfogásom tárgyalására, itt röviden a strukturalista felfogásra mutatok rá, amely közelebb áll saját felfogásomhoz. A normativista felfogásról a tanulmány második részében, a funkcionalitás tárgyalásával összefüggésben lesz szó.

A strukturalista szemléletmód, illetve a tágabb értelemben vett konfliktuselméleti felfogás szerint a kategoriális csoportok, különösen a társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokat a tartós társadalmi viszonyokat kifejező társadalmi struktúra határozza meg. E felfogást általában úgy jellemzik a szociológiai irodalomban, hogy e szerint a társadalom ellentétes vagy eltérő érdekekkel rendelkező csoportok vagy osztályok összessége, amelyeket a hatalom/uralom (authority/domination), illetve a hatalom vagy uralom gyakorlása révén alkalmazott kényszerítés tart össze. E felfogás szerint a szóban forgó csoportok közötti kölcsönhatásokra főleg a társadalmi konfliktus jellemző, amely a társadalmi változás legfőbb forrása (VANFOSSSEN 1979: 33).

Marx felfogása szerint a kapitalista társadalom két alapvető osztálya a tőkeosztály és a munkásosztály. Ezeknek az osztályoknak az érdekei eleve ellentétesek egymással, amely az osztályok közötti társadalmi konfliktusokban, illetve az osztályharcban nyilvánul meg (MARX 1959; MARX 1983; MARX és ENGELS 1959; MARX és ENGELS 1976). Habár lehetnek olyan időszakok, amelyekben nem fordulnak elő nyílt konfliktusok, ez a viszonylagos stabilitás nem jelenti azt, hogy általános megegyezés alakult ki a társadalmi javak elosztása és a létező társadalmi egyenlőtlenségek igazságossága tekintetében. Weber felfogása szerint az egyének bizonyos mértékben elfogadják, hogy bürokratikus hierarchiák és más intézményesített egyenlőtlenségek természetesek a modern társadalomban. Azonban az egyenlőtlenségek és azok elfogadásának alapja a hatalom, és ennek alkalmazásával az engedelmesség kikényszerítésének a képessége. Tehát a

látszólag stabil viszonyok jelentős ellentéteket és konfliktusokat rejtnek magukban, amelyek időnként a felszínre kerülnek (GRABB 1984: 100–101).

Itt csak röviden utalok a szűkebb értelemben vett konfliktuselmélet két fő képviselőjének, Ralph Dahrendorfnek és John Rexnek a felfogására a társadalmi struktúrát alkotó társadalmi osztályok közötti kölcsönhatások szempontjából. E felfogás szerint a – hatalmi viszonyokkal és ellentétes érdekviszonyokkal jellemezhető – társadalmi viszonyok jellemzően társadalmi konfliktusokat határoznak meg a társadalmi osztályok között. Az alábbi rövid összefoglalásban Dahrendorf konfliktuselméletére helyezem a hangsúlyt.

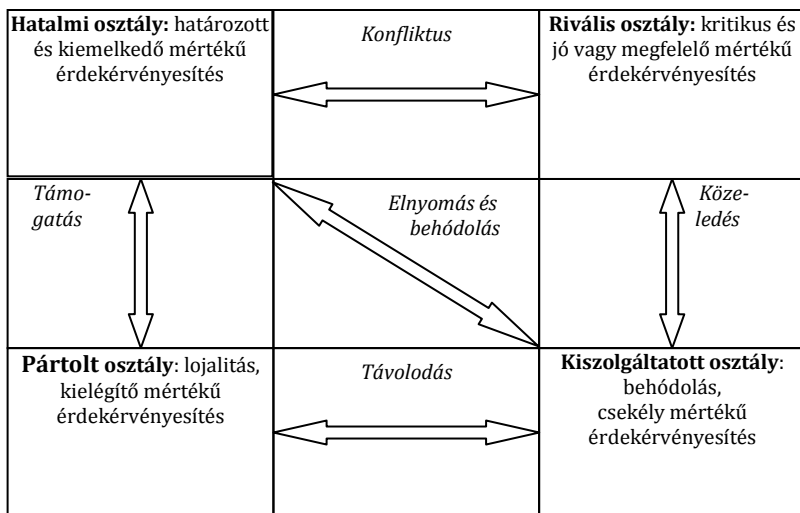
A szóban forgó felfogás egyik alaptétele szerint a társadalom legfontosabb vonatkozása az erő (power) és a hatalom (authority) egyenlőtlen eloszlása, és ebből a szempontból megkülönböztethetjük egymástól a domináns és az alávetett társadalmi helyzeteket. Az erő és a hatalom eloszlása szerint hasonló társadalmi helyzetben lévő egyének alkotják az úgynevezett konfliktuscsoportokat, amelyeket – a szóban forgó felfogás szerint – társadalmi osztályoknak is nevezhetünk. Tehát egy adott társadalomban elvileg két társadalmi osztályt különböztethetünk meg egymástól: a domináns vagy hatalmi osztályt, amelynek tagjai hatalommal rendelkeznek és az alávetett osztályt, amelynek tagjai hatalmi függésben vannak. A másik alaptétel szerint a domináns osztály tagjainak érdekei és az alávetett osztály tagjainak érdekei eleve ellentétesek egymással. A társadalmi osztályok elvileg lehetnek szervezettek vagy szervezetlenek, azonban az egymással szemben álló társadalmi osztályokból szerveződhetnek az úgynevezett érdekcsoportok, amelyek már szervezeti formával, programmal vagy céllal és tagsággal rendelkeznek. Az érdekcsoportok a társadalmi konfliktusok valóságos cselekvői, és elvileg a két társadalmi osztályból szerveződő érdekcsoport áll egymással konfliktusban, egyrészt a domináns érdekcsoport, másrészt az alávetett érdekcsoport. A szűkebb értelemben vett konfliktuselmélet képviselői szerint a hatalmi viszonyok és az ezekkel összefüggő ellentétes érdekviszonyok szükségszerű következményei az adott társadalmi osztályok, illetve az osztályokból szerveződő érdekcsoportok közötti rendszeres társadalmi konfliktusok. A konfliktusok intenzitása és erőszakossága változó lehet, az erőszakosság szempontjából a konfliktusok a békés megvitatástól a fegyveres ütközetig terjedhetnek (DAHRENDORF 1976; REX 1961).

A neomarxista osztályelmélet képviselői a társadalmi osztályok közötti kölcsönhatások elemzésében főleg nem az osztályok közötti konfliktusokra, hanem a munkásosztály tőkésosztály általi kizsákmányolására helyezik a hangsúlyt. Wright szerint a neo-marxista osztályelemzést főleg a

kizsákmányolásra helyezett hangsúly különbözteti meg más osztályelemzésektől; a legfőbb társadalmi jelenség, amelyre összpontosít a neo-marxista osztályelemzés: a kizsákmányolás a termelés területén (WRIGHT 2005a: 5, 23–24).

Wright osztályképződményeknek nevezi a társadalmi osztályok szervezett formáit; ilyen képződmények lehetnek például a szakszervezetek vagy a politikai pártok. Azonban – több más neo-marxista osztályteoretikushoz hasonlóan – megkérdőjelezi azt a felfogást, amely szerint az osztálystruktúra eleve meghatározza azt, hogy milyen osztályképződmények jönnek létre. Felfogása szerint az osztálystruktúra nem határozza meg egyértelműen az osztályképződmények kialakulását, inkább különféle osztályképződmények kialakulásának a valószínűségét határozza meg. Tehát a szervezett osztályharc igen ritkán ölti két homogén módon megszerveződött osztály közötti konfliktus formáját. Általában különböző osztályok, osztályszegek és kettős osztályhelyzetekkel jellemezhető csoportok közötti szövetségek alakulnak ki (WRIGHT 1989: 29; ford. 1999: 207–208). E képződmények közötti társadalmi kölcsönhatások nagyrészt különbözőek lehetnek, a konfliktustól a kölcsönös együttműködésig terjedhetnek (WRIGHT 2000: 957–958).

Egy másik tanulmányban áttekintettem a társadalmi struktúra által meghatározott főbb jelenségeket; rámutattam arra, hogy a (mindennapi) társadalmi struktúra a társadalmi osztályok szintjén alapvetően meghatározza a mindennapi társadalmi jelenségeket, valamint részben meghatározza a politikai társadalmi jelenségeket és az életmód nem társadalmi természetű összetevőit is (FARKAS 2020b). A társadalmi osztályokra jellemző társadalmi magatartásokkal és a társadalmi osztályok közötti jellemző társadalmi kölcsönhatásokkal e tanulmányban foglalkozom részletesebben. Az 1. ábrán az említett társadalmi jelenségeket szemléltetem, kiemelve a legjellemzőbb társadalmi osztályokat. Az említett ábrán a jellemző magatartások mellett utalok az érdekérvényesítés jellemző mértékére, illetve a jellemző társadalmi állapotra is. Azonban ezzel a kérdéssel itt nem foglalkozom, a társadalmi állapotok, illetve a társadalmi állapotrétegződés társadalmi struktúra általi meghatározottságát máshol tárgyaltam (FARKAS 2020a: 33–35).

1. ábra: A társadalmi struktúra által meghatározott tipikus társadalmi magatartások és kölcsönhatások

Forrás: saját szerkesztés

A társadalmi struktúra – a mindennapi társadalmi élet szférájában – meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak társadalmi magatartását. A fentebb már említett struktúrafelfogás szerint a társadalmi osztályok a hatalmi osztály kivételével önmagukban csupán kategoriális csoportok; tehát – a hatalmi osztálytól eltekintve – nem feltétlenül, illetve elvileg csak esetlegesen alkotnak (intézményes értelemben vett) társadalmi csoportot (FARKAS 2019: 107–109). Tehát a hatalmi osztálytól eltekintve, adott társadalmi osztály tagjai általában főleg mint egyének cselekszenek, és magatartásukat mint egyéni társadalmi magatartást a TE tizenkettedik fejezetében tárgyalt mechanizmus révén határozzák meg az ott tárgyalt meghatározó tényezők, és a társadalmi osztályhelyzet e meghatározó tényezőkkel összefüggésben határozza meg az egyének társadalmi magatartását (FARKAS 2013: 339–363.)

Azonban a társadalmi struktúra által meghatározott társadalmi magatartások, és a magatartásokkal összefüggő társadalmi kölcsönhatások elemzésében tekintettel kell lenni a csoportszintű magatartásokra és

kölcsönhatásokra is. Tehát egyrészt arra, hogy az egyéni magatartások következményeinek összegeződése révén az egyéni magatartásoknak egy adott osztály egészét és más osztályok egészét érintő következményei is lehetnek, amelyek visszahathatnak az egyes egyénekre és az egyének magatartására is. Másrészt a társadalmi osztályoknak tulajdonított magatartások gyakran közvetlenül nem mások mint az adott osztályok képviselőinek, illetve képviselőinek a társadalmi cselekvései. Harmadrészt a társadalmi osztályok többé vagy kevésbé társadalmi csoportként is létezhetnek, illetve társadalmi egyesülésbe vagy – az elmélet engedményes szintjén figyelembe véve – társadalmi hálózatba is szerveződhetnek, és ezzel összefüggésben egy adott társadalmi osztály tagjai többé vagy kevésbé összehangoltan cselekedhetnek.

A fentebb hivatkozott helyen viszonylag részletesen foglalkoztam a társadalmi magatartás (mint érdekmotivált magatartás) társadalmi meghatározottságával. Eszerint az egyének társadalmi magatartását alapvetően egyfelől érdekük, másfelől és főleg társadalmi helyzetük határozza meg. Itt a társadalmi osztályhelyzet hatását hangsúlyozva, a társadalmi osztályhelyzet – az adott egyének érdekével összefüggésben – lényegében két formában határozza meg az érdekmotivált magatartást: (1) főleg a társadalmi osztályhelyzet metszi ki az érdekből az aktuális érdeket, amely az egyének szándéka szerint megvalósítható; (2) főleg a társadalmi osztályhelyzet határozza meg a társadalmi folyamat más résztvevőinek a (jelenbeli és várható) társadalmi hatásait az adott egyénekre, amelyekhez az egyéneknek alkalmazkodniuk kell.

Felfogásom szerint az egyének alapvetően a tényszerű érdekekhez, erőkhöz, társadalmi viszonyokhoz és társadalmi helyzetekhez alkalmazkodva cselekszenek, és az adott egyénekre csak ennek alárendelve lehet jellemző egy bizonyos magatartási mód, amely idővel az egyének társadalmi beállítottságaiban és habitusában is rögzülhet. Azonban – a TE tizenkettedik fejezetében megfogalmazott feltételezés szerint – adott társadalmi helyzeteknek bizonyos magatartási módok felelnek meg a legnagyobb mértékben (Farkas 2013: 360–363). Eszerint a különböző társadalmi osztályok tagjaira nagyrészt különböző magatartási módok jellemzőek.

Kiemelve a legjellemzőbb társadalmi osztályokat: a hatalmi osztály társadalmi magatartására a határozott érdekérvényesítés, a rivális osztály magatartására (ha esetleg létezik rivális osztály) a kritikus érdekérvényesítés, a pártolt osztály magatartására a lojalitás, illetve a szolgálatkészség és hűség, a kiszolgáltatott osztály magatartására a behódolás és visszahúzódás jellemző a legnagyobb mértékben. Az itt nem említett köztes társadalmi osztályok

tagjainak társadalmi magatartására az említett magatartási módok valamiféle átmenetei lehetnek leginkább jellemzőek.

A hatalmi társadalmi osztály tagjai által követett magatartási mód főleg attól függ, hogy a hatalom külsőleges vagy belsőleges hatalom, illetve a valóságban mennyiben külsőleges vagy belsőleges.² Itt csak a külsőleges hatalomnak megfelelő magatartási módot tárgyalom, és e tekintetben a hatalmi társadalmi osztály tagjaira a legnagyobb mértékben jellemző magatartási módot úgy jellemezhetjük mint határozott érdekérvényesítést. A hatalmi osztály tagjai rendszerint tudatában vannak annak, hogy hatalmuk következményeként kiemelkedő mértékben érvényesíthetik érdekeiket, legalábbis azon egyének vonatkozásában, akikre hatalmuk kiterjed. Ezért azt a benyomást igyekeznek kialakítani magukról, hogy határozottak, személyükben önállóak és döntéseikben másoktól függetlenek.

A társadalmi struktúra tárgyalása során feltételeztem, hogy a hatalmi társadalmi osztály tagjai társadalmi egyesülésbe vagy társadalmi hálózatba szerveződnek (FARKAS 2019: 115–117). Rámutattam arra is, hogy egyes felfogások és kutatási eredmények szerint a valóságban nemcsak a kisebb társadalmi csoportokban, hanem jellemzően az állami (vagy nemzeti) társadalomban is kialakul az úgynevezett hatalmi társadalmi hálózat. Ez a hálózat a hatalmi osztály tagjait, valamint esetleg a hozzájuk közel hasonlóan jelentős erővel és a hatalmi osztály tagjainak érdekeivel nagyrészt egybeeső érdekekkel rendelkező egyéneket foglalja magában. Tehát a hatalmi társadalmi osztály tagjaira általában jellemző az egymás között összehangolt társadalmi cselekvés. Bár a valóságban érdekeik részben eltérőek vagy ellentétesek, alapvető érdekeiket igyekeznek egyesíteni, és ezen érdekek érvényesítésében nagyrészt összehangoltan cselekszenek.

A fent hivatkozott tanulmányban említettem, hogy egy adott társadalmi csoportban rivális társadalmi osztály általában nem létezik. Azonban rendkívüli körülmények között létezhetnek rivális helyzetek és létezhet rivális társadalmi osztály is. Bizonyos értelemben a rivális társadalmi osztály tagjainak magatartására is a határozott érdekérvényesítés jellemző a legnagyobb mértékben, de a hatalmi osztályra irányuló hallgatólagos vagy kifejezett kritikával. Ezt a magatartási módot ezért kritikus érdekérvényesítésnek nevezem.

A TE tizenegyedik fejezetében volt szó arról, hogy pártolt helyzet létrejöhet az adott egyének szándékától függetlenül is, de létrejöhet a hatalmi helyzetben lévő fél és a kis erővel rendelkező fél közötti megegyezéssel kialakított

² A külsőleges és a belsőleges hatalomról lásd: Farkas 2011: 242–253.

társadalmi kapcsolat, különösen – engedményes elméleti szinten figyelembe véve – hűségi kapcsolat eredményeképpen is (FARKAS 2013: 262). Tehát a pártolt társadalmi osztály tagjai részben csupán az egybeesési érdekviszonyok révén, részben viszont hűségi társadalmi kapcsolataik révén kerültek a pártolt osztályba. Nagyrészt más magatartási mód lehet jellemző a spontán módon (csupán érdekegybeesés révén) létrejött pártolt helyzetre és a hűségi kapcsolat révén szándékosan kialakított pártolt helyzetre. Különösen a pártolt társadalmi osztály hűdíjas tagjaira jellemző a lojalitás, illetve a szolgálatkészség és hűség a hatalmi osztály vonatkozásában. A pártolt osztály említett tagjai ugyanakkor nagyrészt a különállásukat és szembenállásukat hangsúlyozzák azon egyének vonatkozásában, akiknek az érdekei és törekvései ellentétesek a hatalmi osztály tagjainak érdekeivel, különösen a kiszolgáltatott osztály tagjai vonatkozásában.

A kiszolgáltatott társadalmi osztály tagjainak társadalmi magatartására főleg a behódolás és visszahúzódás jellemző. Mivel a valóságban a kiszolgáltatott osztály tagjainak érdekei bizonyos vonatkozásokban nem ellentétesek a hatalmi osztály tagjainak érdekeivel, az előbbiek általában törekszenek olyan módon érvényesíteni érdekeiket, hogy ezzel ne sértsék az utóbbiak érdekeit; így a kiszolgáltatott osztály tagjai tartózkodnak érdekeik olyan összetevőinek az érvényesítésétől, amelyek ellentétesek a hatalmi osztály tagjainak érdekeivel. Az egyének szintjén főleg ez biztosíthatja a kiszolgáltatott osztály tagjai számára, hogy legalább bizonyos – általában csekély – mértékben érvényesíthetik érdekeiket.

Arra viszont általában kevés az esély, hogy a kiszolgáltatott osztály tagjai jelentős társadalmi erővel rendelkező társadalmi egyesülésbe, hálózatba vagy társulásba szerveződjenek, és ezáltal képesek legyenek a határozottabb érdekérvényesítésre.

A társadalmi struktúra – a társadalmi magatartások meghatározásával összefüggésben – meghatározza a társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokat. A társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatások esetében az adott cselekvések, illetve magatartások nemcsak egy adott társadalmi osztály tagjai számára, hanem egy másik társadalmi osztály vagy más társadalmi osztályok tagjai számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Mint fentebb említettem, adott társadalmi osztály tagjai – a hatalmi osztálytól eltekintve – általában főleg mint egyének cselekszenek. Tehát a társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatások nagyrészt az egyének közötti társadalmi kölcsönhatások formájában valósulnak meg. E kölcsönhatásokat a TE tizedik fejezetében tárgyalt mechanizmus révén határozzák meg az ott tárgyalt meghatározó tényezők; a

társadalmi struktúra e meghatározó tényezőkkel összefüggésben határozza meg az osztályok közötti, egyéni szintű társadalmi kölcsönhatásokat (FARKAS 2013: 80–85, 95–140).

Kiemelve a legjellemzőbb társadalmi osztályokat: a hatalmi osztály és a pártolt osztály közötti társadalmi kölcsönhatásokra főleg a támogatás és szolgálás, a hatalmi osztály és a kiszolgáltatott osztály közötti kölcsönhatásokra főleg az elnyomás és behódolás, illetve nagyrészt a kizsákmányolás, a hatalmi osztály és az esetleg létező rivális osztály közötti kölcsönhatásokra főleg a társadalmi konfliktus jellemző. Az itt nem említett köztes társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokra az említett tipikus kölcsönhatások valamiféle átmenetei lehetnek leginkább jellemzőek. A közvetett társadalmi viszonyok által meghatározott kölcsönhatásokat tekintve, a pártolt és a kiszolgáltatott osztály közötti kölcsönhatásokra a távolodás, az esetleg létező rivális osztály és a kiszolgáltatott osztály közötti kölcsönhatásokra a közeledés jellemző.

Mint már említettem, a pártolt társadalmi osztály tagjai részben csupán az egybeesési érdekviszonyok révén, részben viszont hűségi társadalmi kapcsolataik révén kerültek pártolt helyzetbe és a pártolt osztályba. A TE tizedik fejezetében rámutattam arra, hogy a közvetlenül magánjóságra vonatkozó egybeesési társadalmi viszony – elvileg szükségszerűen – spontán pozitív társadalmi hatást és kölcsönhatást határoz meg a viszonyban lévő felek között; azaz miközben az egyik fél megvalósítja saját érdekét, akkor is kedvezően hat a másik fél érdekének a megvalósulására, ha ez nem áll szándékában. Ha az egybeesési társadalmi viszony közvetlenül közjóságra vonatkozóan létezik, az adott viszony által meghatározottan elvileg egyaránt kialakulhat a felek között spontán pozitív társadalmi hatás és kölcsönhatás vagy elhárítás és egymásra várás, de megegyezés is kialakulhat a közjóság jövőbeni együttes előállítására vagy megszerzésére vonatkozóan (FARKAS 2013: 101–112).

Tehát a hatalmi osztály és a pártolt osztály tagjai közötti társadalmi kölcsönhatásokra nagyrészt a spontán pozitív társadalmi kölcsönhatás jellemző. Azonban a szóban forgó két osztály közötti pozitív társadalmi kölcsönhatások nagyrészt szándékosak, főleg a két osztály tagjai között kialakult hűségi társadalmi kapcsolatok által meghatározottan. A hatalmi osztály és a pártolt osztály egyes tagjai – kifejezetten vagy hallgatólagosan – megállapodnak abban, hogy a hatalmi helyzetben lévők meghatározott társadalmi javakhoz segítik hozzá a pártolt egyéneket, akik ennek ellenében kötelezettséget vállalnak bizonyos ellenszolgálatokra, a hatalmi helyzetben lévők érdekeinek megfelelő magatartásra. A hatalmi osztály tagjai a

társadalmi javakat részben hűségi adományokként osztják el, amelyekért vizontszolgálatokat várnak; e javakhoz tehát rendszerint azok az egyének juthatnak hozzá, akik vagy már hűdíjasok, vagy vállalják a hűdíjasságot.

Bár csak a legjellemzőbb társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatások elemzésére vállalkoztam, megjegyzem, hogy a szándékosan pozitív társadalmi kölcsönhatások valószínűleg különösen jellemzőek a hatalmi osztály és a támogatott osztály tagjai közötti társadalmi kölcsönhatásokra. Nagyrészt azzal összefüggésben, hogy a támogatott osztály tagjait nemcsak hűségi társadalmi kapcsolatok, hanem esetleg partneri társadalmi kapcsolatok is fűzhetik a hatalmi osztály tagjaihoz (FARKAS 2019: 115–116).

Az állami (vagy nemzeti) társadalomban részben támogatott osztályhelyzetben vannak azok az egyének, akiknek a helyzetét Wright kettős osztályhelyzetként jellemzi, tehát akik az említett szerző szerint bizonyos szempontból a kizsákmányoló uralkodó osztályba, más szempontból a kizsákmányolt munkásosztályba tartoznak. Az uralkodó osztály általában igyekszik szövetséget kötni a kettős osztályhelyzetben lévőkkel; az uralkodó osztály oly módon próbálja semlegesíteni a kettős osztályhelyzetben lévők általi potenciális fenyegetést, hogy a kettős osztályhelyzetben lévők érdekeit megkísérli összekötni az uralkodó osztály érdekeivel. Az e tekintetben alkalmazott egyik stratégia, hogy a kettős osztályhelyzetben lévő egyének számára megkönnyítik az uralkodó osztályba kerülést. Egy másik stratégia alkalmazásával a kettős osztályhelyzetben lévő egyének uralkodó osztály általi kizsákmányolását olyan mértékben csökkentik, hogy – a munkásosztály vonatkozásában – az ilyen helyzetben lévők is inkább kizsákmányolókká válnak. Például a nagyvállalatok felső vezetőinek fizetett rendkívül magas illetmények szinte biztosan azt jelentik, hogy ők is kizsákmányolók. Az említett stratégiák eredményeképpen minimálisra csökkenhetnek a kettős osztályhelyzetben lévők és az uralkodó osztály közötti társadalmi konfliktusok (WRIGHT 1989: 30; ford. 1999: 208–209).

Fentebb utaltam arra, hogy a szűkebb értelemben vett konfliktuselmélet képviselői megkülönböztetik a domináns vagy hatalmi osztályt és az alávetett osztályt. E felfogás szerint a hatalmi viszonyok és az ezekkel összefüggő ellentétes érdekviszonyok szükségszerű következményei az adott társadalmi osztályok, illetve az adott osztályokból szerveződő érdekcsoportok közötti rendszeres társadalmi konfliktusok. A TE tizenegyedik fejezetében említettem, hogy – bár felfogásom szerint a kiszolgáltatott helyzet csak az egyik jellemző típusa a hatalmi helyzeten kívül lévő egyének és csoportok változatos helyzeteinek – az általam úgynevezett kiszolgáltatott társadalmi

helyzet bizonyos értelemben megfelel a konfliktuselmélet szerinti alávetett helyzetnek (FARKAS 2013: 259). Tehát a fogalmain szerinti kiszolgáltatott osztály megfelel a konfliktuselmélet szerinti alávetett osztálynak, és ezek szerint – a konfliktuselmélet felfogásában – a hatalmi osztály és a kiszolgáltatott osztály közötti társadalmi kölcsönhatásokra a rendszeres társadalmi konfliktus jellemző.

A TE tizedik fejezetében rámutattam arra, hogy a (szűkebb értelemben vett) konfliktuselmélet azon következtetése, amely szerint a hatalmi viszony és az ellentétes érdekviszony egymással összefüggésben társadalmi konfliktust határoz meg a felek között, logikailag is téves következtetés és általában a valóságnak sem felel meg. Felfogásom szerint a hatalmi viszonyokkal és ellentétes érdekviszonyokkal jellemezhető társadalmi viszonyok elvileg – a hatalommal rendelkező fél javára – társadalmi elnyomást és behódolást határoznak meg az adott egyének (vagy csoportok) között (FARKAS 2013: 113–119). Tehát a hatalmi osztály és a kiszolgáltatott osztály közötti társadalmi kölcsönhatásokra elvileg a társadalmi elnyomás és behódolás jellemző.

Társadalmi elnyomáson itt azt értem, hogy a hatalmi osztály tagjai rendszeresen megvalósítják érdekeiket a kiszolgáltatott osztály tagjainak az ellentétes érdekeivel szemben, és megakadályozzák a kiszolgáltatottak ellentétes érdekeinek az érvényesülését. Fentebb is említettem azonban, hogy a valóságban a kiszolgáltatott osztály tagjainak érdekei bizonyos vonatkozásokban nem ellentétesek a hatalmi osztály tagjainak érdekeivel. Társadalmi behódoláson itt azt értem, hogy a kiszolgáltatott osztály tagjai általában elfogadják érdekeik sérelmét, és törekszenek olyan módon érvényesíteni érdekeiket, hogy ezzel ne sértsék a hatalmi osztály tagjainak az érdekeit, és a kiszolgáltatott osztály tagjai tartózkodnak érdekeik olyan összetevőinek az érvényesítésétől, amelyek ellentétesek a hatalmi osztály tagjainak érdekeivel. Mint fentebb is említettem, a hatalmi osztály által gyakorolt elnyomással szemben az egyének szintjén főleg a behódolás biztosíthatja a kiszolgáltatott osztály tagjai számára, hogy legalább bizonyos – általában csekély – mértékben érvényesíthetik érdekeiket.

A társadalmi elnyomás egyik formája a társadalmi kizsákmányolás. Wright a kizsákmányolás fogalmának meghatározásában főleg John Roemer (1982) felfogására támaszkodik; e szerint kizsákmányolás akkor fordulhat elő, ha az egyik egyén vagy csoport legalább részben képes elsajátítani a másik egyén vagy csoport munkájának az eredményeit (WRIGHT 1980: 179–180). Akkor mondhatjuk, hogy az egyik egyén vagy csoport kizsákmányolja a másik egyént vagy csoportot, ha (1) az egyik fél jóléte „okozatilag” a másik fél

megfosztottságától függ, (2) az egyik fél jóléte függ a másik fél kizárásától bizonyos termelő erőforrásokhoz való hozzáféréstől, és (3) az előbbi fél jóléte az utóbbi fél munkájának eredményétől is függ, az egyik fél bizonyos mechanizmusokon keresztül elsajátítja a másik fél munkája eredményének egy részét. Tehát a kizsákmányolás egyaránt feltételezi az elnyomást és a megtermelt javak legalább egy részének az elnyomók általi elsajátítását (WRIGHT 1989: 8; ford. 1999: 184; WRIGHT 2005a: 23-24; WRIGHT 2005b: 721). E felfogáshoz képest például Parkin tágabban értelmezi a kizsákmányolás fogalmát, és nem tesz különbséget elnyomás és kizsákmányolás között (PARKIN 1979: 46, 89–90).

Én elfogadom a kizsákmányolás fogalmának fenti szűkebb felfogását, amely szerint az elnyomás nem feltétlenül kizsákmányolás. Például a vállalati tulajdonosok elnyomják a munkások azon részét, akiknek a munkavégző képességére és munkájára nem tartanak igényt, ezért e munkások munka nélkül magadnak, de a vállalati tulajdonosok nem zsákmányolják ki a szóban forgó munkásokat. A társadalmi kizsákmányolás feltételezi a hatalmi viszonyokat és az ellentétes érdekviszonyokat a kizsákmányoló és a kizsákmányolt fél között. Tehát társadalmi kizsákmányolás a legnagyobb valószínűséggel, illetve a legnagyobb mértékben a hatalmi osztály és a kiszolgáltatott osztály közötti társadalmi kölcsönhatásokra lehet jellemző.

Arra általában kevés az esély, hogy a kiszolgáltatott osztály tagjai jelentős társadalmi erővel rendelkező társadalmi egyesülésbe, hálózatba vagy társulásba szerveződjenek, és ezáltal képesek legyenek határozottabb érdekérvényesítésre. A képviseleti szintű társadalmi kölcsönhatásokat tekintve, a kiszolgáltatott osztály képviselői gyakran, illetve nagyrészt hajlamosak arra, hogy a hatalmi osztály hűdijasaivá váljanak, nagyrészt csupán látszólag – de alkalmanként esetleg látványosan – képviselve a kiszolgáltatottak érdekeit. Sajátos körülmények között azonban a kiszolgáltatott osztály tagjai képessé válhatnak jelentős társadalmi erővel rendelkező társadalmi egyesülésbe, hálózatba vagy társulásba szerveződni, és ennek eredményeként jelentős társadalmi konfliktusok is kialakulhatnak a hatalmi osztály és a (megszerveződve már jelentős társadalmi erővel rendelkező) korábban kiszolgáltatott osztály között.

A TE tizenegyedik fejezetében említettem, hogy az intézmények fedezetével rendelkező egyének általában szándékosan alakítanak ki olyan intézményeket, amelyek által létrehozott társadalmi viszonyokban adott egyének, illetve az egyének bizonyos körei hatalommal rendelkeznek, és szándékosan küszöbölik ki a rivális társadalmi helyzeteket. Tehát tartós rivális helyzetek kevéssé valószínűek, rivális helyzetek általában csak

rendkívüli körülmények között jönnek létre (FARKAS 2013: 266). Ezért egy adott társadalmi csoportban rivális társadalmi osztály általában nem létezik, de rendkívüli körülmények között létrejöhet. Amennyiben létezik rivális osztály, a hatalmi osztály és a rivális osztály tagjai között a társadalmi erőviszonyok közel kiegyenlítettek és érdekeik ellentétesek egymással.

A TE tizedik fejezetében rávilágítottam arra, hogy kiegyenlített erőviszonyokkal és ellentétes érdekviszonyokkal jellemezhető társadalmi viszonyok a legnagyobb valószínűséggel társadalmi konfliktusokat határoznak meg a felek között. Azonban a felek részéről a másik valószínű magatartás a tartózkodás a negatív társadalmi kölcsönhatásoktól, és előfordulhat az ellentétes társadalmi viszony részleges megegyezés útján való feloldása is (FARKAS 2013: 119–123). Tehát – a szűkebb értelemben vett konfliktuselmélet felfogásával ellentétben – a társadalmi konfliktusok nem a hatalmi osztály és az alávetett (kiszolgáltatott) osztály közötti társadalmi kölcsönhatásokra, hanem a hatalmi osztály és a rivális osztály (azaz e tekintetben két rivális osztály) közötti kölcsönhatásokra jellemzőek. A fent hivatkozott helyen tárgyaltak szerint bizonyos – rivális osztály létezése esetén eléggé jellemző – társadalmi viszonyok elvileg szükségszerűen társadalmi konfliktusokat határoznak meg a hatalmi osztály és a rivális osztály tagjai között. Azonban bizonyos társadalmi viszonyok által meghatározottan, illetve bizonyos körülmények között elvileg egyaránt kialakulhat társadalmi konfliktus a hatalmi osztály és a rivális osztály között és lehetséges egyoldalú vagy kétoldalú tartózkodás is a negatív kölcsönhatástól, valamint kialakulhat megegyezés is a felek között a konfliktus korlátozására vagy elkerülésére.

Amennyiben létezik rivális osztály, a hatalmi osztály és a rivális osztály közötti társadalmi konfliktusok nagyrészt egymás osztályhelyzetének a megsemmisítésére is irányulhatnak. A hatalmi osztály tagjai igyekeznek megőrizni osztályhelyzetüket, és rivális osztály létezése veszélyeztetheti hatalmi helyzetüket. Tehát törekedhetnek arra, hogy a rivális osztály tagjait megfosszák társadalmi képességeik (pl. tulajdonaik vagy vezetői hatásköreik) nagy részétől, és ezáltal leszorítsák őket a korlátozott vagy a kiszolgáltatott társadalmi osztályba, vagy esetleg teljes mértékben eltávolítsák őket az adott társadalmi csoportból. Ezzel szemben, a rivális osztály tagjai törekedhetnek arra, hogy a hatalmi osztály tagjait megfosszák társadalmi képességeik nagy részétől (mindenekelőtt azon képességeiktől, amelyek számukra hatalmat biztosítanak), és leszorítsák őket legalább a közepes tolerált társadalmi osztályba. Az is előfordulhat azonban, hogy a hatalmi osztály és a rivális osztály tagjai végül is egységre jutnak egymással, és egyetlen hatalmi osztályba olvadnak össze.

III. A strukturális társadalmi kölcsönhatás és a funkcionalitás

III.1. A funkcionalitás normativista felfogása

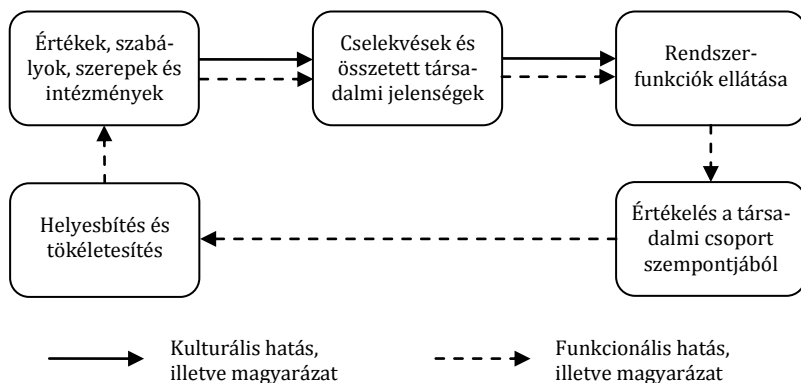
Mint már említettem, a szociológiai irodalomban a társadalmi osztályok vagy rétegek közötti társadalmi kölcsönhatások tárgyalásának egyik jelentős témája a strukturalista és a normativista szemléletmód képviselői közötti vita abban a tekintetben, hogy a szóban forgó vonatkozásban a társadalmi kölcsönhatásokat főleg a társadalmi konfliktus vagy a harmonikus együttműködés jellemzi (lásd pl.: GRABB 1984: 100–104). Az első részben a strukturalista felfogásra mutattam rá; a normativista, pontosabban a normativista-funkcionalista felfogást a következőkben ismertetem, mielőtt rátérek a funkcionalitás általam kialakított felfogásának a tárgyalására.

A funkcionalista megközelítés a kulturális antropológiából került át a szociológiaelméletbe. Malinowski felfogása szerint az antropológiában a kultúra funkcionális elemzése arra irányul, hogy az antropológiai tényeket a fejlődés minden szintjén funkciójukkal, a kultúra egységes rendszerében játszott szerepükkel magyarázza, valamint azzal a móddal, ahogyan a rendszeren belül egymáshoz kapcsolódnak, és ahogyan a rendszer a fizikai környezethez viszonyul. A kultúra funkcionális szemlélete ezért ahhoz az elvhez ragaszkodik, hogy minden szokás, anyagi objektum, eszme és hit valamilyen vitális funkciót tölt be, egy működő egészen belüli nélkülözhetetlen részt képvisel (MALINOWSKI 1926; idézi: NAGEL 2005: 200). RADCLIFFE-BROWN (2004) szerint „bármely ismétlődő tevékenység (...) funkciója az a szerep, amelyet a társadalmi élet egészében játszik, ennél fogva az, amivel hozzájárul a strukturális kontinuitás fenntartásához” (157).

A normativista szociológiai szemléletmódba illeszkedő funkcionalista felfogás szerint a társadalom rendezett működéséhez és fennmaradásához az adott társadalomban teljesülniük kell bizonyos funkcionális követelményeknek. A funkcionalista felfogásra jellemző funkcionális magyarázat a társadalmi létezőket, illetve jelenségeket az általuk betöltött funkcióval magyarázza, e követelmények vonatkozásában. E szerint olyan cselekvések és jelenségek figyelhetők meg, amelyek hozzájárulnak a funkcionális követelmények teljesítéséhez, és ezáltal az adott társadalomnak mint egésznek a rendezett működéséhez és fennmaradásához. *Tehát a normativista-funkcionalista felfogás szerint a társadalmi struktúrában a különböző szerepeket ellátó csoportok közötti társadalmi kölcsönhatások – egy*

visszacsatolási mechanizmus működésének eredményeként – eleve megfelelnek az adott társadalom hatékony működése és fennmaradása által támasztott funkcionális követelményeknek.

A 2. ábrán egy adott társadalomban a funkcionalitás érvényesülésére vonatkozó normativista felfogást szemléltetem. Az ábra szerint különbséget tehetünk az összefüggések, illetve ezen összefüggéseket tartalmazó magyarázatok két szintje, a kulturális és a funkcionális szint között. Egyrészt, a normativista felfogás szerint a társadalmi cselekvéseket és az összetettebb társadalmi jelenségeket a kulturális értékek, szabályok, szerepek és intézmények határozzák meg normatív funkcióik révén. Másrészt, egy visszacsatolási mechanizmus révén az adott társadalomban hosszú távon olyan kulturális értékek, szabályok, szerepek és intézmények alakulnak ki, amelyek megfelelnek az adott társadalom hatékony működése és fennmaradása által támasztott funkcionális követelményeknek. Tehát a társadalomban eleve olyan társadalmi jelenségek figyelhetők meg, amelyek megfelelően szolgálják a rendszer-funkciók ellátását, az adott társadalom hatékony működését és fennmaradását.

2. ábra: A normatív funkcionalitás érvényesülése

Forrás: saját szerkesztés

Mint említettem, hosszabb távon elvileg valamilyen visszacsatolási mechanizmus biztosítja azt, hogy az adott társadalomban kialakult szabályok, szerepek és intézmények, valamint az ezek által meghatározott cselekvések és összetettebb jelenségek megfeleljenek a társadalom funkcionális követelményeinek. A kibernetikából ismert negatív visszacsatolási mechanizmus képes egy létező állapotáról (pl. egy terem hőmérsékletéről) szóló információkat valamilyen kívánatos állapotra (pl. a kívánt hőmérsékletre) vonatkoztatva mérni, és az adott állapot változtatására alkalmas szerkezetet (pl. egy fűtő berendezést) mindig aszerint bekapcsolni és kikapcsolni, hogy ez a mérés kielégítő vagy nem kielégítő mérési értéket szolgáltat (CHECKLAND 1987: 88; LUHMANN 2006: 53). Jelen esetben, a szóban forgó visszacsatolási mechanizmus érzékeli azt, hogy a megfigyelhető cselekvések és kölcsönhatások megfelelően szolgálják az adott társadalom rendezett működését és fennmaradását vagy nem. Amennyiben nem, ez a mechanizmus aszerint helyesbíti és tökéletesíti a kultúra releváns összetevőit, hogy helyreálljon az összhang a megfigyelhető társadalmi jelenségek és a funkcionális követelmények között.

Például Parsons felfogása szerint a társadalmi folyamat funkcionális jelentőségére vonatkozó kérdés az, hogy melyek lennének a dinamikus folyamat alternatív lefolyásainak különböző következményei a társadalom mint rendszer számára? Ezek a következmények bizonyos értelemben a stabilitás fenntartásának vagy a változás előidézésének, az integrációnak vagy a rendszer szétesésének fognak megfelelni (PARSONS 1951: 21–22). A társadalmi rendszer megfelelő funkcionálása szempontjából nem valamennyi egyén szükségleteinek, és nem bármely egyén valamennyi szükségletének kell megfelelnie a társadalmi rendszer funkcionális követelményeinek, hanem csak elegendő mértékűnek kell lennie a megfelelésnek (28). A társadalomban a magánérdekek érvényesítését az úgynevezett szabályozó intézmények korlátozzák, a kollektív szükségletekre és a társadalmi rendszer funkcionális követelményeire való tekintettel (133).

A normativista-funkcionalista felfogás szerint a társadalmi rétegződés is a funkcionális követelmények teljesítését szolgálja. A társadalom tagjai egyrészt a funkcionális fontosság, másrészt a tehetség vagy képzettség szempontjából értékelik a különböző státuszokat elfoglaló és a különböző szerepeket ellátó csoportokat; tehát abból a szempontból, hogy az egyének különböző csoportjai milyen mértékben járulnak hozzá a társadalom rendezett működéséhez és fennmaradásához. E felfogás szerint a társadalmi rétegződés a jutalmak egyenlőtlen elosztását jelenti az említett értékelési szempontok alapján, és a társadalmi rétegződés egy öntudatlanul kialakított eszköz, amely a társadalom hatékony működését szolgálja (DAVIS és MOORE 1999: 11–13).

A magyar szociológiai irodalomban Huszár (2013) dolgozott ki egy „normatív-funkcionalista” struktúrafelfogást.

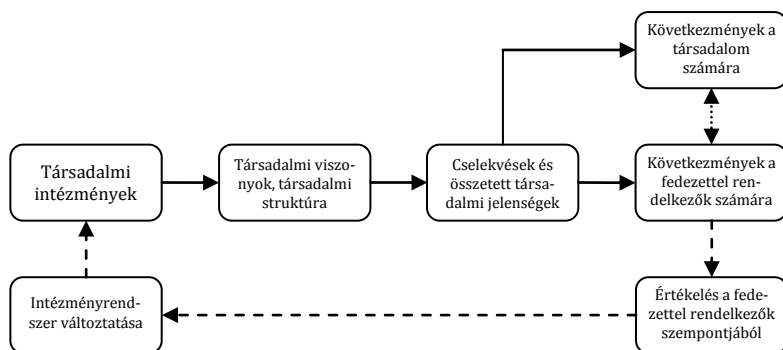
III.2. A funkcionalitás intézményes szociológiai felfogása

Az előző alfejezetben láttuk, hogy a funkcionalista felfogás a normativista szemléletmódon belül alakult ki, és e felfogás szerint a funkcionalitás olyan módon érvényesül, amit normatív funkcionalitásnak is nevezhetünk. Felfogásom szerint a szóban forgó felfogás igen távol áll a valóságtól; az ilyen értelemben vett funkcionalitás elvileg csak a közösségi csoportokban érvényesülhet, illetve a társadalmi csoportok közül bizonyos értelemben a társadalmi egyesülésekben.³ Felmerül azonban az a kérdés, hogy a funkcionális magyarázat eleve a normativista szemléletmódhoz kapcsolódhat, vagy kapcsolódhat más szemléletmódhoz is. A következőkben a funkcionalitás új felfogását vázolom fel, amely az intézményes szociológia elméletébe illeszkedik, és amelyet intézményes funkcionalitásnak nevezek.

Az úgynevezett intézményes funkcionalitás, legalábbis az itt tárgyalandó értelemben, a társadalmi csoportokban érvényesülhet.⁴ Mindenekelőtt utalok arra, hogy felfogásom szerint a funkcionális magyarázat nem használható egy adott időpontban vagy viszonylag rövid időszakban a társadalmi jelenségek magyarázatára. A funkcionális magyarázat csupán bizonyos létezők és jelenségek történeti kialakulásának a magyarázatára használható. A funkcionális magyarázat segítségével bizonyos mértékben arra a kérdésre adhatunk választ, hogy hosszú távon miért alakulhatott ki, illetve miért maradhatott fenn egy adott létező vagy jelenség (FARKAS 2010a: 64–65).

³ Az intézményes csoportok, ezeken belül a közösségi és a társadalmi csoportok megkülönböztetéséről lásd: Farkas 2010b: 251–263; 2021b.

⁴ Az intézményes funkcionalitásra vonatkozó felfogást általánosabban is megfogalmazhatnánk, annak érvényességét kiterjesztve a közösségi csoportokra is, de itt ezzel a kérdéssel nem foglalkozom.

3. ábra: Az intézményes funkcionalitás érvényesülése

Forrás: saját szerkesztés

A 3. ábrán az intézményes funkcionalitás főbb összefüggéseit szemléltetem. Az ábra szerint különbséget tehetünk az összefüggések, illetve ezen összefüggéseket tartalmazó magyarázatok két szintje között. Egyrészt, az intézményes szociológia elméletének a felfogásában a társadalmi jelenségeket végső soron a társadalmi intézmények határozzák meg, tényleges funkcióik révén. Másrészt, érvényesül valamiféle visszacsatolási mechanizmus a társadalmi intézményrendszer alakítására, azonban nem a normativista-funkcionalista felfogás értelmében.

Az intézményes funkcionalitás főbb összefüggései: (1) A társadalom intézményrendszere, az általa létrehozott társadalmi viszonyok, illetve a társadalmi struktúra révén meghatározza a különböző kategoriális csoportok, illetve a társadalmi osztályok társadalmi magatartását és a csoportközi társadalmi kölcsönhatásokat. (2) Ezek a magatartások és kölcsönhatások bizonyos hatásokat foglalnak magukban, illetve bizonyos következményekkel járnak az adott társadalmi intézményrendszer fedezetével (és rendszerint a hatalommal) rendelkező egyének számára. (3) A fedezettel rendelkező egyének értékelik e hatásokat, illetve következményeket érdekeik szempontjából, és megkülönböztetik az ebből a szempontból pozitív és a negatív hatásokat és következményeket. (4) Ha szükséges, változtatják az adott intézményrendszert azzal a szándékkal, hogy kiküszöböljék a számukra negatív hatásokat és következményeket, valamint elősegítsék a számukra

pozitív hatások és következmények érvényesülését. (5) A fedezettel (és rendszerint a hatalommal) rendelkező egyének számára pozitív hatásokkal és következményekkel járó magatartások és kölcsönhatások különböző mértékben lehetnek kedvezőek vagy kedvezőtlenek az adott társadalom különböző kategoriális és társadalmi csoportjai számára, valamint a társadalom rendezett működése és fennmaradása szempontjából.

A TE-ben részletesen foglalkoztam azzal a kérdéssel, hogy a társadalmi intézmények hogyan hozzák létre a társadalmi viszonyokat és a társadalmi struktúrát, valamint azzal, ahogyan a társadalmi viszonyok meghatározzák, illetve a társadalmi struktúra meghatározza a társadalmi cselekvéseket és az összetettebb társadalmi jelenségeket. E tanulmányban rávilágítottam arra is, hogy a társadalmi struktúra meghatározza a különböző kategoriális csoportok, illetve a társadalmi osztályok társadalmi magatartását és a csoportközi társadalmi kölcsönhatásokat. Tehát ezekkel a kérdésekkel itt már nem foglalkozom, az alábbiakban a fent kiemelt összefüggések közül a harmadik, a negyedik és az ötödik pontban említett összefüggéseket tárgyalom kissé részletesebben.

Felfogásom szerint a társadalmi intézményeket (és egyáltalán az intézményeket) az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének alakítják ki és tartják érvényben. Tehát elvileg ők azok, akik változtathatják a társadalmi intézményrendszert, ezáltal változtathatják a társadalmi viszonyokat és a társadalmi struktúrát, és változtathatják a társadalmi magatartások és kölcsönhatások hatásait a különböző társadalmi osztályokra, valamint az adott társadalom működésére. Majd a TE tizenötödik fejezetében foglalkozom érdemben azzal a kérdéssel, hogy egy adott társadalmi csoportban – a különböző társadalmi osztályok szempontjából – kik rendelkeznek az átfogó társadalmi intézményrendszer fedezetével. Itt csak azt jegyzem meg, hogy egy társadalmi társulásban jellemzően a hatalmi társadalmi hálózat rendelkezik az átfogó intézményrendszer fedezetével. A már hivatkozott tanulmányban rámutattam arra, hogy a hatalmi társadalmi hálózatot főleg a hatalmi osztály tagjai alkotják, de esetlegesen a támogatott osztály és az erős tolerált osztály (kevés valószínűséggel esetleg a közepes tolerált osztály) tagjainak egy része is tagja lehet a szóban forgó hálózatnak (Farkas 2019: 115–117).

Tehát főleg a hatalmi társadalmi osztály (és bizonyos mértékben a támogatott osztály és az erős tolerált osztály) szempontjából érvényesülhet a funkcionalitás az adott társadalomban. A hatalmi osztály tagjai értékelik a különböző kategoriális csoportok, illetve a társadalmi osztályok társadalmi magatartását és a csoportközi társadalmi kölcsönhatásokat abból a

szempontból, hogy ezek milyen hatásokat foglalnak magukban, illetve milyen következményekkel járnak saját érdekeik érvényesítésére. Azaz, a hatalmi osztály tagjai saját érdekeik érvényesítése szempontjából megkülönböztetik a pozitív és a negatív hatásokat és következményeket. Ha szükséges, a hatalmi osztály tagjai változtatják az adott intézményrendszert azzal a szándékkal, hogy kiküszöböljék a számukra negatív hatásokat és következményeket, valamint elősegítsék a számukra pozitív hatások és következmények érvényesülését. Az intézményrendszer változtatása a hatalmi osztály tagjainak az érdekeire tekintettel nem feltétlenül a formális intézményrendszer változtatását jelenti. A hatalmi helyzetben lévők részben a névlegesen érvényben lévő formális intézményrendszert deformálják saját érdekeiknek megfelelően, nem formális szabályok életbe léptetésével. Emellett a hatalmi osztály tagjai – az intézményekkel összefüggésben – a dologi-technikai körülményeket is úgy igyekeznek alakítani, hogy elősegítsék a számukra kedvező következmények megvalósulását.

Társadalmi társulást véve alapul, tehát egy adott társadalom alapvetően a hatalmi társadalmi osztályt, illetve a hatalmi társadalmi hálózatot alkotó egyének érdekeinek megfelelően működik. A számukra pozitív hatásokkal és következményekkel járó magatartások és kölcsönhatások különböző mértékben lehetnek kedvezőek vagy kedvezőtlenek az adott társadalom különböző kategoriális és társadalmi csoportjai számára, valamint a társadalom rendezett működése és fennmaradása szempontjából.

Az intézményes funkcionalitás elvileg és a valóságban is csak korlátozottan érvényesül. A hatalmi társadalmi osztály, illetve a hatalmi társadalmi hálózat természetesen csak bizonyos korlátok között képes az egész társadalom működését saját érdekeinek megfelelően meghatározni. Egyrészt, a TE-ben többször hangsúlyoztam, hogy a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén elvileg egyaránt létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan érdekeket és erőket, illetve olyan érdekviszonyokat és erőviszonyokat, és ezáltal meghatározhatnak olyan cselekvéseket és kölcsönhatásokat, amelyek megfelelnek, vagy amelyek nem felelnek meg, vagy amelyek részben megfelelnek, részben nem az adott intézmények szabályainak és az intézményeket kialakító egyének szándékainak. A hatalmi osztály, illetve a hatalmi hálózat tagjai egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyokat hoznak létre önmaguk és az adott osztályon, illetve hálózaton kívüli egyének és csoportok között. A TE tizedik fejezetében rámutattam arra, hogy az ilyen viszonyokat létrehozó félnek szükségszerűen vállalnia kell annak a valószínűségét, hogy az adott cselekvési lehetőségek részben eltérhetnek az érdekétől, és a másik fél bizonyos esetekben és bizonyos mértékben oly módon fogja megvalósítani érdekét, és oly módon fogja felhasználni

társadalmi képességeit és erejét, hogy az nem felel meg az adott viszonyt létrehozó fél érdekének (FARKAS 2013: 129–133).

Másrészt, az adott társadalmi erőviszonyoktól függően bizonyos mértékben a hatalmi hálózaton kívüli egyének és csoportok is befolyásolhatják a társadalmi intézmények kialakítását. Amennyiben a viszonylag hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályokon belül és ezen osztályok között kialakulnak társadalmi egyesülések, egyesülésszerű szerveződések, valamint társadalmi mozgalmak, ezek révén hatást gyakorolhatnak a társadalmi intézmények fedezetével döntően rendelkező egyének cselekvéseire abban a tekintetben, hogy milyen társadalmi intézményeket alakítsanak ki, illetve tartsanak érvényben. Harmadrészt, a társadalmi intézmények kialakítása során a hatalmi osztály tagjai részben figyelembe vehetik más társadalmi osztályok tagjainak érdekeit az utóbbiak szándékos befolyásától függetlenül és olyan vonatkozásokban is, amelyekben érdekeik nem esnek egybe, annak érdekében, hogy a hatalmi osztály tagjai ily módon készítsék számukra kedvezőbb magatartásra más társadalmi osztályok tagjait.

Negyedrész, máshol hangsúlyoztam, hogy a viszonylag nagyobb társadalmi csoportok intézményrendszerei általában differenciáltak, kereteik között kisebb intézményrendszerek, és ezek által létrehozott, viszonylagos önállósággal rendelkező kisebb társadalmi csoportok és/vagy társadalmi szférák találhatók (FARKAS 2019: 110–114). Tehát a kisebb társadalmi csoportokon és/vagy életszférákon belül létrejött hatalmi osztályok, illetve hatalmi hálózatok is befolyásolják a nagyobb társadalom működését. Mindazonáltal általában kijelenthetjük, hogy az adott társadalmat – mint társadalmi társulást – alkotó különböző kategoriális csoportok, illetve a társadalmi osztályok társadalmi magatartása és a közöttük megfigyelhető társadalmi kölcsönhatások főleg annyiban szolgálhatják az egész társadalom rendezett működését és fennmaradását is, amennyiben ez megfelel a hatalmi osztály, illetve a hatalmi hálózat tagjai érdekeinek.

IV. Összefoglalás

A tanulmány első részében a társadalmi struktúrát alkotó társadalmi osztályok, illetve ezen osztályok tagjainak a társadalmi magatartásával és az osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokkal foglalkoztam. A második részben a funkcionalista felfogás által képviselt normativista funkcionális szemben a funkcionális új felfogását vázoltam fel, amelyet intézményes funkcionálisnak nevezek.

A társadalmi struktúra – közvetlenül a mindennapi társadalmi élet szférájában, közvetve és részben a politikai élet szférájában – meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak társadalmi magatartását.

A társadalmi osztályokat alkotó egyének társadalmi magatartását alapvetően egyfelől érdekük, másfelől és főleg társadalmi osztályhelyzetük határozza meg, és az adott egyénekre csak ennek alárendelve lehet jellemző egy bizonyos magatartási mód. Azonban a különböző társadalmi osztályok tagjaira nagyrészt különböző magatartási módok jellemzőek. Kiemelve a legjellemzőbb társadalmi osztályokat: a hatalmi osztály társadalmi magatartására a határozott érdekérvényesítés, a rivális osztály magatartására (ha esetleg létezik rivális osztály) a kritikus érdekérvényesítés, a pártolt osztály magatartására a lojalitás, illetve a szolgálatkészség és hűség, a kiszolgáltatott osztály magatartására a behódolás és visszahúzóds jellemző a legnagyobb mértékben.

A társadalmi struktúra – a társadalmi magatartások meghatározásával összefüggésben – meghatározza a társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokat. Kiemelve a legjellemzőbb társadalmi osztályokat: a hatalmi osztály és a pártolt osztály közötti társadalmi kölcsönhatásokra főleg a támogatás és szolgálat, a hatalmi osztály és a kiszolgáltatott osztály közötti kölcsönhatásokra főleg az elnyomás és behódolás, illetve nagyrészt a kizsákmányolás, a hatalmi osztály és az esetleg létező rivális osztály közötti kölcsönhatásokra főleg a társadalmi konfliktus jellemző. A közvetett társadalmi viszonyok által meghatározott kölcsönhatásokat tekintve, a pártolt és a kiszolgáltatott osztály közötti kölcsönhatásokra a távolodás, az esetleg létező rivális osztály és a kiszolgáltatott osztály közötti kölcsönhatásokra a közeledés jellemző.

A normativista-funkcionalista felfogás szerint a társadalmi struktúrában a különböző szerepeket ellátó csoportok közötti társadalmi kölcsönhatások – egy visszacsatolási mechanizmus működésének eredményeként – eleve megfelelnek az adott társadalom hatékony működése és fennmaradása által

támasztott funkcionális követelményeknek. E felfogással szemben a funkcionalitás új felfogását vázoltam fel, amely az intézményes szociológia elméletébe illeszkedik, és amelyet intézményes funkcionalitásnak nevezek.

Az intézményes funkcionalitás főbb összefüggései: (1) A társadalom intézményrendszere, az általa létrehozott társadalmi viszonyok, illetve a társadalmi struktúra révén meghatározza a különböző kategoriális csoportok, illetve a társadalmi osztályok társadalmi magatartását és a csoportközi társadalmi kölcsönhatásokat. (2) Ezek a magatartások és kölcsönhatások bizonyos hatásokat foglalnak magukban, illetve bizonyos következményekkel járnak az adott társadalmi intézményrendszer fedezetével (és rendszerint a hatalommal) rendelkező egyének számára. (3) A fedezettel rendelkező egyének értékelik e hatásokat, illetve következményeket érdekeik szempontjából, és megkülönböztetik az ebből a szempontból pozitív és a negatív hatásokat és következményeket. (4) Ha szükséges, változtatják az adott intézményrendszert azzal a szándékkal, hogy kiküszöböljék a számukra negatív hatásokat és következményeket, valamint elősegítsék a számukra pozitív hatások és következmények érvényesülését. (5)

A fedezettel (és rendszerint a hatalommal) rendelkező egyének számára pozitív hatásokkal és következményekkel járó magatartások és kölcsönhatások különböző mértékben lehetnek kedvezőek vagy kedvezőtlenek az adott társadalom különböző kategoriális és társadalmi csoportjai számára, valamint a társadalom rendezett működése és fennmaradása szempontjából.

Irodalom

- CHECKLAND, Peter (1987): *A rendszerszemlélet elmélete és gyakorlata*. Budapest: MTA.
- Dahrendorf, Ralph (1976): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London and Henley: ROUTLEDGE AND KEGAN PAUL.
- Davis, Kingsley – Moore, Wilbert E. (1999): A rétegződés néhány elve. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ, 10–23.
- FARKAS Zoltán (2010a): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc: BÍBOR KIADÓ.
<https://www.researchgate.net/publication/299283037>
- FARKAS Zoltán (2010b): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc: BÍBOR KIADÓ.
<https://www.researchgate.net/publication/299283151>
- FARKAS Zoltán (2011): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Miskolc: BÍBOR KIADÓ.
<https://www.researchgate.net/publication/299283486>
- FARKAS Zoltán (2013): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Negyedik kötet*. Miskolc: BÍBOR KIADÓ.
<https://www.researchgate.net/publication/299283678>
- Farkas Zoltán (2019): A társadalmi struktúra fogalma, összetettsége és a társadalmi hálózatok. *JEL-KÉP*, (2): 101–123.
- Farkas Zoltán (2020a): A társadalmi egyenlőtlenségek és rétegződés fogalma és típusai. *Valóság*, 63 (5): 24–39.
- Farkas Zoltán (2020b): A társadalmi struktúra meghatározottsága és funkciói. *Belvedere Meridionale*, 32 (2): 133–157.
- Farkas Zoltán (2021a): A kapitalista társadalom struktúrája – intézményes szociológiai felfogásban. Kézirat elbírálás alatt.
- Farkas Zoltán (2021b): A társadalmi csoport fogalma és típusai. *Szellem és Tudomány*, 12 (1): 61–80.
- GRABB, Edward G. (1984): *Social Inequality: Classical and Contemporary Theorists*. Toronto: HOLT, RINEHART AND WINSTON OF CANADA.
- Huszár Ákos (2013): Foglalkozási osztályszerkezet (III.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statistikai Szemle*, 91 (7): 718–744.
- LUHMANN, Niklas (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest: GONDOLAT KIADÓ.
- Malinowski, Bronislaw (1926): Anthropology (Antropológia). In: *Encyclopedia Britannica*. 13th edn. Supplement, Vol. 1. New York and London: Benton, 131–140.
- Marx, Karl – Friedrich Engels (1959): A Kommunista Párt kiáltványa. In: *Karl MARX és Friedrich ENGELS művei (MEM). 4. kötet*. Budapest: KOSSUTH KÖNYVKIADÓ. p. 437–470.
- Marx, Karl – Friedrich Engels (1959): A Kommunista Párt kiáltványa. In: *Karl MARX és Friedrich ENGELS művei (MEM). 4. kötet*. Budapest: KOSSUTH KÖNYVKIADÓ. p. 437–470.
- Marx, Karl – Friedrich Engels (1983): A Kommunista Párt kiáltványa. In: *Karl MARX és Friedrich ENGELS művei 1. kötet*. Budapest: KOSSUTH KÖNYVKIADÓ. p.137–164.
- Nagel, Ernest (2005): Funkcionalizmus a társadalomtudományban. In: BERTALAN László

- SZÁNTÓ Zoltán (szerk.): *A társadalomtudományi fogalmak logikája: Klasszikus tudományfilozófiai írások*. Budapest: HELIKON KIADÓ, p. 199–222.
- PARKIN, Frank (1979): *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. London: TAVISTOCK PUBLICATIONS.
- PARSONS, Talcott (1951): *The Social System*. New York: FREE PRESS.
- RADCLIFFE-BROWN, Alfred Reginald 2004: *Struktúra és funkció a primitív társadalomban*. Debrecen: CSOKONAI KIADÓ.
- REX, John (1961): *Key Problems of Sociological Theory*. London: ROUTLEDGE AND KEGAN PAUL.
- ROEMER, John E. (1982): *A General Theory of Exploitation and Class*. Cambridge: HARVARD UNIVERSITY PRESS.
- VANFOSSSEN, Beth E. (1979): *The Structure of Social Inequality*. Boston: LITTLE, BROWN AND COMPANY.
- Wright, Erik O. (1980): Class and Occupation. *Theory and Society*, 9 (1): 177–214.
- Wright, Erik O. (1989): A General Framework for the Analysis of Class Structure. In: (ed.) *The Debate on Classes*. London, New York: Verso, 3–43.
- Wright, Erik O. (1999): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In: ANGELUSZ Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ. p. 178–221.
- Wright, Erik O. (2000): Working-Class Power, Capitalist-Class Interests, and Class Compromise. *American Journal of Sociology*, 105 (4): 957–1002.
- WRIGHT, Erik O. (2005a): Foundations of a neo-Marxist class analysis. In: (ed.) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS. p. 4–30.
- Wright, Erik O. (2005b): Social Class (Társadalmi osztály). In: *Encyclopedia of Social Theory. Volume II*. Ed.: George Ritzer. Thousand Oaks, London and New Delhi: Sage Publications, 717–724.

Fekete Sándor

Terrorizmus és filozófia

Absztrakt

A legitimációs válságelméletek tanulmányozása számomra a következő tanulsággal szolgált: a társadalom támogatottságának elvesztése bármilyen okból természetszerűleg a legitimitás elvesztéséhez vezet. A meggyengült legitimitással rendelkező kormány cselekvése aligha lehet effektív, hiszen intézkedéseinek nagy része megfeneklik az erősödő társadalmi ellenállás zátóynain. A nem hatékony kormányzat sorozatos kudarcai következtében a társadalmi elégedetlenség annyira felerősödhet, hogy az szélsőséges esetben feszegetheti akár a fennálló politikai berendezkedés kereteit is. A demokráciákban is fennáll a legitimitás válság lehetősége, de bizonyos védettséget élveznek azáltal, hogy különböző eljárások (pl. népszavazás) segítségével a rendszer megrendülésének, válságának a kockázata a minimálisra csökkenthető. Tanulmányom második felében kitérek az államszocialista országok legitimációs sajátosságaira, mivel e rendszerek bemutatására nem alkalmasak a Nyugat-Európában használatos elméleti keretek. Bár e rendszerek jellegükből adódóan nem tarthattak igényt normatív igazolásra, mégis törekedtek a struktúra működését valamiféle tömeglojalitással, konszenzussal igazolni. A rendszer igazolásában rövid ideig az ún. „negatív legitimitáció” működött közre, amely azért működhetett, mert az új rend egy, a társadalom által elutasított másik rendet váltott fel. Az államszocialista országok további sajátosságaként megemlítendő még a nyugati demokráciák politikai berendezkedésének lemásolása, amelytől alighanem szintén legitimációs többletet reméltek, ám az állam döntéshozó szervei mellett, vagy azok mögött, megkezdődött a párt döntéshozó szerveinek kiépítése is.

Kulcsszavak: legitimáció, stabilitás, válság, államszocializmus,

Abstract

The study of legitimacy crisis theories has taught me the following lesson: the loss of support from society for whatever reason naturally leads to a loss of legitimacy. The action of a government with weakened legitimacy can hardly be effective, as much of its action bottoms on the reefs of growing social resistance. As a result of a series of failures of inefficient government, social discontent can intensify to such an extent that, in extreme cases, it can even stretch the framework of the existing political system. There is also the possibility of a crisis of legitimacy in democracies, but they enjoy a certain degree of protection by minimizing the risk of the system being shaken or crisis by means of various procedures (eg a referendum). In the second half of my study, I address the legitimacy peculiarities of state socialist countries, as the theoretical framework used in Western Europe is not suitable for presenting these systems. Although these systems, due to their nature, could not claim normative justification, they still tried to justify the operation of the structure with some kind of mass loyalty and consensus. In the verification of the system, the so-called “Negative legitimacy” contributed, which may have worked because the new order replaced another order rejected by society. Another feature of the state socialist countries is the copying of the political system of Western democracies, which was probably also hoped for a surplus of legitimacy, but the construction of party decision-making bodies began in addition to or behind the state decision-making bodies.

Keywords: legitimacy, stability, crisis, state socialism, regime change

A terrorizmus története valószínűleg egybeesik a politikai erőszak évezredes történetével. A „terrorizmus” kifejezés azonban viszonylag újabb keletű: csak a 18. század vége óta terjedt el. Használata, értelmezési horizontja több szempontból és több alkalommal is jelentősen megváltozott. Ráadásul a mai politikai diskurzusban a szót gyakran polemikus kifejezésként alkalmazzák, amelynek erős érzelmi töltése elnyomja a kissé homályos leíró jelentését. A fenti álláspont követői törekszenek arra, hogy a terrorizmus természetének és erkölcsi álláspontjának tartós megértése útján megismerkedjenek a legjobb módszerekkel, hogy aztán a segítségükkel – amennyiben szükségesnek érzik – szembe is szállhassanak vele.

I. „Terrorizmus” a francia forradalomban: a rémuralom

Amikor a témában először nyilvános vitát folytattak Nyugaton, a „terrorizmus” szó a jakobinusok rémuralmát jelentette, amellyel 1793-tól 1794 nyaráig Franciaországot térdre kényszerítették.

A végső cél a társadalom és az emberi természet átalakítása volt. Ezt véleményük szerint úgy kell elérni, hogy elpusztítják a régi rendszert, elnyomják a forradalmi kormány minden ellenségét, bevonják és érvényesítik a polgári erényt.

Ezeknek a célkitűzéseknek a központi szerepét a forradalmi bíróságok kapták meg, amelyek rendkívül széles hatáskörrel rendelkeztek, csak nagyon kevés eljárási szabályt alkalmaztak, és belátták, hogy feladatuk a forradalmi politika végrehajtása helyett a hagyományosabb formájú jogi igazságosság megteremtése lenne. Az emberek „ellenségeit” keresték tényleges vagy lehetséges, bizonyított vagy gyanús értelemben; a törvény, amely alapján működtek, s „felsorolásuk arra vonatkozóan, hogy ki lehet az emberek ellensége, olyan kétértelmű volt, hogy ez alapján senki sem volt kizárható” (Carter 1989: 142). A „szokásos” büntetés a halál volt.

Az ember-kísérletek és kivégzések célja minden olyan polgár terrorizálása volt, akiknek nincs – az általuk létrehozott vagy elképzelt, idealisztikus értelemben – polgári erényük. A jakobinusok úgy gondolták, hogy ez az új társadalmi-politikai rendszer megszilárdításához szükséges eszköz.

Ez a szükségesség mind a terror uralmának logikáját, mind az erkölcsi igazolást szolgálta. Robespierre szerint a terror csak „az erény átadása” volt, nélküle az erény az esetek döntő többségében „impotens” maradna. Ennek megfelelően a jakobinusok a „terror” kifejezést saját cselekvéseikre és politikáikra igen nagy előszeretettel alkalmazták, anélkül, hogy bármilyen negatív értelmezést társítottak volna mellé.

II. Propaganda és cselekedet

Mégis, a „terrorizmus” kifejezés és rokonai hamarosan igen erős negatív konnotációkat vettek fel, s a francia forradalom túlkapásainak jogos kritikusai kezdettől fogva mély megdöbbenéssel szemlélték uralmát. A terrorizmus a hatalommal való drasztikus visszaéléshez és a zsarnokság fogalmához kapcsolódott, a félelemre épülő olyan szabályként, amely a politikai filozófiában időről-időre megismétlődő elem.

A 19. század második felében a kifejezés mind leíró, mind normatív értelmezésében eltolódott. A politikai harc más módszereivel elkápráztatott, néhány anarchista és más forradalmi szervezet, majd néhány nacionalista csoport is politikai erőszakhoz folyamodott. Arra a következtetésre jutottak, hogy a szavak nem elegendők, és az, amire felszólítottak, olyan tettek voltak, mint az extrém, drámai cselekedetek, amelyek az igazságtalan, elnyomó társadalmi és politikai renddel szállnak szemben, félelmet és kétségbeesést hoznak a társadalomba, bemutatják a politikai rendszer sebezhetőségét.

Az elnyomott, és végső soron a politikai és társadalmi változásokra fogékony társadalmi rétegek támogatását keresték.

Ez volt a „cselekedet-propaganda”, és a végrehajtott tettek többsége a királyi vagy magas rangú kormányzati tisztviselők meggyilkolása volt. A jakobinusok rémuralmával ellentétben – amely gyakorlatilag megkülönböztetés nélkül működött – a terrorizmus e típusát nagyrészt diszkriminatív módon alkalmazták. Ez különösen igaz az orosz forradalmi szervezetekre, mint például a Népi Akarat vagy az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt: úgy ítélték meg, hogy erkölcsileg indokolt a kormány tisztviselőjének meggyilkolása, ha az elnyomó rezsimben való részvétele elég jelentős és meghatározó ahhoz, hogy megérdemlje a halált, valamint a merénylet jelentősen hozzájárulna a harc sikeréhez. Erőszakuk az egyéb, nem érintett vagy nem megfelelően érintett személyektől, a társadalom alacsonyabb szintjén állóktól távol állt. A francia és a spanyol anarchisták által az 1880-as és 1890-es években végrehajtott támadások a polgárok megkülönböztetés nélküli meggyilkolására irányultak, de ez inkább kivétel volt, nem pedig a főszabály. Az elkövetők és a szimpatizánsok közül jónéhányan azt állították, hogy ezek a cselekmények erkölcsileg jogosak voltak, akár megtorlásként (feltéve, hogy az uralkodó osztály tagjai esetleg ártatlanok), akár az igazságtalan rend megdöntéséhez szükséges eszközként. Ennek megfelelően, a saját nyelvükön és értékrendjük alapján a „terrorizmus” kifejezés nem tartalmazott semmiféle értékítéletet. Persze amikor mások

használták, mélységesen, koncentráltan elítélték a fenti gyakorlatot, mint meg-nem-engedhető.

II.1. A terrorista állam

Az orosz forradalomban és polgárháborúban a szembenálló felek által alkalmazott terrorizmusnak fontos szempontja volt a jól ismert jakobinus modell követése, továbbfejlesztése. A győztes bolsevikok által Oroszországban létrehozott kormány totalitárius volt, ugyanúgy, ahogyan a náci berendezkedés Németországban. Mindkettő arra törekedett, hogy teljes politikai ellenőrzést és befolyást gyakoroljon a társadalomra. Egy ilyen radikális célt csak hasonlóan radikális módszerrel lehetne elérni: a terrorizmus által egy rendkívül erős, centralizált politikai rendőrség irányította a félelemben élő, atomizált és védtelen népeiséget. Sikerét nagyrészt az önkényes jellege okozta – a permanens rettegés, az áldozatok kiválasztásának kiszámíthatatlansága. A rezsim mindkét országban elnyomta az ellenzéket: amikor már nem volt lehetősége ellenvéleményének kifejtésére, a politikai rendőrség a „potenciális” és „objektív ellenfelek” üldözésére specializálódott, majd a Szovjetunióban végül a teljesen véletlenszerűen kiválasztott áldozatok meggyilkolására.

A totalitárius terrorizmus a legszélsőségesebb és legtartósabb állami terrorizmus. Ahogyan Hannah Arendt állította, „a terror a totalitárius uralom lényege”, és a koncentrációs tábor „a totalitárius szervezeti hatalom igazi központi intézménye” (Arendt 1958: 464, 438). Míg a totalitarizmus éltanulói a terrorizmusról, mint szabályrendszerről beszéltek, a totalitárius rezsimiek képviselői – akik érzékenyek voltak a szó pejoratív konnotációjára – hajlamosak voltak úgy ábrázolni a kialakult gyakorlatot, mint az állam szükségszerű védelmét belső ellenségeivel szemben.

Az állami terrorizmus azonban nem kizárólagosan a totalitárius rezsimiek sajátossága. Néhány nem-totalitárius állam a terrorizmust használta fel az ellenséges civilek ellen – mint a hadviselés sajátos módját –, leginkább például akkor, amikor a RAF és az USAAF bombázta a német és japán városokat a második világháborúban. (Lackey 2004) Azok, akik e támadásokat megterveztek és felügyelték, soha nem nevezték őket nyilvánosan „terrorbombázásoknak”, de gyakran említették cselekményeiket ezzel a kifejezéssel a belső kommunikációjuk során.

II.2. Terroristák és szabadságharcosok

A totalitarizmus terrorizmusa az 1930-as és 1940-es évek után a világ számos részén katonai diktatúrákon keresztül folytatta a belső állami terrorizmust, bár kevésbé tartós és átható módon. A 20. század második felében és a 21. század elején előtérbe került a terrorizmus új típusa: a felkelő szervezetek által alkalmazott. A gyarmati uralom elleni nemzeti felszabadulás érdekében számos esetben a mozgalmisághoz folyamodtak, akár a küzdelem fő módjaként, akár a gerilla hadviselést kiegészítő taktikaként. Így történt ez néhány szeparatista mozgalom esetében is. Egyes szélsőséges ideológiák által vezérelt szervezetek, különösen a baloldalon, a terrorizmusra úgy tekintettek, mint az egyetlen útra, amely segítségével megpróbálhatják megsemmisíteni azt, amit igazságtalan, elnyomó, gazdasági, társadalmi és politikai rendszernek tartanak. Ez a fajta terrorizmus nagyrészt megkülönböztetéstől mentes a célválasztásban: a férfiakat és a nőket bármilyen politikai (vagy apolitikus) nézetből, társadalmi osztályból és életútból támadja; de ugyanígy a fiatalokat és az időseket, a felnőtteket és a gyermekeket. Embereket lő le, vagy bombákat dob irodaházakra, piacokra, kávézókra; robbant mozikban, vallási istentiszteleti helyeken, buszokon vagy repülőgépeken, vagy egyéb, különösen nagy forgalmú, veszélyeztetett nyilvános helyeken. Emellett embereket ejt tűzszul repülőgép-eltérítéssel és más módokon.

„A 21. századra az élet gyakorlatilag az egész világon minden korábbiánál biztonság hiányosabbá vált, ez a bizonytalanság pedig konkrétan a globális emberi szerveződés minden egyes szintjén jelentkezik.” (Kasznár 2015: 1)

Mivel a „terrorizmus” ma már nagyon erős pejoratív konnotációval rendelkezik, senki sem alkalmazza a szót a saját cselekedeteire, illetve azoknak az akcióira és támadásaira, akikkel együtt érez. A terrorizmussal foglalkozó felkelők a harcukkal a felszabadulásért küzdenek, és terroristák vagy bűnözők helyett katonákként kezelik önmagukat. Gyakran hajlamosak úgy ábrázolni ellenségüket – az idegen kormányt, vagy a társadalmi, politikai és gazdasági rendszer képviselőit –, mint az „igazi terroristákat”. Számukra a terrorizmus próbája nem az, ami történik, hanem sokkal inkább a végső céljuk megvalósítását helyezik előtérbe. Ha a végső cél a felszabadulás vagy az igazságosság, az alkalmazni kívánt cselekedet a szemükben nem a terrorizmus, hanem az elnyomás vagy az igazságtalanság, illetve a „strukturális erőszak”-ellenességet megtestesítő, kényszerű erőszak. Másrészt a kormányok hajlamosak minden ellenzéki megmozdulást a „terrorizmus” ecsetével lefesteni. A kormányok szóvivői és a kormányzat-közelebbi média tipikusan azt feltételezik, hogy a terrorizmus definíció szerint valami, ami nem

állami ágensek által történik, és hogy az állam sohasem lehet bűnös a terrorizmussal szemben (bár csendben támogathatja a terrorista szervezeteket). Számukra a terrorizmus próbája nem az, ami történik, hanem az, hogy ki teszi.

Ha egy állami szervezet erőszakot használ, akkor az háború vagy megtorlás, vagy az állam és állampolgárai biztonságának védelmezése; amennyiben egy felkelő csoport ugyanazt teszi, akkor az már terrorizmus. Ilyen körülmények között az egyik személy terrorista, míg a másik szabadságharcos (s rendkívül szűk a választóvonal közöttük), így a terrorizmusról folytatott nyilvános vita eredendően csak csekély hatású lehet. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének azon törekvése, hogy javaslatot tegyen a „terrorizmus” fogalmának definiálására – amelyet az összes állam elfogadhat és a nemzetközi jogba beágyazhat – nagyon komoly ellenállásba ütközik. Az iszlám országok nem fogadnak el olyan definíciót, amely lehetővé tenné a közel-keleti és kasmíri nemzeti felszabadítási mozgalmak terroristákként való ábrázolását – holott az Oszama bin Laden által alapított al-Kaida terrrorszervezet meglehetősen aktív a térségben (Kasznár 2018: 170) –, míg a nyugati országok nem fogadnának el olyan definíciót, amely lehetővé tenné az állami szervek működésével, cselekedeteivel kapcsolatban a terrorizmus vádját.

III. A terrorizmus kétféle definíciója

A „terrorizmus” jelentésének értékelése sokszor változott az idők során. Alapvetően leíró jellegű, de napjainkhoz közeledve egyre kisebb mértékben. Bármilyen is lehet az erre vonatkozó elméleti felütés, a több mint két évszázados használata tipikusan két dologra fókuszált: az erőszakra és a megfélemlítésre. A filozófiai irodalom fogalmi kérdésének domináns megközelítése legalábbis ezt tükrözi. A terrorizmust általában az erőszak típusaként értelmezik. Ez az erőszak nem vak vagy szadista, hanem megfélemlítéssel (vagy szélesebb értelemben kényszerítéssel) és politikai, társadalmi vagy vallási célokkal jár együtt.

Így határozza meg a (politikai) „terrorizmust” Per Bauhn az első, könyvnyi hosszúságú politikai filozófiai tanulmányában: „Az egy vagy több személy ellen elkövetett erőszakos cselekmények, amelyekkel az elkövető személy szándékozik megfélemlíteni egy vagy több más személyt, és ezáltal elősegíteni egy vagy több elkövető politikai céljainak elérését.” (Bauhn 1989: 28) A mainstream definíciók egy másik jó példája C.A.J. Coady cikke a terrorizmusról az Encyclopedia of Ethics-ben: „A szándékosan civilekre irányuló, halálos vagy súlyosan erőszakos cselekmények [vagy a vagyonbiztonsághoz, az élethez és az általános biztonságérzethez jelentősen kapcsolódók] (...) politikai eredményeket hoztak létre a félelemérzet megteremtése révén.” (Coady 2001: 1697)

A fentiekől eltér az Igor Primoratz által javasolt meghatározás: „Az erőszak szándékos felhasználása, vagy annak veszélye ártatlan emberekkel szemben, azzal a céllal, hogy más embereket megfélemlítsen egy olyan cselekvési irányba terelve őket, amelyet másképp nem követnének.” (Primoratz 2013: 24)

Ezek a fogalom-meghatározások félretereszik azokat az alapvető kérdéseket, hogy kik az aktorok, hogy mi a végső céljuk, mi áll a cselekvésük középpontjában, hogy mit, és pontosan miért csinálnak, és milyen közeli (vagy éppen távoli) a kitűzött céljuk. A terrorizmussal a különböző ágensek által elfogadott végső célokat szolgálják (leginkább, de talán nem mindegyikük politikai jellegű). Alkalmazható államok vagy nem állami szereplők által, és elősegítheti például a nemzeti felszabadulást, vagy éppen az elnyomást, általában véve forradalmi vagy konzervatív okokat (és esetleg nem politikai célokat is követhet). Az egyik elkövető lehet terrorista, a másik szabadságharcos, s az is kijelenthető, hogy a terrorizmus nem a szabadság ellenségeinek monopóliuma.

Azon felül, hogy az erőszak és a megfélemlítés a terrorizmus magját képezi, a fent említett definíciók több szempontból is különböznek egymástól. Csak az aktuális erőszak számít, vagy az erőszak fenyegetése is jogossá teheti a „terror” szó használatát? A terrorista erőszaknak az élet ellen kell irányulnia, vagy a vagyon megszerzésére irányuló erőszak is számít? Mindig valamilyen politikai cél elérésére törekszik, vagy beszélhetünk nem-politikai (például büntetőjogi) terrorizmusról? Mindezek a felvetések talán kevésbé lényegesek. Van egy nagyobb különbség is: míg Coady és Primoratz a terrorizmust a civil vagy ártatlan emberek elleni erőszakként határozza meg, Bauhn értelmezése nem tartalmaz ilyen korlátozást. Az előbbiek definíciói szűkek, korlátozók, míg az utóbbi tág értelmezési horizontú. A terrorizmussal foglalkozó politikai filozófiai irodalom mindkét típus esetében bővelkedik a jobbnál-jobb művekben, s a definíciókból fakadó érvrendszerük logikája – a két eltérő típus markáns jelenléte mellett – szigorú és briliáns. A definíciók közötti választás azonban csak az első lépés a tartalommal való megtöltés (és ezáltal szubjektumunk érvényesítése) útján.

III.1. Tág és szűk fogalom-meghatározások

Széles vagy szűk definíciót fogadjunk el? A tág meghatározás a „terrorizmus” teljes történetét felöleli a jakobinusoktól napjainkig, és jobban megfelel a jelenlegi hétköznapi használatnak. A szűk meghatározás eltér a hétköznapi használatban megszokottól, mivel a terrorista erőszakot a civilek vagy ártatlan személyek ellen irányuló erőszakra korlátozza. Így kihagyja a 19. századi „tettes propaganda” és az orosz forradalmárok által elkövetett politikai erőszak nagy részét, amelyet ők maguk és a közvélemény terrorizmusnak nevezett.

Ezen okok miatt a terrorizmus történészei általában a tág definícióval dolgoznak, és a társadalomtudósok is ezt teszik legtöbbször. Azonban a filozófusok véleményem szerint inkább a szűk definíciót részesítik előnyben. Ők a terrorizmus erkölcsi megítélésére összpontosítanak, és olyan definícióra van szükségük, amely különösen hasznos az erkölcsi diskurzusban. Erkölcsi szempontból bizonyára van különbség – egyesek szerint markáns különbség – aközött, hogy bombát helyeznek el egy kormányzati épületben, és megölik egy (általuk igazságtalannak és elnyomónak tartott) kormány számos magas rangú tisztviselőjét, és aközött, hogy bombát helyeznek el egy teázóban, és megölik egyszerű polgárok, köztük gyerekek véletlenszerű csoportját. Bár mindkét cselekmény komoly erkölcsi kérdéseket vet fel, ezek a kérdések nem azonosak, és a „terrorizmus” címszó alatt történő összevonásuk valószínűleg inkább akadályozza, mint segíti az erkölcsi értékelést.

A szűkített definíciók forradalmiak, de a valóságosságukat így sem veszítik el. A terrorizmus azon vonásaira összpontosítanak, amelyek miatt a legtöbben mély morális ellenszenvvel tekintenek a terrorizmusra: (1) erőszak (2) civilek (vagy alternatívaként ártatlan emberek) ellen (3) megfélemlítés (és egyes meghatározások szerint (4) kényszerítés) céljából. A (2) pont kiemelésével a terrorizmus kérdését a háború etikájához és az igazságos háború elméletének egyik alapelvehez, a civilek mentességéhez kapcsolják. Segítenek megkülönböztetni a terrorizmust a tulajdonképpeni háborús cselekményektől és a politikai merényletektől, amelyek civilek vagy egyszerű polgárok ellen irányulnak. Nem sokat számít, hogy a terrorizmus áldozatait „civileknek” vagy „ártatlan embereknek” nevezik-e, mivel mindkét kifejezést technikai értelemben használják, és mindkettő azokra vonatkozik, akik nem vesztették el a halálos vagy más szélsőséges erőszakkal szembeni immunitásukat azáltal, hogy közvetlenül részt vettek vagy nagymértékben felelősek (a terroristák által elviselhetetlennek tartott) igazságtalanságért vagy elnyomásért. Háborúban ők az ártatlan civilek; egy erőszakos konfliktusban, amely nem minősül háborúnak, ők az egyszerű polgárok.

A szóban forgó igazságtalanságot vagy elnyomást, és így az abban érintettek helyzetét is objektív kritériumok alapján kell meghatározni, vagy az erőszakot alkalmazók szemszögéből? Coady az előbbi lehetőséget választja. A terrorizmust az igazságos háború elméletének és a civil személyek mentelmi jogának elve felől közelíti meg. A „harcosok” egy technikai kifejezés, amely az agresszió ágenseit vagy tágabban a „károkozókat” jelöli; ők a potenciálisan halálos erőszak legitim célpontjai. Mindenki más civil személy, és mentességet élvez az ilyen erőszakkal szemben (Coady 2004). Ezt a megközelítést nem lehet nehéz alkalmazni a háborúban, ahol a szóban forgó rossz az ártalom vagy az agresszió, amelyet vissza kell verni, vagy az emberi jogok szisztematikus és nagymértékű megsértése, amely alapot ad a humanitárius beavatkozásra. Az igazságtalanság vagy elnyomás kérdései azonban, amelyek egy háborúnak nem minősülő belső konfliktusban merülnek fel, általában igen vitatottak: amit egyesek tökéletlen, de alapvetően erkölcsileg legitim politikai és társadalmi rendnek tartanak, azt mások az igazságtalanság és az elnyomás megtestesítőjének tekintik, amelyet meg kell dönteni, ha kell, erőszakkal. Ilyen körülmények között, amikor egy magas rangú politikai tisztségviselőt a felkelők megölnek, azt sokan terrorcselekményként jellemezhetik (és elítélhetik), míg a felkelők és a harcukkal szimpatizálók elutasíthatják ezt az értelmezést, és a gyilkosságot politikai merényletként ábrázolhatják (és igazolhatják).

Az effajta relativizmus elkerülése érdekében Primoratz olyan nézetet képvisel, amely egy fontos tekintetben figyelembe veszi a terrorista

álláspontját. A terrorizmus közvetlen áldozataiban abban az értelemben ártatlanok, hogy a felelősség bármely hiteles értelmezése szerint nem felelősek az igazságtalanságért vagy az elnyomásért, amely ellen a terroristák harcolnak – egyáltalán nem felelősek, vagy legalábbis nem felelősek olyan mértékben, hogy emiatt megölhetik vagy megcsonkíthatják őket. A szóban forgó igazságtalanságnak vagy elnyomásnak nem kell valósnak lennie; lehet pusztán állítólagos (a terroristák által). Az igazságos háború elmélete szerint az ember nem csak akkor veszíti el a háborús cselekményekkel szembeni immunitását, ha igazságtalan háborúban harcol, hanem már azzal is, amennyiben bármilyen háborúban harcol (Walzer 2000: 36-41). Hasonlóképpen, a politikai erőszakkal szembeni védelem sem csak azzal veszítjük el, ha egy súlyosan igazságtalan kormányban töltünk be tisztséget vagy hajtjuk végre annak politikáját, hanem azzal is, amikor bármilyen kormányban töltünk be tisztséget vagy hajtjuk végre annak politikáját: ahogy I. Umberto olasz király mondta, miután túlélte egy merényletet, ez a kockázat a munkájával jár. E két csoport tagjai nem tekinthetők ártatlannak és erkölcsileg védettnek az őket támadók által elkövetett erőszakkal szemben; utóbbiak cselekedeteiket tulajdonképpen háborús cselekménynek, illetve politikai merényletnek tekintik. Ez nem azt jelenti, hogy azoknak, akik egy kormányt súlyosan igazságtalannak tartanak, erkölcsi joguk van megölni annak tisztviselőit, hanem csak azt, hogy amennyiben ezt teszik, az nem terrorizmus, hanem politikai merénylet lesz. Akkor is elítélhetjük tetteiket, ha elutasítjuk a kérdéses politikáról alkotott ítéletüket, vagy ha elfogadjuk ezt az ítéletet, de úgy gondoljuk, hogy erőszakmentes eszközökkel kellett volna szembeszállniuk ezzel a politikával.

Eszerint nemcsak a valós, hanem a pusztán feltételezett igazságtalanság vagy elnyomás is számít az áldozatok ártatlanságának megállapításakor, és annak eldöntésekor, hogy mely cselekmények minősülnek terrorcselekménynek; így az ilyen döntések nem válnak a vitatott politikák erkölcsi státuszáról szóló végtelen viták túlszáivá. Mindazonáltal a relativitás maradványa megmarad. A beszámoló feltételezi a felelősség bizonyos értelmezését: egy személy csak azáltal válik felelőssé egy adott tényállásért, amikor önkéntesen, azaz tájékozottan és szabadon cselekszik vagy mulasztja el a cselekvést – ami kellően erős kapcsolatban áll az adott tényállással –, és ezáltal valamilyen arányosan kedvezőtlen reakció miatt válik felelőssé. Feltéve, hogy a terroristák elfogadják a felelősség ilyen értelmezését, olyan embereket ölnek és csonkítanak meg, akiket maguk is ártatlannak vallanak. Bizonyos, hogy egyes militáns szervezetek olyan erőszakhoz folyamodnak, amelyet mi terrorizmusként érzékelünk, mégis tiltakoznak a címke ellen. Ők a felelősség olyan felfogását vallják, amely a dolgok állapota és az emberi

döntések és cselekedetek közötti rendkívül erőltetett összefüggéseken alapul, és azt állítják, hogy egész társadalmi osztályok vagy nemzetek felelősek bizonyos politikákért és gyakorlatokért, és minden tagjukat halálos erőszakkal lehet megtámadni. Az ilyen érvek csak abszurdnak tekinthetők. Ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy cselekedeteiket terrorizmusnak tekintsük, bár ők elutasítják ezt a megnevezést. Ugyanakkor nem világos, hogyan lehetne megszüntetni a relativizmusnak ezt a maradványát (Primoratz 2013: 16-21).

Egyesek ellenzik, hogy a „terrorizmust” civilek vagy ártatlan személyek elleni erőszakként határozzuk meg. Azzal érvelnek, hogy ezzel a terrorizmus természetének és erkölcsi státuszának kérdése összerosmólik, és az erkölcsi kérdést megkérdőjelezi azzal, hogy a terrorizmust definíció szerint indokolatlanná teszi. Ezeket a kérdéseket inkább külön kellene tárgyalnunk, és ügyelnünk kellene arra, hogy az előbbire adott rossz válasz révén ne ítéljük el az utóbbit. Amire szükség van, az a terrorizmus erkölcsileg semleges definíciója, mégpedig ez a korábban tárgyalt tág definíciók (Corlett 2003: 114-20, 134-35; Young 2004: 57). Kétséges azonban, hogy a „terrorizmus” valamilyen erkölcsileg kifogástalan módon definiálható. A tág definíciók, amelyeket ezek a filozófusok elfogadnak, tartalmazzák az „erőszak” szót, amely maga is erkölcsileg terhelt. A szűk definíció sem teljesen neutrális erkölcsileg, hiszen az ártatlanok elleni erőszak erkölcsileg helytelen. Az azonban világos, hogy az ilyen erőszak *prima facie* helytelen. A meghatározás a terrorizmus elleni általános vélelmet feltételezi, nem pedig annak minden esetben történő átfogó erkölcsi elítélését, függetlenül a körülményektől és az attól való tartózkodás következményeitől. A meghatározás nem zárja ki, hogy bizonyos körülmények között, mindent összevetve, nem lenne helytelen a terror. Az etikai vizsgálatot ez nem akadályozza meg: a terrorizmus egy adott esetét továbbra is érdemben kell megítélni.

A tág vs. szűk definíció kérdésének egy másik megoldási módját Georg Meggle ajánlja. Ő a terrorizmus tág definícióját fogadja el, majd két különböző fajtát különböztet meg: a szoros értelemben vett terrorizmust, amely szándékosan, meggondolatlanul vagy gondatlanságból ártatlan embereknek okoz kárt, és a gyenge értelemben vett terrorizmust, amely nem árt ártatlan embereknek. Nyilvánvaló, hogy a terrorizmus két típusának erkölcsi megítélése jelentősen különbözni fog (Meggle 2005).

III.2. Néhány sajátos meghatározás

Az esetek túlnyomó többségében szinte bárki, akinek „terrorizmusnak” kellene minősítenie egy-egy esetet, megemlíti a szokásos használatban rejlő és a mainstream filozófiai meghatározások által kiemelt két vonást: az erőszakot és a megfélemlítést. A filozófiai irodalom azonban olyan meghatározásokat is kínál, amelyek kihagyják az egyik vagy a másik központi elemet.

Egyesek a terrorizmus és az erőszak közötti kapcsolatot igyekeznek megszüntetni. Carl Wellman úgy határozza meg a terrorizmust, mint „a terrornak a kényszerítés eszközeként való alkalmazását vagy annak kísérletét”. A terrorizmust gyakran hozzák összefüggésbe az erőszakkal, de ez azért van, mert az erőszak a megfélemlítés igen hatékony eszköze. Ugyanakkor „az erőszak nem elengedhetetlen a terrorizmushoz, és valójában a legtöbb terrorcselekmény nem erőszakos” (Wellman 1979: 250-51). Az utóbbi állítás minden nem körkörös értelmezés alapján hamisnak tűnik. Lehet, hogy sok olyan, általánosságban terrorista cselekmény van, amely nem tartalmaz tényleges erőszakot, hanem a fenyegetéssel való megfélemlítésre irányul; de ez nem elégséges ahhoz, hogy alátámassza az „erőszakmentes terrorizmus” fogalmát, ami első hallásra furcsának tűnik. Ugyanígy Wellman példája az „osztálytermi terrorizmusra”: egy professzor azzal fenyegetőzik, hogy megbuktatja azokat a diákokat, akik a határidő után adják be az esszéjüket, ez pánikot kelt az osztályban, és ezzel terrorizmust követ el.

Robert E. Goodin hasonló megoldást kínál, hangsúlyozva a terrorizmus politikai szerepét: a terrorizmus „politikai taktika, amely magában foglalja az emberek szándékos megfélemlítését politikai előnyökért” (Goodin 2006: 49). Állítása szerint ez az a megkülönböztető hiba, amit a terroristák elkövetnek. Míg Wellman szerint valaki anélkül is elkövethet terrorcselekményt, hogy erőszakot követne el vagy fenyegetne – pusztán azzal, hogy megfélemlítés céljából fenyegetőzik –, addig Goodin szerint még csak fenyegetőznie sem kell: valaki terroristaként cselekszik akkor is, ha csupán figyelmeztet mások cselekedeteire, amennyiben ennek szándéka a megfélemlítés. Ez az érvelés is önkényesnek tűnik, bár van értelme egy olyan rendszer egyik lépéseként, amelynek célja annak bemutatása, hogy „amennyiben a nyugati politikai vezetők saját politikai előnyük érdekében szándékoznak megfélemlíteni az embereket, akkor (ennyiben) ugyanazt az alapvető hibát követik el, amely megkülönböztetetten a terrorizmushoz kapcsolódik” (Goodin 2006: 2).

Azt is felvetették, hogy a terrorizmust nem szükséges úgy értelmezni, hogy az rémületet vagy félelmet kelt. Ted Honderich szerint a terrorizmust leginkább úgy lehet definiálni, mint „háború nélküli erőszak, politikai, illegális

és *prima facie* téves” (Honderich 2006: 88). Ez a meghatározás több szempontból is problematikus lehet, de a „terrorizmus” „terror” nélkül különösen furcsának tűnik. A kettő etimológiailag és történelmileg is összefügg, és ez a kapcsolat mélyen beivódott a jelenlegi hétköznapi használatba. A megfélemlítés nem a terrorizmus erkölcsileg kiemelkedő vonása, de ez az egyik alapvető jellemzője, amely miatt a legtöbben elítélik a gyakorlatot. Megfontolhatjuk a kapcsolat megszakítását, amennyiben Honderich jó okot szolgáltatna erre. De ő azzal a rejtélyes állítással támasztja alá erősen forradalmi definícióját, mely szerint a terrorizmust megfélemlítésre irányuló erőszakként definiálni azt jelenti, hogy a terrorizmus különösen visszataszító, és ezzel „valójában... a háború egyfajta *prima facie* jóváhagyására vagy tolerálására invitál” (Honderich 2006: 93).

Irodalom

- ARENDT, Hannah (1958): *The Origins of Totalitarianism*. Cleveland: THE WORLD PUBLISHING Co. 2nd edn; see especially chapters 12–13.
- BAUHN, Per (1989): *Ethical Aspects of Political Terrorism: The Sacrificing of the Innocent*, Lund: LUND UNIVERSITY PRESS.
- Carter, Michael Philip (1989): The French Revolution: ‘Jacobin Terror’. In: RAPOPORT and ALEXANDER (eds.): *The Morality of Terrorism: Religious and Secular Justifications*, 2nd edn., New York: COLUMBIA UNIVERSITY PRESS. p.133–51.
- Coady, C. A. J., (2001): Terrorism (Terrorizmus). In BECKER, Lawrence C. - BECKER, Charlotte B. (eds.): *Encyclopedia of Ethics*, 2nd edn. New York and London: ROUTLEDGE, (3): 1696–99.
- Coady, C. A. J. (2004): Terrorism and Innocence, *Journal of Ethics*, (8): 37–58.
- CORLETT, J. Angelo (2003): *Terrorism: A Philosophical Analysis*, Dordrecht: KLUWER.
- GOODIN, Robert E. (2006): *What’s Wrong with Terrorism?* Oxford: POLITY.
- HONDERICH, Ted (2006): *Humanity, Terrorism, Terrorist War*, London and New York: CONTINUUM.
- Kasznár Attila (2015): A biztonságtudatosság nemzeti programban történő megjelenítésének fontossága, In: *(T)error & Elhárítás*, (II.)
- Kasznár Attila (2018): Az ezerarcú India, a terror földje. *Arc és Álarc* (1-2).
- Lackey, Douglas (2004): “The Evolution of the Modern Terrorist State: Area Bombing and Nuclear Deterrence”, In PRIMORATZ (ed.) *Terrorism: The Philosophical Issues*, Basingstoke and New York: PALGRAVE MACMILLAN. p. 128–38.
- MEGGLE, Georg (ed.) (2005): *Ethics of Terrorism and Counter-Terrorism*, Frankfurt/M.: ONTOS VERLAG.
- PRIMORATZ, Igor (2013): *Terrorism: A Philosophical Investigation*, Cambridge: POLITY PRESS.
- Young, Robert (2004): Political Terrorism as a Weapon of the Politically Powerless In: PRIMORATZ, I. (ed.): *Terrorism The Philosophical Issues*, New York: PALGRAVE MACMILLAN. p. 55–64.
- WALZER, Michael (2000): *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*, 3rd edn. New York: BASIC BOOKS; see especially Chapters 12, 16.
- Wellman, Carl (1979): On Terrorism Itself, *Journal of Value Inquiry*. (13): 250–58.

Kunt Gergely

A Soá-emlékezetpolitika tárgyasulásai emlékműveken Berlinben és Budapesten ¹

Absztrakt

A tanulmány a magyarországi és németországi emlékezetpolitikát vizsgálja holokauszt emlékműveken keresztül. Azt mutatja be, hogy a két fővárosban – Budapesten és Berlinben – milyen társadalmi viták előzték meg a legfontosabb emlékművek felállítását 1989 után. Két társadalom teljesen eltérő viszonya tükröződik az emlékműveken és az azokat övező diskurzusban. Míg Németországban hosszas viták előzték meg az emlékművek felállítását, addig Magyarországon mindez hiányzik, vagy az áldozati csoportok kezdeményezésére, alulról jövő kezdeményezésként jöttek létre, vagy pedig a kormányok felülről vezérelt akarataként állították fel azokat. A németországi példákkal szemben itt minden esetben hiányoznak a nyilvános pályázatok, nemcsak a hazaiak, hanem a nemzetköziek is, így tehát az egyes művészeti koncepciók között sincs semmiféle verseny.

Kulcsszavak: holokauszt, emlékművek, emlékezetpolitika, Berlin, Budapest.

Abstract

This study examines the memory-policy through monuments and focuses on the discussions around Shoah memorials. It compares the history of major Holocaust memorials erected in Berlin and Budapest. The study points out that while the monuments in Germany were established after a social initiative and their erection was preceded by a wide-ranging social discourse, in Hungary - in contrast - there is a lack of extensive social discourse concerning the erection of Shoah monuments. Instead, their creation is either organized by a small community of Holocaust victims, or their erection is typically initiated by governments, excluding any social dialogues.

Keywords: Shoah, Memorials, Hungary, Federal Republic of Germany

Ennek a tanulmánynak a középpontjában két társadalomnak a saját múltjához való viszonya áll, pontosabban az, hogy két közösség miként nézett szembe a második világháborúban és elsősorban a soában betöltött aktív szerepével az utóbbi harminc évben. Mindennek vizsgálatához ideális választás Berlin, mert Németország a második világháború egyetlen vesztes állama, amelynek társadalma (a mai fogalmaink szerint) szembenézett a Soában viselt történelmi felelősségével – az 1968-as diáklázadások és a *Historikerstreit* – hatására (BRAUN 1995: 205-277). Éppen ennek az ellentétes

¹ A tanulmány a Marion Gräfin Dönhoff Stiftung támogatásával valósult meg “Die Erinnerung an die Schoah in zwei Metropolen am Beispiel von Berlin und Budapest” című projekt keretében.

példáját láthatjuk Magyarországon, amelyre a szembenezés helyett sokkal inkább a félrenézés fogalma találó, nemcsak az állami emlékezetpolitika, hanem a társadalom szintjén is. Azaz a mai napig nincsen semmiféle társadalmi konszenzus arra vonatkozólag, hogy a magyar társadalomnak milyen felelősséget kell viselnie a népirtásban betöltött aktív és passzív szerepért. Ezt a konszenzushiányt az emlékezetpolitika – kormányonként váltakozva – a mai napig kihasználja, és az utóbbi évtizedben egyértelműen gerjeszti. Magyarország talán az egyetlen ország Európában, hogy rendkívül élesen állnak egymással szembe a múltból alkotott különféle képzetek a második világháború kapcsán. Bár a németek által megszállt más országok – például Lengyelország, a balti államok – társadalmi is előszeretettel mentik fel magukat, a népirtás felelősségét áttolva a megszállókra. (Sárközy 2018: 91-93.) Ez a tanulmány mindezt az emlékezetpolitika sajátos vetületén keresztül vizsgálja, mégpedig a két nagyvárosi térben az emlékezetkultúra tárgyiasult formáiban és az azok körül kialakuló társadalmi-politikai diskurzus összehasonlító elemzésével.

Az emlékművek elemzésén keresztül bemutatom azt, hogy azonos történelmi eseményre – azaz a társadalom egy részének a többség általi megsemmisítésére – reflektáló emlékművek teljesen eltérő társadalmakban milyen különféle politikai és társadalmi viták keresztüzében születtek meg. Míg Németországban a politikai, illetve szélesebb társadalmi szinten a *Vergangenheitsbewältigung* hatására az egyes emlékművek széles társadalmi diskurzus során, vagy társadalmi kezdeményezésre jöttek létre, és a múlttal való konfrontáció újabb és újabb *Mahnmal*-okban és a róluk szóló társadalmi vitákban testesültek meg, addig Magyarországon egészen eltérő emlékezetpolitikai erők húzódnak meg egy-egy emlékmű felállításá mögött. (GYURGYÁK 2018: 255.) Magyarországon hiányzik az egyes emlékművek felállítása előtt folytatott széleskörű társadalmi diskurzus, ehelyett a mindenkor kormányok azok, amelyek az emlékezetpolitikai teret uralják.

Az emlékezetkultúra tárgyiasult formái közül kettőre, elsősorban a rendszerváltás és a Wende után emelt emlékművekre fókuszál a tanulmány. A szovjet emlékezeti kánon döntően a fasiszmus felett aratott ideológiai és katonai győzelem részeként tekintett a holokauszt áldozataira. A szovjet típusú rendszerek összeomlását követően az emlékezetpolitikában is egy új lehetőség nyílt a múlttal való foglalkozásra. Berlin esetében a korábban kettévágott város újraegyesítésével az emlékezetpolitika számára is új távlatok nyíltak a soát a német önazonosság részeként meghatározó emlékművek létrehozására.

A tanulmány kereteit szétfeszítette volna, ha áttekintem a két főváros összes emlékművét, illetve épületét, amely valamilyen módon kapcsolódik a soához. Éppen ezért csak a legfontosabb alkotásokat és különösen az azok létrehozását megelőző társadalmi vitákat és döntéshozatali mechanizmusokat hasonlítottam össze. Ez a tanulmány Berlin holokauszt emlékművét, a 2005-ben átadott *Denkmal für die ermordeten Juden Europas*-t létrehozó társadalmi diskurzust hasonlítja össze az ugyanebben az évben Budapesten felavatott *Duna parti cipők*-kel, amely nem csak a Dunába lőtt zsidó áldozatoknak állít emléket. Mindezek mellett tárgyalom ennek a budapesti emlékműnek az előzményeit is, az ún. *Emanuel-emlékfát*, amely a rendszerváltás idején az első emlékmű volt nemcsak Magyarországon, hanem az egész régióban. Végül rátérek a 2015-ben felavatott és rendkívüli társadalmi tiltakozást kiváltó ún. *Megszállási emlékművet*, amely a múltfeldolgozás teljes kisiklásának és a magyar felelősség eltusolásának is lenyomata. Ennek kapcsán nem lehet figyelmen kívül hagyni az erre adott társadalmi választ a szobor körül – fényképekből, kavicsokból, táblákból – létrehozott ellenemlékművet, amelyet a tiltakozók emeltek.

I. Történeti háttér – a holokausz emlékezetpolitikájának vázlata Németországban és Magyarországon

A műltfeldolgozás nem jelent mást, mint a kollektív trauma feldolgozásának a soha be nem fejezett folyamatát, amelynek során a trauma és a traumatikus események a kulturális emlékezet részévé válnak. (BAUMANN 2016: 24) A műltfeldolgozás nem egy lezárt folyamat, hanem sokkal inkább jelenti a múlton való folyamatos munkát. Maga a kifejezés az 1950-es években született. Alapvetően „...azon cselekedetek és tudásmennyiség összessége, amelyekkel a mindenkori új demokratikus rendszerek a saját nem demokratikus elődjükhöz viszonyulnak.” (MARSOVSZKY 2016: 399) Más meghatározás szerint: „A műltfeldolgozás először is azt feltételezi, hogy emberellenes cselekedet történt, másodszor azt, hogy az emberellenes cselekedetnek vége van, harmadszor pedig azt, hogy megkezdődött a demokratizálási folyamat. Csak akkor beszélhetünk műltfeldolgozásról, ha a három feltétel mindegyike érvényesül.” (Uo.)

Nyugat- és Kelet-Németországban teljesen eltérő volt a náci műlt emlékezete, eltérőképpen manifesztálódott a közbeszédben és a nemzeti identitásban egyaránt. A Német Szövetségi Köztársaságban a közemlékezetben a holokausz elsődlegesen fontos volt, legalábbis a vasfüggöny leomlásának az idején. Míg Kelet-Németországban a népiirtás emlékezete marginálisan, pontosabban szinte teljesen elnyomva volt csak jelen. Sokkal inkább a kommunista hősökről való megemlékezés élvezett elsőbbséget. Mi sem jellemzi ezt jobban, minthogy azok, akiket a náci uralom idején politikai ellenállásért elítéltek és üldöztek, nagyobb nyugdíjban részesültek, mint azok, akiket faji alapon diszkrimináltak.

A két Németország két eltérő emlékezetpolitikai stratégiát követett. Nyugat-Németországban a kollektív és hivatalos emlékezetet a szelektív emlékezés jellemezte, azaz elsősorban a németek magukra és nem a zsidókra és más áldozatokra tekintettek a nemzetiszocialista rendszer áldozataként. Ez a szelektív emlékezetpolitika abból is következett a soá kapcsán, hogy a korábbi nácik mélyen integrálódtak nemcsak a német társadalomba, hanem a bonni kormányokba is. Így elsősorban a hazájukból elűzött népi németekre és hadifoglyokra irányult az emlékezés. A náci bűnökre való emlékezés csak a 1960-70-es évek fordulóján került fokozatosan előtérbe. A holokausz emlékezetének a tanúsítása csak a hetvenes évek második felében, a

nyolcvanas években kezdett oldódni. Csak a rendszerváltás után vált a hivatalos emlékezetpolitika részévé. Az emlékezet nem tett érdemi különbséget a zsidó és nem zsidó veszteségek között – azaz a zsidók ellen elkövetett népirtást elsősorban fasiszta tettként könyvelte el –, és azt összekötötte egyéb veszteségekkel. Azonban nemcsak a népirtás, hanem az egész második világháborús részvétel képezte a kollektív felejtés tárgyát, ahogy Gyáni Gábor megfogalmazza: „a kommunikatív és a kulturális emlékezet vagy az emlékmű-politika keretében sokat beszéltek ugyan a világháborúról, de ez a diskurzus soha sem esett egybe a múlt tényleges kollektív és egyéni emlékezetével.” (GYÁNI 2015: 189) Így kollektív hallgatás övezte nemcsak a zsidó áldozatokat, hanem minden egyéb veszteséget az elesett katonáktól egészen a málenkij robotra hurcoltakig.

A nemzetiszocialista korszakban nevelkedett felnőttekkel készített 1951-es felmérésben a megkérdezettek 40%-a úgy vélekedett, hogy a nemzetiszocialista a rendszer jobb volt, mint az NSZK politikai berendezkedése. Mindez abban az időszakban történt, amikor a Wirtschaftswunder idején egy általános életszínvonal-emelkedést tapasztalt meg a német társadalom, így tehát egyértelmű, hogy a nemzetiszocializmus népszerűsége vagy azzal való azonosulás nem függ össze a negatív gazdasági teljesítménnyel. (Marsovszky 2016: 397) A nyugat-német társadalom saját múltjával való szembenézése döntően már a háború utáni nemzedékhez köthető.

A kelet-németországi és a magyarországi emlékezetpolitika – már csak az uralkodó ideológiai és hatalmi struktúra miatt is – számos hasonlóságot mutat, így legjellemzőbb vonása a kollektív amnézia volt. A Német Demokratikus Köztársaságban az irányadó emlékezetpolitikai toposz az antifasiszta mítosz lett, amely az egész államra és annak polgáira antifasisztaként tekintett, míg magát a fasiszmust a Német Szövetséges Köztársasághoz kötötte. (BRAUN 1995: 74-82) Ehhez hasonlóan Magyarországon egyrészt versengett egymással a „kollektív bűnösség” és a kollektív áldozatiság toposza. A zsidóknak mint áldozati csoportnak megjelenése csak a hetvenes évek második felére tehető, az ekkor indult folyamat emelte a nyolcvanas, de különösen a kilencvenes években a kollektív emlékezetbe a zsidók ellen elkövetett népirtást. Ezzel szemben az emlékezetpolitikában csak részlegesen, míg a társadalomban alig történt meg a népirtással kapcsolatos magyar felelősséggel való foglalkozás és a múlttal való szembenézés. Mindennek gyakori toposza a felelősség áthárítása mindenekelőtt a németekre, így hangoztatva azt, hogy a népirtást ők követték el és nem a magyarok. Mindebből az következik, hogy a múlttal való konfrontáció szükségtelen, hiszen a magyarok ártatlanok.

II. A vasfüggöny lehullása mint emlékezetpolitikai kihívás nagyvárosi térben

II.1. *Denkmal für die ermordeten Juden Europas* – A meggyilkolt európai zsidók emlékműve

A berlini fal leomlásával számos olyan terület vált beépítésre alkalmassá, amely korábban a kettévágott város határsávjában feküdt, ezért csupán katonai célokra használták fel, és nem építették be. A városnak a második világháború alatti bombázásokkal és a berlini csata során megsemmisített bérháztömbnyi területeit beépítetlenül hagyták. Ezek a területek kelet Berlinben az ún. Todesstreifenbe, azaz a halálsávba estek, azaz abba a katonailag szigorúan ellenőrzött területbe, amelybe a belépő civileket, mint potenciális hatásértőket lelőtték. (YOUNG 2002: 65-80) A berlini fal lebontását követően újra beépíthetővé váló területek a város szimbolikus központi terének, a Brandenburgi kapunak a környékén is szép számmal voltak, mivel ez az egykori határsáv mentén feküdt.

Az újraegyesítés után a brandenburgi kapu két egymással szemben álló északi és déli oldalán két ország követsége kapott lehetőséget arra, hogy új épületet építsen: Franciaország és az Egyesült Államok. Két olyan nagyhatalom, amely egykoron ellenség volt, azonban az új Németországnak már szövetségese. Ennek megfelelően a brandenburgi kaputól délre található területen épült fel az újraegyesítés után Németország legfontosabb katonai szövetségeseinek, az Amerikai Egyesült Államoknak a nagykövetsége. Az építkezést 2004-ben kezdték meg, és az intézményt négy évvel később nyitották meg. A nagyhatalmak szimbolikus térfoglalásának a változását jelzi, hogy a mai amerikai nagykövetség területén az angol nagykövetség épülete állt a második világháború előtt.

Az amerikai nagykövetségtől délre kapott helyett a *Denkmal für die ermordeten Juden Europas* emlékmű mintegy húszezer négyzetméteres területen. Az emlékmű területe a város központjában található minden szempontból, és környéke nemcsak a turisták, hanem a helyi lakosok által is sűrűn látogatott. A terület az 1871-es német egyesítést követően a Ministergärtennek, azaz a miniszteri kerteknek volt a része. A XIX. és a XX. század fordulóján az itt állt minisztériumi épületekhez hosszú kertek tartoztak, és egységes frontot alkottak a Brandenburgi kaputól induló Wilhelmstrassén. Itt állt a birodalmi kancellár palotája, az igazságügy- és

államminisztérium épülete is. A nemzetiszocializmus alatt itt volt Joseph Göbbels villája, és a berlini csata során az „SS Nordland”-nak volt itt főhadiszállása. A hely városi emlékezeti térbe való beágyazottságát súlyosbítja, hogy nem messze – csupán egy utcányira – a Reichskanzlei bunkerében követett el Hitler öngyilkosságot. Az emlékmű másik – szimbolikus – ellenpontja a Neue Wache, amely eredetileg a német háborús áldozatok emlékére épült –még a napóleoni háborúk idején–, bár ma már átnevezték „Neue Wache: a Háború és az Önkényuralom Áldozatainak Központi Emlékhely”-nek. Mindenesetre a katonai és a civil áldozatoknak egyaránt emléket állít.

A *Denkmal für die ermordeten Juden Europas* emlékműnek két része van, egy föld alatti és egy föld feletti. A föld feletti rész 2711 darab, párhuzamos sorba rendezett, különféle magasságú betonoszlopból áll, amelyek közül a legalacsonyabb is több mint két méter hosszúságú, a legmagasabb pedig négyméteres. A tömbök olyan szűken vannak elhelyezve, hogy csak minimális lehetőséget biztosítanak a köztes átjárásra. A föld alatti terület legfontosabb része – amelynek neve Ort der Information – egy nagyjából 800 négyzetméteres kiállítótér, amelynek van egy hagyományos és egy posztmodern része. A kiállítás központjában a nevek állnak. Akárcsak a fenti betonoszlopok, ez a tér is kifejezetten sivár, fekete és fehér színű, amelynek információval való megtöltésére a legmodernebb technikát használták fel. A kiállítótérben mintha négyszögletes sírhelyek lennének, és ugyanezek a plafonban is megismétlődnek. A kiállítás három nagy tematikus egységre oszlik (családok, nevek, helyszínek), amelyek az európai zsidók holokauszt előtti és alatti életét mutatják be fényképekre, dokumentumokra és vallomásokra támaszkodva. (Quack - Wilcken 2005: 40-50)

II.2. Mahnmaldebatte

– az emlékmű körüli viták Berlinben:

Az emlékmű megépítéséről a német parlament 1999 nyarán hozott végleges döntést, azonban azt egy majdnem tíz évig tartó, társadalmi és szakmai szinten egyaránt zajló vita előzte meg. Az emlékmű olyan szempontból egyedi volt nemcsak Németországban, hanem egész Európában, hogy azzal egy nemzet emlékezett meg korábbi saját atrocitásainak az áldozatairól. A vita középpontjában lényeges kérdések álltak. Mi a megfelelő formája a gyásznak és a holokausztra való emlékezésnek? Mi a funkciója egy nemzeti emlékműnek, amelynek feladata éppen egy nemzet nevében elkövetett atrocitásoknak az áldozatairól való megemlékezés? Miként fognak a

második ezredforduló környékén megalkotott koncepció alapján felépített emlékműre a későbbi nemzedékek tekinteni? Külön kérdésként merült fel, hogy magának a művészetnek milyen szerepe és főleg felelőssége van az emlékezésben? Elfogadható-e mások tragédiáját művészi célra használni? Egyáltalán segít-e abban a művészet, hogy azáltal megértsük a történeti eseményeket? Kinek van joga az emlékműállításhoz az áldozatokon kívül? Mindezeket a szerteágazó – de létfontosságú – vitákat James E. Young úgy összegezte, hogy éppen ez, tehát a soha véget nem érő viták a nemzeti múltról, ezek a legjobb emlékművei a német múltnak. (Young 2002: 80) Ennek a széleskörű társadalmi és szakmai vitának ma már a német historiográfiában külön neve van, akárcsak egykoron a Historikerstreitnak, Mahnmaldebatteként, azaz emlékművitaként tartják számon. Rolf Schneider újságíró gyakorlatilag ugyanarra mutatott rá, mint Young: „az emlékművel kapcsolatos eddigi vita volt a legfontosabb szellemi elkötelezettség, melyet mi németek az elmúlt évtizedben tettünk. Ez a történelemre és a jelenre, a művészetre és a jelenre, valamint a valóságra, erkölcsre és lelkiismeretre fókuszált”. (Magilow 2007: 36) Hozzátette: „Sokan úgy gondolták, hogy a vita önmagában volt maga az igazi emlékmű.”

Az emlékmű állításának ötlete még a Németország egyesítése előtti időkre nyúlik vissza. 1988-ban a nyugat-németországi televíziós személyiség, újságíró Leah Rosh-ban és a második világháborúval foglalkozó Eberhard Jäckelben fogalmazódott meg. Abban, hogy ez a kérdés egyáltalában felmerülhetett, nagy szerepe volt a múltfeldolgozás kezdetének és a Historikerstreitnek. Így ekkorra már számos emlékmű állt az országban a meggyilkolt zsidók emlékére. Azonban ezek a lakott településektől távol, az egykori halál- és koncentrációs táborok helyén álltak, azaz nem voltak részei az hétköznapi emberek által használt mindennapi tereknek. A Berlinbe tervezett új emlékmű éppen ezen kívánt változtatni, de ekkor – tehát a nyolcvanas évek vége felé – még nem volt konkrét helyszíne.

Az újraegyesítés után – számos központi terület felszabadulásával – és egy évvel az után, hogy a Neue Wache felszentelésre került, 1994-ben egy nemzetközi pályázatot írtak ki az emlékműre, amelyre 528 alkotás érkezett. A pályázat és a döntéshozatal, sőt maguk a pályaművek is nyilvánosak voltak, így a berlini Stadtratshausban bemutatták a közönségnek az összes pályaművet. Ezek a művek nagyon sokfélék voltak a jótól egészen a giccsig. A pályázat eredménye felemásra sikerült, mert bár hirdettek győzteseket, de végül azok az alkotások nem valósultak meg. A zsűri két munkát talált alkalmasnak a megvalósításra. Az egyik a berlini művész, Christine Jacob-Marks vezetésével készült, a másik pedig a Kölnben élő new york-i művész Simon Ungers munkája volt. E kettő közül csak a Jacob-Marks

által javasolt projektet tervezték felépíteni, de ezeken a munkákon túlmentően további nyolc projektet ismertek el győztesként.

Jacob-Marks nyertes terve egy hatalmas, 7 méter vastag betonból készült, 90 méter hosszú négyzet alakú sírkő volt. A tervek szerint ebbe kellett volna bele gravírozni a meggyilkolt zsidók nevét. A zsidó hagyomány szerint – akárcsak a sírokra – erre is kövek kerültek volna, pontosabban 18 szikladarab az izraeli Masadából. Ez a terv azonban nem valósult meg, mert azt követően, hogy megnyerte a versenyt, visszavonta a tervét az építész. Emögött az állt, hogy az emlékműterv szimbolikájába hiba csúszott: a 18 szikla jelentése helyes volt, mert az a héberben az életet szimbolizálja. Azonban a Masada őszövségi jelentéseivel és a hozzá kapcsolódó hagyományokkal nem számoltak az alkotók. A Masadának a judaizmus hagyományaiban éppen a szándékolttal ellentétes jelentése van. Masada a rómaiak ellen küzdő zsidó felkelők utolsó erőssége volt a Krisztus utáni hatvanas-hetvenes években. A vesztésre álló erőd zsidó védői kollektív öngyilkosságot követtek el, azért, hogy elkerüljék a rabszolgaságot. Így az emlékmű többszörösen elfogadhatatlan volt, mert a zsidók kollektív öngyilkosságára is utalt. (Young 2002: 67)

A sikertelen első pályázat után következett az ún. Denkpause, amikor néhány évre felfüggesztették az emlékmű nyilvános vitáját. (ÅHR 2008: 290) Az első pályázat hatására a bizottságnak rá kellett ébrednie, hogy konkrétabban körül kell határolni az elvárásokat. Az emlékműállításról és az akörüli vitákról a legfontosabb könyvet James E. Young írta, aki a Findungskommission tagja volt. Ennek a testületnek volt az a feladata, hogy kiválassza a nemzeti emlékművet a pályázatra beérkező tervek közül. Young helyzete egyedi, mert ő volt az egyetlen a bizottságban, aki nem német volt, hanem külföldi és ő volt az egyetlen a kuratóriumban, aki zsidó volt. (YOUNG 2002: 72) Az emlékmű felállításának az ötletét is megkérdőjelezte Young, mert szerinte az emlékmű annak a szimbóluma, hogy az újraegyesített Németország szeretné a múltat maga mögött hagyni, ez pedig éppen a múltfeldolgozás ellen hat. Young az első forduló pályaműveiben elsősorban azt látta, hogyha nem is sikerült elsőre a megfelelő emlékművet megtalálni, de egyértelmű, hogy több ezer emberben indította el a múlttal való foglalkozás munkáját. Ez összességében sokkal nagyobb eredmény, mert sokkal több személyes foglalkozást eredményezett a holokauszt emlékezetével, mint amelyet egy emlékmű tíz év alatt produkálhat.

1997-ben kiírtak egy második fordulót, amely során már konkrétabban meghatározták a döntéshozók, hogy milyen elvárásoknak kell megfelelnie az új emlékműnek. Ennek keretében esett végül a választás a

Peter Eisenmann-féle tervre, amelynek a megépítését végül törvénybe foglalták 1999-ben. Azonban a kivitelezés évekig húzódott, és számos botrányral volt tarkítva, így például 2003-ban derült ki, hogy az építést végző egyik cég – a Degesch GmbH – az egyik leányvállalata révén kapcsolódott a „Zyklon B” gázt gyártó vállalathoz.

II.3. Peter Eisenmann: az építész és az emlékmű

Eisenmann egy amerikai zsidó építész, aki 1932-ben született az Egyesült Államokban, és Nagy-Britanniában tanult. Maga úgy értelmezte az emlékművet, hogy az elsődleges feladata, hogy kihívást jelentsen a járókelőknek, és gondolkozásra készítse őket, „az emberek elszélnak mellette, és nem tudják, hogy mi az”. Munkájára kétértelműség és ellentmondásosság volt jellemző, amely abból is következett, hogy Eisenmann megfogalmazása szerint az emlékműnek semmi köze a zsidósághoz, így sem közvetve, sem közvetlenül semmiféle szimbólum nem utal sem az elkövetőkre, sem pedig az áldozatokra.

Eisenmann egy teljesen szekularizálódott környezetből érkezett, és ez természetesen magára az emlékműre is hatott. A hatása éppen ott látható, hogy szándékosan mellőzte a zsidó hagyományokra való utalást. Eisenmann egy vele készült interjúban felelevenítette, hogy nem volt bar-mitzvája – azaz a szülőknek sem volt fontos a vallásos neveltetés –, de azt is megemlítette, hogy nem tud semmit a széderről és a zsidó ünnepekről. Sőt Amerikában élő építészként – aki mellel karácsonyfát is állít – azt is kifejtette, hogy alapvetően a diaszpórában hisz és nem a judaizmusban. Elutasítja Izrael állam létezésének szükségességét is. (ÅHR 2008: 297)

Eisenmann szerint élesen szemben állt a zsidó hagyományokkal az emlékmű azért is, mert ha az oszlopok sírkövek volnának, akkor a zsidó vallási előírások szerint azokon mindenképpen szerepelnie kellene az elhunyt nevének, enélkül nem tekinthető sírkőnek. Emellett olyan általánosan elterjedt szimbólumokat szokás szerepeltetni – mint a Dávid-csillag, a menora, a tóratekercesek vagy akár mózesi törvénytáblák –, amelyeket Eisenmann éppen a banalitásuk miatt mellőzött. Azért sem tekinthető egy temetőnek az emlékmű, mert a judaizmus elvárásait azon a ponton is figyelmen kívül hagyta, hogy az nincsen elszigetelve, elkerítve, hanem közvetlenül érintkezik a mindennapokkal – így az élők és holtak területe nem válik el. Az emlékmű közvetlenül ékelődik bele a hétköznapiakon turisták tömege által látogatott

térbe, ezért sem lehet azt hagyományos értelemben szakrális térnek – azaz pl. temetőnek – tekinteni.

Az építész pályamunkájának az eredeti címe – *Feld der Erinnerung* – jóval többet árult el az emlékmű koncepciójáról, mint a végleges név – *Denkmal für die ermordeten Juden Europas* –, amelyet az általa tervezett emlékműnek hivatalosan adtak. Ha az új névadás – azaz egyértelműsítés – nem történik meg, akkor a betonoszlopok halmaza bármire utalhatna. Valamint ha nem történik meg, és az eredeti név marad, akkor nevében sem utalna semmi az áldozatokra és az emlékmű céljára. Ugyancsak a hivatalos jelentést erősítette a fölfelszín alatti rész, tehát a kiállítás is.

A szimbólumok elutasítása mögött Eisenmann szerint az húzódott meg, hogy az emlékműve nem az emlékezetéről szól, hanem az emlékmű az, aminek ténylegesen tűnik, tehát betonrengeteg, amely így a szabad értelmezés lehetőségeit adja a nézőnek. Szerinte a szobor és építészeti alkotás egyaránt hatással van a testre és az elmére, mindennek az a funkciója, hogy a passzív látogatót, résztvevőt egy aktív gondolkodó, töprengő, érdeklődő és reflektáló pozícióba kényszerítse. Mindez Eisenmann szerint azt jelenti, hogy semmiféle olyat nem lehet csinálni, amelynek hagyományos értelemben ikonográfiája van, mert az banális lenne. Az ikonográfiai banalitásra éppen az áldozatok legelterjedtebb szimbólumát – a Dávid-csillagot – hozta fel példának, mint amely szerinte használhatatlan lenne egy emlékmű kontextusában. Hiszen a bevett szimbólumoknak a használata, azáltal hogy azok közérthetőek, – vagy éppen Eisenmann nézőpontjából – elhasználódtak, azzal a veszéllyel jár, hogy egy kényelmi pozíciót biztosítanak a járókelőnek/nézőnek, és nem készítetik gondolkodásra, reflexióra. Eisenmann így azt a közkeletű értelmezést is élesen elutasította, miszerint a nagy kőtömbök tulajdonképpen sírkövek lennének, amelyek a legrégebb megmaradt zsidó temetőre utalnak. Külön hangsúlyozta Eisenmann, hogy az emlékmű területe nem megszentelt föld semmilyen értelemben, így temetőnek sem lehet tekinteni. Bár Eisenmann határozottan elutasította az esetlegesen felmerülő vallási párhuzamokat, ennek ellenére az emlékmű idéz ilyeneket. Az építész nem is tartotta tanácsosnak vagy elvártnak, hogy az emberek ne természetesen viselkedjenek a környezetében. Sőt egyik interjújában külön kiemelte, hogy a gyerekek nyugodtan ugrálhatnak rajta, és az emberek odamehetnek ebédelni vagy – ad absurdum – éppen szeretkezni. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy bár a tervező nem temetőnek és sírköveknek szánta az emlékművét, mégis széles körben ekként értelmeződik, tehát élesen elválik egymástól az eredeti koncepció és annak társadalmi hasznosulása. Eisenmann ugyancsak

elutasította azt, hogy az áldozatok nevei felkerüljenek az emlékműre, mert önmagában lehetetlen az antiszemitizmus minden áldozatát azonosítani.

Az Eisenmann-féle emlékművel szemben azonban számos kritika fogalmazódott meg. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy az csak a zsidókra fókuszál. Azaz amíg az egyikről – azaz a legnépesebb társadalmi csoportról – beszél, addig a többiekről – így az eutanázia programban megöltektől kezdve a homoszexuálisokon át a cigányokig – hallgat. James Young is számos kritikát fogalmazott meg az emlékművel kapcsolatban. Felmerült benne, hogy a Kohl-féle kormány által megrendelt emlékműnek tulajdonképpen nem más a funkciója, minthogy hermetikusan lezártja a XX. századi német múltat. (YOUNG 2002: 70) Ahelyett, hogy a meggyilkolt zsidókra való emlékezést segítené elő, gyaníthatóan ez egy olyan hely lenne, ahová a németek kötelességszerűen jönnek, hogy megszabaduljanak az emlékeiktől, így teremtve meg azt, hogy szabadon és immár tehermentesen léphessenek a huszonegyedik századba. Ebben az olvasatban tehát a kész és felépített emlékmű valójában az emlékezés-munkának a befejezését és tulajdonképpen az emlékezés feladását is jelentené. Young kritikájának a másik pontja az volt, hogy egyetlen emlékhelyet az Európában meggyilkolt összes zsidó emlékére állítani lehetetlenség és értelmetlenség. Ehelyett az államnak inkább azt kellene segítenie, hogy polgárai a már meglévő emlékhelyeket látogassák Berlinben, hiszen abból is már számos volt ekkorra, pl. az 1992-ben megnyílt Wannsee Konferencia Háza, vagy éppen a 2004-ben Terror Topográfiája nevű emlékhely, amelyet a Gestapo korábbi főhadiszállásán rendeztek be.

III. A vasfüggöny lehullása mint emlékezetpolitikai kihívás Budapesten

Hasonló emlékezetpolitikai kihívásról és helyzetről beszélhetünk Magyarországon a szovjet csapatok kivonulásakor, mint Németországban az országegyesítéskor. Az addig eltagadott, elhallgatott és elfedett második világháborús felelősségről, valamint az áldozatok emlékéről (addig csak Nyugat-Németországban) folyó diskurzusnak immár ösztársadalmi kiterjesztésére volt lehetőség. Azonban erre a hasonló kihívásra – pontosabban lehetőségre – a két országban teljesen eltérő válaszok születtek. A német és a magyar rendszerváltás utáni emlékezetpolitikának az összehasonlítása jól illusztrálja azt, amit Ricoeur passzív felejtésként határozott meg. (BAUMANN 2016: 25) A magyar műltfeldolgozásra jellemző a passzív felejtés, a korábbi emlékek és traumák viaszszorítása a tudattalanba. Az elfojtás különféle zavarokhoz vezethet mind kollektív, mind pedig egyéni szinten. Magyarországon a rendszerváltás után számos kísérlet volt a műlt feldolgozására, amelyekkel azonban a mai napig nem sikerült ösztársadalmi szinten megküzdni. Összességében egy felemás feldolgozottság jellemző a magyar kollektív emlékezetre, amely saját műltjával az első világháború emlékéttől kezdve nem tud megbirkózni. Sokkal inkább bezárkózik az áldozat és a szenvedő önfelmentő mítoszába. Ezzel az egyszerű sémával sokkal könnyebb azonosulni, és jól illik a passzív felejtéshez.

III.1. A 45. évforduló – emlékmű a rendszerváltás idején

A rendszerváltáskor Budapesten már álltak emlékművek a második világháború alatt megölt zsidók emlékére. De azok a Kádár-korszak teljesen eltérő emlékezetpolitikai miliójében születtek, amikor ezeket a politikai hatalom kevésbé az áldozatok, hanem sokkal inkább a fasizmus felett aratott győzelem emlékére emelte. Erre jó példa az 1986-ban Budapesten, a Duna-parton a Fővárosi Tanács és a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége által emelt ún. Mártíremlékmű. Ez Makrisz Agamemnón görög származású magyar szobrász munkája, amelynek eredeti és kétszer ekkora változatát a mauthauseni koncentrációs táborban 1964-ben állították fel. (PÓTÓ 2013: 85) A szobrok másik nagy csoportját azok alkották, amelyeket temetőkben vagy zsinagógák mellett emeltek a zsidó hitközségek, ezekre

általában rávésték az áldozatok neveit. Fontos hangsúlyozni, hogy ezeket nem az állam emelte, hanem a még létező kis helyi közösségek hozták létre a megöltek emlékére. (KÖBÁNYAI 2005: 145)

1987-ben, a deportálások 45. évfordulója előtt már két évvel megindult az emlékműállítás előkészítése. Mindez szoros összefüggésben állt azzal, hogy ekkor már lehetőség volt külföldi alapítványoknak Magyarországon tevékenykedniük. Az ún. Emanuel- emlékművet még az Állami Egyházügyi Hivatal egyetértésével hozták létre. A finanszírozó egy amerikai alapítvány, amelynek feladata a zsidó műemlékek, temetők felújítása és védelme volt. (Szerző nélkül, *Új Élet*. 1988. február 1.) Az emlékművet a Dohány utcai zsinagóga kertjében avatták fel 1990 nyarán. Tehát az nem közterületen áll, hanem a látogatóktól elzárt – ugyan az utcáról látható – részen állították fel. Az első világháborúban megölt magyar zsidó katonák emlékére 1931-ben emelt ún. Hősök Temploma, valamint a Zsidó Múzeum határolja az emlékmű terét.

Az alapkövet egy évvel korábban, 1988 nyarán tették le, mert az volt a célja, hogy a deportálások 45. évfordulójára elkészüljön. Az ünnepségen elhangzott beszéd külön foglalkozott az emlékmű szimbolikájával. Egyrészt kiemelte, hogy annak egyik része a mózesi kőtáblák körvonalait imitálja. A fatörzs előtt álló vastag fekete gránitlapból a két törvénytábla helye ki van vágva. Ez azt jelzi, hogy a vészorszak idején megszűntek a törvények. Az emlékmű másik része egy fejjel lefelé fordított nyolc ágú menóra, amelynek ágai vannak, és úgy néz ki, mint egy szomorúfűz. Míg a kőtáblák gránitból, addig a fűzfa krómacélból készült. Ez volt az első emlékmű, amelyet a holokauszt emlékére állítottak Közép- és Kelet-Európában, mindebben persze az is szerepet játszott, hogy itt maradt meg a legnagyobb számú zsidó közösség, amely az emlékezés imperatívuszát teljesíteni tudta. Az emlékművet a new york-i székhelyű Emanuel Alapítvány finanszírozta, amelynek célja a zsidó élet és intézményrendszer újraélesztése volt Magyarországon. Az alapítványt Tony Curtis színész alapította Magyarországon született nagyapja emlékére, akinek a neve Emanuel volt. (Szerző nélkül *Új Élet* 1988. július 15.) Varga Imre szobrászművész alkotása egy szomorú fűzet ábrázol, amelynek mintegy 30 000 levele van, minden egyes levélen egy áldozat nevével. Vargának nem ez volt az első szobra a témában, már 1987-ben felállították a Raul Wallenberget ábrázoló munkáját Budapesten.

Rendkívül összetett az emlékmű szimbolikája. A szomorúfűz a Zsoltárok könyvének azon versére utal, (Pálos 1988.) amelynek címe „A babiloni foglyok panasza”, amely így szól: „Amikor Babilon folyói mellett laktunk, sírtunk, ha a

Sionra gondoltunk. A fűzfákra akasztottuk ott hárfáinkat. Mert akik elhurcoltak minket, énekszót követeltek tőlünk, és akik sanyargattak, örömeinket: Énekeljetek nekünk a Sion-énekekből!” (Zsoltárok könyve 137) Az acélból készült levelek, vékony rúgóacélra vannak erősítve, amelyek a kisebb szélre is megrezdülnek, egymáshoz ütődnek, ezt a hangot a fa törzse tovább erősíti. (HARANGOZÓ 1988.) Varga a következőképpen értelmezte az alkotását: „Az egyes ágakat sebhelyek zárják le, és a hegek körül nőnek ki az új ágak, minden sebhely körül mintegy száz. A műemlék szélessége 10 méter, mélysége 3 méter, anyaga krómacél. A sarjadó ágak alsó harmadán levelek vannak, egy-egy ágon 15—20 levél. A levelek mindkét oldalára egy-egy név véshető fel.” (PÁLOS 1988.) Az, hogy mely áldozatoknak került a neve fára, attól függött, hogy hozzátartozóik 125 dollárral tudták-e támogatni szimbolikusan az emlékmű létrejöttét, illetve a zsinagóga felújítását. Így ez egyfajta gyűjtés is volt, amelynek végső határideje 1988 szeptembere volt. A levelek mindkét oldalára véstek neveket. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a mai szemlélő számára a fordított menóra – a fa törzse – egyáltalán nem ismerhető fel, azaz a művészi koncepció nélkül alig értelmezhető.

III.2. Cipők a Duna-parton – a 60. évforduló emlékezeti közege

Az emlékmű-állítási hullám következő fontos lépése 2005-ben volt, amikor a 60. évfordulóra elkészült a „Cipők a Duna-parton. Emlékmű a II. világháborús nyilas terror idején a Dunába lőtt budapesti polgárok emlékére” című szoborkompozíció, amelyet a köznyelv csak „Cipők a Duna-parton”-nak nevez. A megemlékezés-sorozat részeként egy évvel korábban – 2004-ben – avatták fel Budapesten a Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlégyűjteményt (HDKE), amelynek az ekkor már használaton kívüli, majd átépített és kibővített Pávai utcai zsinagóga lett a központja. A magyar állam inkább csak az események után futott, hiszen közeledett a népirtás 60. évfordulója, amelyen illő volt valamit felavatni. Így a magánadományokból elindított emlékműprojektet támogatták meg később állami szervek: a Miniszterelnöki Hivatal, majd a Nemzeti Kulturális Alap és az emlékműnek helyt adó kerületi önkormányzat. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy az alkotás ennek ellenére nem vált állami – azaz hivatalos – emlékművé. Magyarországon jellemzően nincsenek állami emlékművek, amelyek a zsidók vagy a cigányok kiirtására emlékeztetnének. A meglévők mind helyi vagy civil kezdeményezésűek, amelyeknek ötlete és szükségessége sokkal inkább az áldozati csoportok tagjaitól származott. Ez az emlékmű tekinthető egyfajta ellen-emlékműnek a Parlamentet körbevevő Kossuth-téren, amelynek

alkotásai döntően még a nemzetépítést célul kitűző dualizmus korában jöttek létre, és a nemzet dicsőségére, legjelentősebb személyeire, eseményeire és intézményeire emlékeztetnek. A Duna-parti emlékmű alulról jövő kezdeményezésre jött létre, és a nemzeti dicsőség toposzaival szembe menve éppen a mulasztásra, felelősségre és a felelősségvállalás hiányára mutat rá.

A „Cipők a Duna-parton” Pauer Gyula és – a magyar-török származású, Németországban élő – Can Togay emlékműve hatvan pár cipő, amely öntött vasból készült. Az emlékmű anyagának a kiválasztásakor figyelembe vették, hogy az fémből készüljön, de olyanból, amelynek az anyaga fémgyújtók vagy színesfém-tolvajok számára érdektelen. (MUNKÁCSY 2005) Hiszen ezek a járdával egy szinten álló fémcipők könnyű zsákmányt jelentettek volna a tolvajoknak. Éppen ezért esett a választás a bronz helyett az öntöttvasra, amely nem értékes, mert rozsdásodik.

Pauernek nem ez volt az első emlékműve a témában. Ausztriában már állt egy munkája „Ebensee-be elhurcolt magyar áldozatok emlékműve” címmel, amely egy sziklára szikladt fekvő férfit ábrázolt. Pauer a nyolcvanas évek közepéig tiltott művész volt, és csak a Kádár-rendszer enyhülésével volt lehetőség arra, hogy szobrait köztéren állítsák fel. Bizonyos munkáinak egyértelmű politikai üzenete volt, ezért került tiltólistára, így díszlet- és látványtervezőként dolgozott. Szobrai az általa kitalált ún. „pszeudo art” jegyében készültek, kezdeti korszakában pedig fémszobroknak ható gipsz-szobrokat készített. Ennek következtében számos munkáját megsemmisítették, ilyen volt többek között a nagyatádi faszobrásztelepen felállított Tüntetőtábla-erdő. „A pseudóval nem becsapja az embereket, hanem éppen felhívja a figyelmüket arra, hogy becsaphatók. Felkelti az emberek érdeklődését.” (SZABLYÁR 2005) Ezzel az új és szokatlan megközelítéssel az volt a feladata, hogy reflexióra és elgondolkozásra készítse a nézőket, akárcsak Eisenmann.

A Duna-parti cipők különféle korú és nemű emberekre utalnak, méretükkel, formájukkal pedig különféle társadalmi rétegeket is szimbolizálnak. A Parlament melletti rakpartszakaszon elhelyezett emlékmű annak állít emléket, hogy Duna partján a nyilasok zsidónak minősülő magyar állampolgárokat lőtték bele a folyóba 1944-1945 fordulóján a főváros lakosságának szeme láttára. Ahogy Perneczky Géza értelmezi „Bronzba öntött cipők állnak ott párosával, ahogy – mielőtt a Dunába lőtték volna őket – kiléptek belőlük a tulajdonosaik.” Más elemzők arra mutatnak rá, hogy talajjal egy síkban a Duna-parton álló cipők azt is jelentik, hogy „szemlélő maga is ott áll a tragédia színhelyén, mellette az élethű fémcipők sokasága, amelyek szívbeemarkolóan éreztetik a Dunába lőtt áldozatok hiányát.”

(PERNECZKY 2006: 969) Pauer az egyik interjúban külön hangsúlyozta, hogy a cipők felhasználása, barátjának, Can Togay-nak az ötlete volt.

Az emlékműavatások egy majdhogynem légüres társadalmi közegben történtek Magyarországon, hiszen az ország túlnyomó többsége semmiféle módon nem kapcsolódott hozzájuk. Egyszerűen a lakosság mindennapjain és a perspektíváján teljesen kívül esett, hiszen a holokausztra való emlékezés nem vált a kollektív emlékezet és identitás részévé. Sokkal inkább kötődik az emlékezés imperatívusza helyileg Budapesthez és közvetlen vagy közvetett módon az áldozatokhoz és családjaikhoz. Annak ellenére, hogy rendkívül fontos lenne annak össztársadalmi megértetése, hogy egy nemzeti ügről van szó. Mindennek az elmaradása és a többség teljes passzivitása egyértelműen a múlttal való szembenézés hiányára vezethető vissza. Mindez összefügg azzal, hogy Magyarország helyzete a német megszállás alá került országok esetében teljesen egyedi, és így nem hasonlítható a környező államokhoz, ahol gyakorlatilag a teljes zsidóságot kiirtották.

Ugyanakkor Magyarországon jelentős különbségekről beszélhetünk a vészorszak kollektív emlékezetének társadalmi beágyazottsága és területi eloszlása tekintetében. Erre pedig az ad magyarázatot, hogy a vidék zsidóságát szinte teljes egészében kiirtották, és akik megmaradtak, azok vagy kivándoroltak, vagy pedig a fővárosba költöztek a szocializmus évei alatt. A magyar társadalomra összességében egy versengő áldozatiság a jellemző, ahol különféle csoportok a következő generációkban elsősorban a saját veszteségeiket tudatosítják, más csoportok traumáit másod- vagy harmadrendűnek tekintve. Mindebből következik az is, hogy a kollektív emlékezetnek nincsenek konszenzuális sarokpontjai, így a különféle diktatúrák áldozatai magukra maradnak az emlékeikkel és emlékműveikkel. Így sokkal inkább egymással rivalizáló emlékezeti közösségek jönnek létre, amelyek teljesen eltérően értelmezik a múlt egyes eseményeit és személyeit, mindez különösen érvényes a vészorszakra, a második világháborús magyar részvételle és a Horthy-korszakra.

A Pauer-féle ellenemlékmű nem a közös emlékezés közegébe emeltetett, hanem sokkal inkább az emlékezetpolitikai csatározások közepébe. Néhány hónappal az emlékmű felavatását követően már ellopták az egyik cipőt, amelyet nem sikerült a rendőrségnek megtalálnia, azonban mivel nem állami emlékműről van szó, így a hiányzó darab pótlását – meglehetősen abszurd módon – az alkotóknak kellett fizetniük. A legfőbb kérdést az jelentette, hogy a lopást miként értelmezzék, azaz a cipők eltulajdonítása és az emlékmű megrongálása mögött rasszista vagy antiszemita indítékot feltételezzenek, vagy éppen vastolvajlással magyarázzák. Az első alkalommal négy vascipőt feszítettek le. Ekkor Pauer a következőképpen kommentálta az

alkotása elleni támadást: „ha a terror mementóját is elkezdik pusztítani, akkor itt még semmi sem ért véget”. (MUNKÁCSY 2005)

Azonban a későbbi másfél évtizedben számos támadás történt az emlékmű ellen, amelyeket nem célja ennek a tanulmánynak mind felsorolnia vagy éppen elemeznie, de ezek közül a legemlékezetesebb az volt, amikor disznólábakat helyeztek el a cipők mellett. (KUNT - SZEGŐ- VAJDA 2013: 35–56.) Emögött az áll, hogy 2009 június elején egy londoni művész Liane Lane provokatív fotósorozatot készített különféle szobrokkal, amelyeket olyan módon értelmezett át, hogy azokra latexből készült embereket aggatott. Ennek a projektnek a keretében a XII. kerületben a második világháború katonai és polgári áldozatainak az emlékére – engedély nélkül – felállított szobrot is felhasználta. Ezt a turul szobrot olyan módon fényképezte le Lane, hogy kezébe egy műanyag ember kezét tett. Ezt szélsőjobbboldali csoportok a magyarság meggyalázásaként értelmezték, és különösen sérelmezték azt, hogy a hatóságok nem intézkedtek a turul meggyalázása miatt. Ennek hatására mintegy „visszavágásként” került sor arra, hogy a holokauszt emlékművet szélsőjobbos aktivisták meggyalázták.

IV. Emlékezetpolitikai fordulat és a holokausz 70. évfordulója – A német megszállás áldozatainak az emlékműve

2014-ben egy rendkívüli vitákat és tiltakozásokat kiváltó emlékművet állított fel a magyar kormány a Szabadság téren. Mindez szorosan összefügg azzal, hogy 2010-től újabb fordulatot vett a magyarországi emlékezetpolitika, amelynek történelemfelfogását leginkább a 2011-ben elfogadott új alkotmány szemlélete fejezi ki: „Nem ismerjük el történeti alkotmányunk idegen megszállások miatt bekövetkezett felfüggesztését. Tagadjuk a magyar nemzet és polgárai ellen a nemzetiszocialista és kommunista diktatúrák uralma alatt elkövetett embertelen bűnök elévülését. Nem ismerjük el az 1949. évi kommunista »alkotmány« jogfolytonosságát, amely egy zsarnoki uralom alapja volt, ezért kinyilvánítjuk annak érvénytelenségét.” (Magyarország Alaptörvényének preambuluma) Az új alkotmányban a kettős megszállás koncepciója jelenik meg, amely a magyar társadalmat és az államot felmenti a német és a szovjet megszállás alatt – tehát 1944 és 1990 között – elkövetett bűnök alól. (Kovács 2015: 202) Ez adta meg a 2014-ben felállított emlékműnek az emlékezetpolitikai keretét, amelyet a deportálások 70. évfordulójára állítottak fel. Ugyanezt jelentéstartalmat erősíti meg a Terror Háza állandó kiállítása is. (FRAZON-K. HORVÁTH 2002: 303-347; RÉTI 2017: 377–403.; GYÖRGY 2010)

Véri Dániel a holokausz hetvenedik évfordulójához kötődő emlékezetpolitikai alkotásokat vizsgálva rámutatott arra, hogy az emlékműnek az elnevezése is többször változott, annak a viharának a hatására, amelyet a szoborkompozíció kiváltott. A hetvenedik évfordulóra készülve, 2013 utolsó napján fogadta el a kormány azt a határozatot, amely szerint „A Kormány társadalompolitikai szempontból fontos célnak tartja, hogy Magyarország német megszállásának 70. évfordulójára, 2014. március 19. napjára megvalósuljon a megszállásnak emléket állító emlékmű”. (VÉRI 2015: 74-96) Önmagával a határozattal kapcsolatban is meg kell említeni, hogy az nem nevezi meg az áldozatokat és az emlékműállítás okaként csupán az igazán nehezen megfogható „társadalompolitikai szempont”-ot említi meg. Sőt az áldozati csoport megnevezésre sem kerül, hiszen eredetileg magának a megszállásnak és nem a következményeinek szándékoztak emlékművet állítani.

Ugyanezt a jelentést erősíti az is, hogy a műalkotás címe eredetileg „Magyarország német megszállása 1944. március 19.” volt. Majd a miniszterelnökség valamivel később kiegészítette a korábbi kormányrendeletet azzal, hogy két felirat kerül az emlékműre, ezek közül az egyik megnevezi az emlékművet. A másik felirat már megemlíttette az áldozatokat, azonban rendkívül érdekes módon, mintegy kiterjesztve, de a szenvedők tényleges csoportját – azaz a magyar zsidókat – nem említve: „Minden áldozat emlékére”. Az emlékmű koncepcióját és feliratait érő támadások miatt újabb kormányhatározatban már módosították a célkitűzést, így már annak célja lett, hogy „a megszállás áldozatainak” állítson emléket. Mindebben az is szerepet játszhatott, hogy az alkotmány történelemszemlélete szerint a német megszállásnak nemcsak zsidó áldozatai voltak, hanem olyanok is, akik egyéb cselekményben veszítették életüket, például a szövetséges bombázástól Budapest ostromán át egészen a szovjet megszállásig. Az emlékmű felállításával a legnagyobb probléma – amelyet a később tárgyalandó szobor kompozíciója fejez ki – hogy a megszállókat teszi felelőssé a népirtásért, és mélyen hallgat a magyar társadalom részvételéről és kollaborációjáról a népirtásban, ahogy Véri Dániel fogalmaz „Az emlékmű, a címváltoztatás ellenére, az eredeti koncepciónak megfelelően a sok százezer embert deportáló és meggyilkolásukban bűnrészes magyar államot tekinti áldozatnak.”

IV.1. A Szabadság tér átértelmezése és a kettős megszállás

Az emlékmű a Szabadság téren áll, amely a mai napig tartó szimbolikus jelentőségét azzal nyerte el, hogy 1849-ben a szabadságharcot leverő osztrák csapatok az itt álló Neugebäude, azaz Újépületnek nevezett laktanya udvarán végezték ki az első független magyar kormány miniszterelnökét, Batthyány Lajost. (KUNT-SZÉKELY-VAJDA 2017: 3-30) Bár magát a teret eredetileg 1842-ben Sétatér néven Széchenyi István kezdeményezésére hozták létre, olyan területként, ahol a társadalom különféle rangú és státuszú csoportjai találkozhatnak egymással, azonban ez az eredeti cél és jelentés teljesen elveszett, a forradalom leverését követően az Újépület és környéke elsősorban a Habsburg-elnyomás szimbóluma lett. A laktanya lebontására a kiegészítést követően került sor. A hely 1900-ban kapta az 1848-as eseményekre utaló Szabadság tér nevet. A közelben lévő Kossuth tér mellett ez volt az a fővárosi terület, amelyen politikai berendezkedéstől függetlenül mindegyik rendszernek fontos volt saját múltértelmezésének a nyomát rajta hagynia. Így a Horthy-rendszerben az irredenta kultusz országos

központja volt itt, hiszen 1928-ban a tér közepén helyezték el az Ereklýs országzászlót, ezt megelőzően 1921-ben négy szobrot állítottak fel Nyugat, Észak, Kelet és Dél névvel. A szobrok nagyjából épségben vészelték át a főváros ostromát, ha elmozdításuk nem is rögtön történt meg, de egyértelmű volt, hogy az új politikai berendezkedésben nem lesz hosszú életük. A tér jelentéstartalmának átírása szinte azonnal megkezdődött az ostrom befejezését követően, hiszen 1945. február 22-én a város polgármestere elrendelte egy szovjet hősi emlékmű felállítását. A szobrokat és az országzászlót egyaránt felszámolták, annak érdekében, hogy legyen kellő mennyiségű hely a felvonulásoknak. Az emlékművet 1945. május 1-jén avatták fel, mai pozícióját azonban csak 1945 augusztusában nyerte el, amikor is eltávolították onnan az irredenta szobrokat. Ezt 1946-ban kiegészítették domborművekkel, amelyek ugyancsak a fenti jelentést erősítették. A szoborra két felirat került magyarul és oroszul „1945”, „Dicsőség a felszabadító szovjet hősöknek”. Azonban a magyar társadalom többsége számára így az emlékmű a megszállás és nem a felszabadítás szimbóluma lett. A szovjet csapatok kivonását követően lángoltak fel ténylegesen a viták, hiszen ekkor számos szobrot távolítottak el városból. Azonban orosz diplomáciai nyomásra ez az emlékmű egyetlenként maradt a helyén Budapesten a korábban számos felszabadulási és szovjet hadseregnek emléket állító szobor közül. Azonban tágabb perspektívában szemlélve ez mégsem egyedi, hiszen a hódítás szimbolikus és kitüntetett nyomaihoz egyértelműen ragaszkodott a Szovjetunió utóda. Így mindegyik általa „felszabadított” Közép-Európai fővárosban a mai napig állnak vagy álltak a szovjet hadsereget dicsőítő emlékművek, amelyeket nem lehetett elbontani a politikai klíma változása ellenére sem. Például Bécsben a mai napig áll a Schwarzenberg téren *Heldendenkmal der Roten Armee*, és Berlinben is megtalálható *Sowjetisches Ehrenmal* a Treptower Parkban, amely a szovjet katonák emlékműve. (SAUSIC 2009: 48-49) Ezzel szemben Prágában és a Varsóban letakarták, illetve lebontották az ilyen szobrokat a szovjet külügy tiltakozása ellenére.

A német megszállás emlékművének felállítása fontos eszköze volt annak, hogy a Szabadság teret átkeretezze a politikai hatalom. Így azon a kettős megszállás elméletének megfelelően mindkét megszállóra történjen utalás. A szovjet megszállás emlékműve már adott volt, a tér koncepcióját tekintve ezt egészítették ki a német megszállásra való utalással. Így a tér két ellentétes pontján kapott helyet a két megszálló hatalom, amelyhez az alkotmány szélsőjobboldali és szélsőbaloldali diktatúrát kötötte. Az emlékművet Párkányi Raab Péter készítette, aki az alkotását a következőképpen írta le: a kompozíció két fő elemből: német birodalmi sas és Gábiel arkangyal

alakjából, valamint egy több elemből, 13 db oszlopból, timpanonos és architrávós kapuzatból és feliratokból áll. (SZEKERES 2016: 114-134) Az emlékmű végleges helyét a szovjet hősi emlékműnek háttal nyerte el egy mélygarázs bejárata előtt.

Annak ellenére, hogy kifejezetten klasszikus és akadémiai megformáltságú alakokról beszélünk, a szobor egyes figurái nehezen értelmezhetőek. Így nem egyértelmű a hétköznapi szemlélő számára, hogy az angyalra támadó sas Németországot szimbolizálja – a Reichsadler-re, azaz birodalmi sasra utalva –, míg az angyal Magyarországot jeleníti meg. Azonban a hagyományos formahasználat ellenére semmiféle támpontot – pl szimbólumok használata – nem adott az alkotó a nézőnek. Leszámítva az országalmát, amelyet az angyal tart a kezében. Ráadásul az angyal mint a Magyarországot szimbolizáló alak ezen az emlékművön rendkívül ellentmondásos, hiszen az állam és társadalma a német megszállást követően eseményekben – nevezetesen a vidéki zsidó lakosság deportálásban – nagyon is aktívan és lelkesen vett részt. Ennek ellenére a szobor egyértelműen utal arra az önfelmentő történelemszemléletre, amely egyre népszerűbb az országban 2010 után. Ugyanezt az áldozati pozíciót erősíti ikonográfiailag az, hogy az angyalt szimbolizáló férfialak széttárt karral, majdhogynem kereszt alakban nyújtja ki a két karját, mintha megfeszítenék. Más értelmezés szerint az angyal nem az országra, hanem éppen az áldozatokra utal, azonban a kereszt alakban széttárt kar mint keresztény szimbólum itt is nehezen értelmezhető. A szobornak a nehezen érthetősége miatt került a Német Birodalmat szimbolizáló birodalmi sasnak a jobb lábára egy sárgarézből megformázott madárgyűrű, amely önmagában is abszurd. Erre a gyűrűre vésték fel az „1944” felirat, amely azonban ugyancsak nem járult hozzá az értelmezéshez, hiszen nemcsak külföldi, hanem a hazai átlag közönség számára semmiféle jelentéssel önmagában nem bír. Az emlékmű történelemhamisító koncepciója és zavaros megformáltsága a mai napig tartó tiltakozásokat szült, ennek lett eredménye az is, hogy 2014-ben csak az éjszaka leple alatt merték felállítani.

A tiltakozássorozatnak lett része az ún. *Eleven emlékmű – az én történelmem* nevű szerveződés, amely digitális térben szerveződött, és egy újabb ellenemlékművet hozott létre, amelyet a város lakói állítottak saját tárgyaikból. A „Cipők a Duna-parton emlékműhöz” hasonlóan itt is az állam hivatalos történelemszemléletével szemben civil kezdeményezésre jött létre, mintegy ellensúlyozva azt. Azonban Pauer és Togay emlékművével ellentétben nem tényleges szobor született, hanem olyan tárgyak változó halmaza, amelyek valamilyen módon kifejezték a személyes érintettségüket, így számos olyan tárgy került ide, amelyek közvetlenül az egykori áldozatokhoz kötődnek. Így fényképek, emlékkövek, mécsesek. Ez az alulról nyitott kezdeményezés

KITEKINTŐ

azonban, amelyhez tárgyak elhelyezésével bárki csatlakozhat, a maga rendezetlenségével és sajátosságával az emlékműnél is jobban felkelti a járókelők figyelmét.

V. Összegzés helyett

Ebben a tanulmányban elsősorban az utóbbi harminc év emlékezetpolitikáját vizsgáltam. Így mindenekelőtt azt, hogy a múlttal való különféle konfrontálódás milyen emlékezetpolitikai döntésekhez vezetett Berlinben és Budapesten. Ez a városképet miként befolyásolta, milyen új emlékművek születtek a holokauszttal kapcsolatban.

A német fővárosban emelt emlékműveket egy rendkívül hosszú vita és a múlttal való többé-kevésbé osztársadalmi szembenézés előzte meg. A berlini emlékmű felállításának egyes elemei teljes mértékben hiányoznak Magyarországon, bár a kiindulópont még ha nem is azonos, de hasonló volt legalábbis kezdetben. A rendszerváltás idején és a kétezres években civil vagy nem állami kezdeményezésű volt az emlékművek állítása – azaz sem a *Emanuel-fa*, sem a *Cipők a Duna parton* esetében nem maga az állam, illetve annak tisztségviselői tették az első lépést. Mind a berlini, mind a budapesti példák esetében az állam karolta fel ezeket a kezdeményezéseket. Végül pedig mindkettő az államhatalom szimbólumának tekintett objektumok – Budapesten a Parlament, Berlinben a Brandenburgi Kapu, Reichstag – közelében található. Ezzel is figyelmeztetve, hogy az államnak rendkívül fontos szerepe volt a népirtásban. Magyarország esetében az emlékművek felállításának juttatott támogatás inkább csak anyagiakban nyilvánult meg, hiszen semmiféle diskurzus nem folyt magáról az emlékműről. Nem volt vita, és ennek megfelelően nem voltak nyilvános pályázatok, sem hazai, sem pedig nemzetközi szinten. Ehelyett máig egyszerűen csak kijelölik az alkotót, az alkotást és helyszínt. Mindezt részben ellensúlyozza az, hogy a központosított emlékezetpolitika mellett megjelentek Magyarországon az alulról szerveződő ún. ellenemlékművek, amelyek a civil társadalomban gyökereznek, és az állami emlékművek csúsztatásaira, hiányosságaira hívják fel figyelmet. Ez már önmagában jelzi a radikálisan eltérő emlékezetpolitikai klímát a két ország és a két társadalom saját múltjával való szembenézés között.

Irodalom

- [szerző nélkül] „LömAán Tizkajr” — „...hogY emlékezz!“. Mártírjaink emlékének megörzéséért, zsinagógáink újjáépítéséért. *Új Élet*. 1988. február 1.
- [szerző nélkül] A mártírelékmű alapító okiratának aláírása. *Új Élet* 1988. július 15.
- Åhr, Johan (2008): Memory and Mourning in Berlin: On Peter Eisenman's "Holocaust-Mahnmal". *Modern Judaism*. (3): 290.
- BAUMANN Tímea (2016): „Maradjon emléközet?”. *A délszláv háború társadalmi emlékezete a kopácsi magyar emlékezetközösségben - Kommunikáció- és kultúratudományi tanulmányok*. Budapest: GONDOLAT, , p. 24.
- BRAUN Róbert (1995): *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Budapest: GOND-CURA ALAPÍTVÁNY - OSIRIS, p. 205-277.
- Frazon Zsófia – K. Horváth Zsolt (2002.): A megsértett Magyarország A Terror Háza mint tárgybemutató, emlékmű és politikai rítus. *Regio* (4): 303-347.
- Gyáni Gábor (2015): A holokauszt magyar emlékezete. In: BRAHAM, Randolph L. - KOVÁCS András (szerk.): *Holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Budapest: MÚLT ÉS JÖVŐ KÖNYVKIADÓ, , p. 189.
- György Péter (2010): A terror háza / a terror topográfiája Berlin és Budapest. *Magyar Múzeumok - Magyar Múzeumi Egyesület online magazinja*. <http://archiv.magyar-muzeumok.hu/kiallitas/88-a-terror-haza-a-terror-topografiája> (2020. március 7.)
- GYURGYÁK János (2018): *Európa alkonya? Utak és tévutak az európai történelemben és politikában*. Budapest: OSIRIS, p. 255
- Harangozó Márta (1988): Varga-szobrok itthon és külföldön. Fűzfa krómacélból. *Esti Hírlap*. (1988. december 24.)
- <http://www.pauergyula.hu/emlekmuek/ebensee.html>
- Kovács Mónika (2015): Globális és lokális In: BRAHAM, Randolph L. - KOVÁCS András (szerk.): *Holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Budapest: MÚLT ÉS JÖVŐ KÖNYVKIADÓ, 202
- Kőbányai János (2005): *A holokauszt, mint elbeszélés. A hazugság helye*. Budapest: MÚLT ÉS JÖVŐ KÖNYVKIADÓ, 145.
- Kunt Gergely – Székely Juli – Vajda Júlia (2017): Oldások és kötések. A soá materiális és virtuális emlékezetének: összjátéka a Szabadság téren. 2000. *Irodalmi és társadalmi havilap*. (3): 3-30.
- Kunt Gergely - Szegő Dóri - Vajda Júlia (2013) Political Communication Narrated in Vandalising Monuments. *Socialni Studia* (4): 35–56.
- Magilow, Daniel H. (2007): Counting to Six Million: Collecting Projects and Holocaust Memorialization. 2007 ősz. *Jewish Social Studies*, (1): 36.
- Magyarország Alaptörvényének preambuluma. (<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv>) (2019. december 7.)
- Marsovszky Magdolna (2016): Újrakezdés. Múltfeldolgozás és demokratizálási folyamat Nyugat-Németországban a holokauszt utáni évtizedekben. In: MOLNÁR Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapiig. A magyar holokauszt 70 év távlatából*. Budapest: BALASSI KIADÓ, p.399.

- Munkácsy Márton (2005): Megrongálták a nyilasok áldozatainak emlékművét. *Magyar Hírlap* (2005. július 5.)
- Munkácsy Márton (2005): Megrongálták a nyilasok áldozatainak emlékművét. *Magyar Hírlap* (2005. július 5.)
- Pálos Miklós (1988): Történelmi mementó. Sebhelyek, ágak, levelek. Nemzetközi összefogással. *Új Magyarország*. (1988. február 12.)
- Pálos Miklós (1988): Történelmi mementó. Sebhelyek, ágak, levelek. Nemzetközi összefogással. *Új Magyarország*. (1988. február 12.)
- Perneczky Géza (2006): Héj és lepel. Pauer Gyula retrospektív kiállítása Múcsarnok, 2005. július 15.–augusztus 28. *Holmi*. (7): 969
- Pótó János (2013) : Szobrok és emlékművek mint bűnbakok...avagy hogyan döntünk szobrot, mikor és miért?. In: GYARMATI György et al (szerk): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs-Budapest: KRONOSZ KIADÓ - MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT - ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK TÖRTÉNETI LEVÉLTÁRA, p. 85.
- QUACK, Sibylle – WILCKEN von, Dagmar (2005): Der Mord an den Juden als Ausstellungproject. In: *Materialien zum Denkmal für die ermordeten Juden Europas. Stiftung Denkmal für die Ermordeten Juden Europas*. Berlin: NICOLAI, p. 40-50.
- Réti Zsófia (2017). "Past Traumas and Future Generations: Cultural Memory Transmission in Hungarian Sites of Memory." *Hungarian Historical Review* (2): 377–403.
- SÁRKÓZY Réka (2018): *Kinek a történelme? Emlékezet, politika*. Budapest: GONDOLAT – ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR, p. 91-93.
- SAUSIC Attila (2009): *Berlin utcáin. Köztéri sétafirkák*. Pozsony: KALLIGRAM, p. 48-49.
- Szablyár Eszter (2005): Pauer Gyuláé a Múcsarnok. *Népszabadság*. (2005. július 15.)
- Szekeres Tamás (2016): A német megszállás áldozatainak emlékműve az emlékezetpolitika tükrében. *Móra Akadémia*, p. 114-134.
- Véri Dániel (2015): Művészet és emlékezet: A magyar holokauszt hetvenedik évfordulója. *Ars Hungarica* (1): 74-96.
- Young, James E. (2002): Germany's Holocaust Memorial Problem—and Mine, *The Public Historian*, (4): 65-80.

Sápos Aranka

Magyarországi szlovák áttelepülők 1946-1948

(Kampány, ígérek, sérelmek Magyarországon és az „óhazában”, Szlovákiában)

Absztrakt

Az áttelepülés során szerzett sérelmek, a közéletben és a családokon belül kialakult ellentétek az áttelepülők lelkén mély sebeket ejtettek, melyek az utódokban is „kódolódtak.” A magyarországi szlovák nemzetiségű, anyanyelvű lakosság a csehszlovák állam politikai elitjének lett az eszköze egy homogén, nemzetiségektől mentes ország megvalósításának az érdekében.

A csehszlovák hatóságok a magyarországi szlovák közösségek meggyőzésére széleskörű, erőteljes propaganda hadjáratot szerveztek és hajtottak végre, ennek ellenére nem sikerült várankozásaiknak megfelelő számú szlovák nemzeti érzelmű lakost megnyerniük az áttelepülésre. A sajtó, a propagandisták több esetben dezinformációk közlése, indokolatlan vádaskodások révén félelmet, vizállyt, ellenszenvet szítottak a magyar és szlovák lakosok körében. Az áttelepülésre jelentkezők megtapasztalták, nemcsak a magyarországi állami, közigazgatási szervek, munkáltatók, de közvetlen környezetük (szomszédjaik, családjuk) elutasító magatartását is.

Az áttelepülők panaszait, sérelmeit két földrajzi közegben lehet tanulmányozni, Magyarországon és (Cseh)Szlovákiában. Míg Magyarországon a munkavállalás, szociális juttatások megvonása, megtagadása jellemezte a sérelmeket, addig Szlovákiában az elégedetlenség okát főleg a kiutalt házak, udvarok, majorságok állapota és az ígért juttatások elmaradása okozta. A Magyarországról áttelepülő szlovákok többségben etnikailag és vallásilag homogén közösségekből egy új, őket fenntartásokkal fogadó, főleg magyar nemzetiség által lakott falvakba, kisebb városokba kerültek, így az egyes panaszok hátterében nemzetiségi ellentétek (súrlódások) is előfordultak.

Az eddigi, magyarországi közösségük elhagyása vagy széthullása (széttelepítés) családjaik felbomlása (fiatalabb nemzedék áttelepülése, idős szülők, családtagok maradása) is megnehezítette az áttelepülők beilleszkedését az új közösségekbe, „hazájukba.” A magyarországi szlovák repatriáltak az áttelepüléssel járó nehézségek, megaláztatások révén szembesültek azzal a ténnyel, hogy a lakosságcsere nem történik (nem lettek) „nyertesek.”

A lakosságcsere a Magyarországon maradt szlovák közösségek társadalmi, gazdasági helyzetét is meggyengítette, elvesztette értelmiségének, birtokos parasztjainak jelentős részét.

Kulcsszavak: lakosságcsere, áttelepítési bizottság, propagandakampány, szlovák nemzetiség, áttelepülők, sérelmek, beilleszkedés

Abstract

The wrongs experienced during the resettlement, the contradictions in public life and in the families, left deep wounds in the souls of the displaced persons, which they have "coded" even in their descendants. Residents of Slovak nationality with a Slovak mother tongue in Hungary have become a tool of the political elite of the Czechoslovak state to achieve a homogeneous country without nationalities.

The Czechoslovak authorities organized an extensive and strong propaganda campaign to persuade the Slovak community in Hungary. In many cases, the press and propagandists incited fear, strife, and antipathy among the Hungarian and Slovak inhabitants by publishing disinformation and unfounded accusations.

Slovaks registered for resettlement experienced the dismissive behavior not only from Hungarian state and administrative bodies, employers, but also from their immediate environment (neighbors, family).

The abandonment or disintegration of their former community in Hungary and the disintegration of their families (resettlement of the younger generation, remaining grandparents, and some family members) also made it more difficult for displaced persons to integrate into new communities, their new "homeland". Despite the difficulties and humiliation experienced during the resettlement, the Slovak repatriates from Hungary understood (faced) the fact that the population exchange has no "winners".

Keywords. population exchange, resettlement committee, propaganda campaign, Slovak nationality, resettlers, grievances, integration

A második világháború után Magyarországon és (Cseh)Szlovákiában zajló migrációs folyamatok (lakosságcsere, betelepítések, deportálás) feltárásával foglalkozó munkák a szlovák és magyar történetírásban gazdagon reprezentáltak. A csehszlovák – magyar lakosságcsere politika gazdaságtörténetének az elemzése jelenleg is túlsúlyban van, annak ellenére, hogy a kérdéskör interdiszciplináris megközelítése egyre jelentősebb szerepet tölt be az események kölcsönhatásának (összefonódásának) a vizsgálatában, mélyebb feltárásában. A levéltárak irathalmazai (adatbázisai) még őriznek értékes íratok, melyek segítenek feltárni, megértetni a történeteket (folyamatokat), melyek hatást gyakoroltak a lakosságcsereben részt vettek, érdekeltek sorsára úgy, mint végrehajtók, vagy mint elszenvedők.

A csehszlovák politikai vezetés elképzelése, hogy egyoldalú kitelepítések révén megszabadul a területén élő jelentős számú nemzetiségektől (németektől, magyaroktól) és egy homogén, nemzet államot hoz létre, megbukott.

A magyarországi szlovákok betelepítése révén akarta elszakítani a határmenti térségtől távolabb eső magyarok által lakott területeket az államhatártól, az egységes magyar etnikai területtől. A magyar nemzetiségű lakosság egyoldalú kitelepítésére tett törekvései nem jártak sikerrel. A nagyhatalmak a csehszlovák elképzeléseket az egyoldalú kitelepítésről csak a német

nemzetiségű lakosság esetében fogadták el. Így a csehszlovák szervek „rákényszerültek” további eszközök alkalmazására Dél – Szlovákia *megtisztítása*, az etnikailag egységes, magyar határmenti térség felszámolása érdekében. Több lehetőséggel is számoltak: betelepítések, deportálások, vagyonelkobzások, jogfosztottság, megfélemlítés, a magyar nemzetiségű lakosság meghurcoltatása. A csehszlovák hatóságok erőszakos fellépése a magyar nemzetiségű lakosaival szemben 1945 decemberében a magyar kormányt tárgyalásokra kényszerítette. A tárgyalások eredménye a csehszlovák magyar lakosságcserére egyezmény budapesti aláírása lett 1946. február 27-én.

Az egyezmény aláírása előtti tárgyalások folyamán a csehszlovák fél már tudatosan készült kampány tevékenységére, a magyarországi szlovák nemzetiségűek hatékony meggyőzésére a minél nagyobb számú áttelepülés érdekében.

A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság Daniel Okáli vezetésével 6 hét alatt (1946. március 4. és április 16. között) 479 050 szlovák nemzetiségű lakost jegyzett fel Magyarországon. A számlálást nem szokványos – nem elfogadott módszerrel hajtották végre. A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság (CSÁB) munkatársai ellátogattak a többségben szlovákok által lakott magyarországi településekre és a helyi szlovákoktól nyert értesülések alapján „határozták meg” a szlovák nemzetiségű lakosok számát.

Ján Čech, a Szlovák Nemzeti Tanács (SZNT) tagja, a SZNT Áttelepítési Bizottságának az elnöke felszólalásában - egy nappal a lakosságcserre egyezmény aláírása előtt - 1946. február 26-án, a SZNT ülésen több mint 300.000 Magyarországon élő szlovákról tett említést *„melyből 250 ezer fő nemzeti öntudatos, és ebből következően azzal számolhatunk, hogy jelentős részük jelentkezik és áttelepül hazájába. Megközelítő becslés szerint ez kb. 120-180 ezer szlovákot jelent, akik visszatérhetnek hazájukba.”* (ČECH 1946) A csehszlovák fél optimizmusa valótlán tényeken alapult, semmibe vették a magyar statisztikai adatokat és a magyar fél figyelmeztetéseit a becsléseik alaptalan nagyságáról (Táblázat 1).

A magyarországi hivatalos statisztika, az 1941-es magyarországi népszámlálás 75 877 fő szlovák anyanyelvű és csupán 16 677 fő szlovák nemzetiségű lakost jegyzett (LAJTAI 2020: 555).

1. Táblázat:

Szlovák anyanyelvű lakosok számának alakulása Magyarországon
1920 és 1949 közötti népszámlálások adatai

	Lélekszám (fő)	Arány (%)
1920	141 877	1,8
1930	104 786	1,2
1941	75 877	0,8

Forrás. Lajtai 2020: 554

A (cseh)szlovák fél ügyesen alkalmazta propagandakampányában a magyarországi szlovák nemzetiségi kártyát, honfitársaik megmentését, védelmét a lakosságcseré helyeségének bizonyítására.

„...az a tény, hogy megkezdjük a szlovákok hazaszállítását

Magyarországról, vagyis

idegenben élő nemzeti

közösségünknek azon részét, mely

eddig a legsötétebb kulturális

környezetben élt, hol a

denacionalizálás veszélye volt a

legidősebb. Az egész kompakt

terület népessége ma már

elnemzetlenedett, csak a szlovák

nevek bizonyítják vérünk eredetét,

nagyon szomorú egyensúlya

nemzeti növekedésünknek. Ma egyedülálló lehetőségünk nyílt az utolsó szlovák szigetek megmentésére.” (BELLUŠ 1946).

1. Kép: Csehszlovák propaganda plakát, 1946¹

¹ HU_MNL_SZSZBML_V_77_c_1_5_1946_0003 <http://szabarchiv.hu/drupal/image/tid/530>

1946. február 26 – án közvetlenül lakosságcsere egyezmény aláírása előtt a SZNT a magyarországi szlovákokhoz hazafias érzelmű felhívást intézett: *„Haza nemzete! Tőled várjuk, hogy szeretettel szívedhez öleled az eddig elszakított, visszatérő fiaid és lányaidat, mint a te legkedvesebbeidet. Mindenkit várunk, hogy segítsenek együtt építeni közös hazánkat, várjuk, hogy mindnyájunknak rövid időn belül az anyaföldön nyújthassuk jobbunkat.”*(OHLAS SNR 1946)

A csehszlovák kampány a magyarországi szlovákok körében 1946. március 4-én indult a "Mať volá!" („Anyánk hív”) jelmonddal és 6 hétig tartott. A lakosságcsere egyezmény III. cikkéhez kapcsolódó Függelék (1946) alapján a CSÁB² személyzete és tagjai számára a magyar fél (kormány) biztosította az akadálymentes tevékenységet a szlovákok által lakott településein, továbbá rendelkezésükre bocsájtott helységeket a nyilvános gyűlésekre, hivatali és irodai célokra is. A CSÁB „*akadálytalan munkavégzését*” segítette a magyar hatóságokkal kapcsolattartás céljából létrehozott összekötő hivatal is (ŽIAK 1946).

A csehszlovákok a propagandakampány tevékenységnek több formáját is alkalmazták. A CSÁB tagjai és személyzete kampány tevékenységük során (nyilvános szónoklatok, sajtó, propagandanyomtatványok, rádió) kizárólag a szlovák vagy a cseh nyelvet használhatták.

- élő szó (meggyőzés, előadások, szónoklatok: *„SZNT elnöke Dr. Lettrich, a megbízottak testületének elnöke Karol Šmidke, miniszterelnök helyettes Viliam Široký, Dr. Osušky püspök, megbízottak: Dr. Kvetko, Dr. Husák, Dr. Štefánik, Novomeský, Ing. Fillo, Komzala, Dr. Belluš, továbbá a SZNT képviselői és tagjai, szakszervezeti tagok és mások, 133 nyilvános gyűlés 227 faluban összesen 100 000 résztvevővel”* (ŽIAK 1946)
- sajtó (Národná obroda, Čas, Pravda, ifjúsági lap: Slniečko, Sloboda, stb., 783 100 db) (VADKERTY 1996), könyvek (43 335 db), plakátok (124 900 db), brosrák (274 600 db) szórólapok (490 000 db) (VADKERTY 1996)
- művészeti együttesek, filmvetítés, népi együttesek, *„46 faluban 60 hangversenyt 37 000 hallgatóval, 62 községben 81 színházi előadást szerveztek 50 000 nézővel, 113 faluban pedig 170 filmet vetítettek 53 000 néző részvételével”* (ŽIAK 1946)
- a budapesti rádió (több mint egy hónapon át 30 perces adásnak biztosított teret, összességében 16,4 órát) (VADKERTY 1996)
- utazások szervezése Szlovákiába

² A csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény II. cikkelye és a csehszlovák kormány határozata alapján létesített kölönbizottság.

A magyarországi szlovák lakosság meggyőzésének egyik sajátos formájaként tekinthető gyerekeik üdültetésé főleg a Magas Tátrában. Ezzel a szándékkal kimondottan az eddig még ingadozó szülők meggyőzését vették célba (HELDÁKOVÁ 2018: 140).

A Sloboda heti lap cikket közölt az első több mint 200 fős gyerekcsoport üdüléséről (1946, 20 és 21. szám). A szöveget egy képmontázzsal szemléltetették, melyen mezítlábas, szakadt ruhájú gyerekek láthatók az üdülés előtt, tornázó és tanuló gyerekek új ruhában, cipőben az üdülés alatt.

„Magyarországi szlovákok, kik e gyermekek szülei vagytok, nézzétek meg jól e képeket! Ki ismeri fel közületek a saját gyermekét? Lehet, hogy nem sokan... A tátrai levegő, az óvó gondoskodás, a kitűnő ételek, az új lábbeli, az új ruha, amit kaptak, ez mind megváltoztatta leánykátok vagy fiatok külsejét. S ha visszatér hozzátok - meresztgethetitek a szemeteket! Amikor elmeséli, milyen jól ment a sora, mi mindent élt át. Meglátjátok, hogyan csillog majd az

örömtől gyermeki tekintete. Jól jegyezzetek meg mindent, amit Szlovákiáról mond, s vessétek össze gyermeketek beszédét neki biztosan hisztek - azoknak az uszítóknak a rosszindulatával, akik titeket le akarnak beszélni az áttelepülésről!” (Závada 1991)

2. Kép: Magyarországi szlovák gyerekek (SLOBODA 1946)

A csehszlovák agitátorok a Magyarországon élő szlovákok nemzetiségi önérzetének befolyásolásán kívül további fontos érvként használták a legyőzött (vesztes) Magyarország háború utáni gazdasági összeomlását és Csehszlovákia háború utáni pozitív gazdasági mutatóit.

A csehszlovák propaganda odafigyelt a különböző társadalmi csoportokra és mindenki számára igyekezett valamilyen kecsegtető ígéretet tenni (KRUPA 2007: 175):

- a nőket és anyákat azzal biztatták, hogy a hadifogságból egyenesen Csehszlovákiába hozzák férjeiket és fiaikat
- az idősebb generációt minőségibb szociális ellátással kecsegtették
- a nyugdíjasoknak magasabb nyugdíjat ígértek
- a szegényeknek jobb életkörülményt (ház, lakás, gazdaság, stb.) és munkát ígértek

A propaganda főleg a mezőgazdaságban dolgozó szlovák nemzetiségű nincstelen lakosságot szólította meg *„többnyire a szegényebbek jelentkeztek, akik azt gondoltak, hogy ott nagyobb vagyponhoz juthatnak – várakozásaik beigazolódtak. Amíg egy család a Felvidékről, ingóságaival, három vagonnal érkezett meg, addig tőlünk három család egy vagonba is belefért.”* (Magyarországi szlovákok... 2007) Škultéty Csaba³ az Új Szónak adott interjújában szintén a gazdasági tényezőt hangsúlyozta, mint egyik meghatározó okát a szlovák nemzetiségű állampolgárok áttelepülésének, *„az elszegényedett borsodi falvakban nem kellett meggyőzni az embereket, mivel mindannyian jobb körülményekbe kerültek.”* (Egyszer eljön... 2007). Egyes írások (cikkek) is rámutattak áttelepülőök szegénységére:

„Az áttelepülőök szegényesen, rongyosam érkeztek az üzembe. Itt valamennyien egy pár Bata-cipőt és egy öltöny ruhát kaptak. Ennek árát heti fizetésükből törlesztve fizetik meg. Ezenkívül az UNRRA⁴ akcióból kaptak különböző ruhaneműt és az üzemtől munkaruhát.”

3. Kép: Magyar – szlovák áttelepülőök (Magyar – szlovák áttelepülőök. 1947)

³ A lakosságcsere idején a magyar áttelepítési kormánybiztos titkára volt.

⁴ United Nations Relief and Rehabilitation Administration / Egyesült Nemzetek Segély- és Helyreállítási Bizottság

A kampány a magyarországi szlovák lakosság önkéntes jelentkezését hangsúlyozta, de a CSÁB emberei (propagandistái) *„azonban gyakran hangoztatták azt is, hogy aki most önként nem jelentkezik, azt később, ingóságai nélkül, erőszakkal telepítik át a magyar hatóságok.”* (ZÁVADA 1991: 16) A felfokozott propaganda hadjáratba bevont érzelmek a magyarországi szlovákok cselekvés igényének az ösztönzésére szolgáltak (Heldáková 2020: 237). A propagandisták több esetben fennhéjázóan és magabiztosan léptek fel a magyar hatóságok embereivel szemben, éreztetve, hogy győztes államot (hatalmat) képviselnek (SZABÓ A. 1991: 69-70). A CSÁB propagandistái, ill. egyes agitációs csoportok nem egy esetben katonai öltözetben, felfegyverkezve, katonai autókon látogattak el a szlovákok által lakott községekbe, megsértve a magyar állam szuverenitását (VADKERTY 1996). Nemcsak az aktivisták demonstratív fellépései váltottak ki negatív reakciókat, hanem a CSÁB egyes propagandistáinak kijelentései is.

Andrej Žiak, a Szlovák Nemzeti tanács képviselője 1946. május 14-i az áttelepítési bizottság tevékenységét ismertető felszólásában a csehszlovák kampánytevékenység nehézségeit ismertette *„küzdelmüket a nyílt és bujtatott magyar propagandával szemben. ...tevékenységünkkel szemben állt az egész magyar lakosság, politikai pártok, kulturális rendelkezések, magyar újságok cikkei. Határozatot hoztak az egyházi szervezetek, ellenakciót indítottak a püspökök, az elmagyarosított értelmiségiek zörgettek szlovákjaink között, a papok szószékből hirdettek ellenük...”* (ŽIAK 1946)

A kialakult feszült helyzetet a Slobodában közölt cikkek még tovább tudták élezni. Írásaik az emberek érzelmeit célozták meg, több esetben valótlan tényeket közöltek és minden adott lehetőséget kihasználtak az elégedetlenség, ellentét növelésére.

A Sloboda hasábjain megjelent írások többségé főleg a magyar hivatalokat, hivatalnokokat, rendőröket, jegyzőket vették célpontul, de ugyanúgy célpontjai voltak azok a szlovák nemzetiségű lakosok is, kik nem szándékoztak áttelepülni. A hivatalokat megvádolták, hogy megaláznak, megvonják a szociális juttatásokat és az utolsó falat kenyeret is elveszik az áttelepülő szlovákoktól. Vádolták a magyar lapokat események, tények elhallgatásával, a szlovákok üldözésével, a lakosságcsere egyezménybe foglaltak rendszeres megsértésével:

„a magyar rendőri szervek az áttelepülőkkel szemben önkényesen és nyersen lépnek fel, a magyar rendőrségi hivatalnokok az ellenszenvüket Csehszlovákiával szemben az áttelepülőkön töltik ki ... a rendőrök csak azért verték meg az áttelepülőt, mert kabátján szlovák trikolor volt ... a rendőrök bezártak és megverték egy szlovákot, mert az igazoltatásnál megemlítette, hogy

áttelepülő, stb.” (Amiről a magyar újságok... 3 (2)). A csehszlovák oldal serelemként kezelte a politikusok kijelentéseit, az újságok hasábjain megjelentet írásokat, szinte mindent, amiben a lakosságcsereére vonatkozó kritikát vélte felfedezni (Koholt és valóságos... 1946). Mindezek csak tovább növeltek az áttelepülő szlovákokban a félelmet, akik féltették földjeiket, állásukat, munkájukat, sőt saját életüket is.

A lakosságcsere első hónapjaiban már megmutatkozott, hogy az elképzelések, elvárások túlzottak voltak és a hozzá fűzött reményeket nem váltja be. A CSÁB 1948. december 22-án befejezte agitációs tevékenységét, melynek során 95 421 magyarországi szlovák lakost sikerült meggyőzniük. 1946-1948 között Magyarországról 73 273 magát szlovák nemzetiségűnek, szlovák érzelműnek tartó személy települt át Szlovákiába, ebből a lakosságcsere egyezmény keretén belül 59 774 fő (Táblázat 2). A lakosságcseren kívül 664 rezsimiszta, az egyezmény érvénybe lépése előtt 9 499, az egyezmény hatálya után 4 000 személy hagyta el Magyarországot és települt át Csehszlovákiába (Šutaj 2005).

2. Táblázat

Áttelepülésre jelentkezők és valóságban áttelepültek száma körzetenként
1946 - 1948

	áttelepülésre jelentkezők	valóságban áttelepültek	1946	1947	1948
Budapest	9 350	4 375	1 486	2142	747
Pilis	2 980	1 901	240	1647	14
Aszód	5 283	2 630	283	912	1 435
Kiskoros	2 641	1 617	40	1 491	86
Esztergom	1 386	3 601	935	1 605	1 065
Bánhida	6 502	3 521	1 003	1 350	1 148
Felsőpetény	2 212	1 340	130	388	822
Balassagyarmat	1 460	783	113	122	548
Salgótarján	2 181	981	318	170	493
Miskolc	6 100	2 535	862	1 237	436
Forró	612	131	60	59	12
Sátoraljaújhely	2 470	1 844	149	670	1 025
Nyíregyháza	6 065	4 508	576	3 417	515
Szarvas	5 691	4 229	846	2 823	564
Békéscsaba	17 266	11 743	618	7 340	3 785
Tótkomlós	12 956	10 832	446	9 940	446
Gyöngyös	3 308	2 405	297	1 905	203
Pécs	958	750	214	441	95
körzeten kívül	-	84	-	-	48
összesen	95 421	59 774	8 612	37 679	13 463

Forrás. Národný archív ČR Praha 1947

A CSÁB kivételes anyagi támogatással és eszközzel rendelkezett a kampány lebonyolítása során, tevékenységét támogatta a Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontja és annak szlovák nyelvű sajtó terméke a Sloboda (Magyarországon megjelenő szlovák nyelvű lap), azonban mégsem tudott meggyőzni annyi magyarországi szlovák nemzetiségű lakost mintként azt tervezte. Lehetőség az áttelepülésre illetve a „visszatérés az óhazába” a szlovák lakosság körében nem váltotta ki azt a lelkesedést, amit a csehszlovák fél remélt, pedig kampánypropagandájának központi eleme a nemzeti, hazafias érzelmek (nemzeti öntudat) ösztönzésére épült.

Az áttelepülésre jelentkezett magyarországi szlovák lakosok többsége nehéz helyzetbe került. A szlovák közösségek két részre szakadtak: áttelepülésre jelentkezők és otthonukban maradók. Az áttelepülőknél viselniük kellett a magyar állami szervek, magyar közösségek (községek lakossága), a saját szlovák közösségük és gyakran a családjuk részéről történő kiközösítést.

A szlovák nemzetiségű áttelepültek tiltakozást, panaszt szóban vagy írásban⁵ tehettek, illetve nyújthattak be a Csehszlovák Áttelepítési Bizottsághoz, a magyar külügyminisztériumhoz és belügyminisztériumhoz, vagy a Budapesten székelő Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) mellett működő kormány megbízotti hivatal konzuli osztályához.

A CSÁB hivatalnokai a benyújtott panaszokat több csoportba osztották: *köz- és magánalkalmazottak jogellenes elbocsátása, az áttelepültek földjének elkobzása a földreform keretében, lakásbérleti szerződések felmondása, élelmiszeradagok és más járandóságok megtagadása, a testi épség ok nélküli veszélyeztetése, az áttelepültek jogellenes fogvatartása, a jóvátételi juttatások behajtása, az állatállomány és más ingóságok rekvirálása, őrlési engedélyek kiadásának megtagadása, ingyenes okmányok kiállításának megtagadása, egyéb helytelenségek.*⁶ A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság hivatalában felvett jegyzőkönyvek bőséges ismereteket nyújtanak az áttelepülőket ért incidensekről, nehézségekről. A jegyzőkönyvek tartalmazzák a földreformmal kapcsolatos panaszokat is, melyek további, a történészek számára eddig még meg nem válaszolt kérdéseket vethetnek fel.

⁵ A lakosságcsere lebonyolítása érdekében létrehozott csehszlovák-magyar vegyes bizottság határozatának 2. pontja rendelkezett arról, hogy az áttelepülő milyen formában nyújthatja be kérelmet: „szóban vagy írásban.” Az 53. számú határozatát, pontosabban a 10. számú határozat kiegészítését 1948. szeptember 7-i ülésén hozta meg.

⁶ Národný archiv ČR Praha 1947.

Magyarországon a panaszok többsége a munkavállalás területet érintette, pl. a munkahely elvesztése, időszakos munkavállalási hiány vagy szociális támogatások megtagadása (szociális hozzájárulás, nyugdíj leállítása).

„Az óhazában” Szlovákiában a panaszok legfőképpen az odaítélt ingatlanokkal (házak, lakások állaga, hiányzó gazdasági épületek stb.) kapcsolatban merültek fel.

Helyiségek, falak, ablakok, ajtók, tetők, padlók stb. javítását igényelték; gazdasági épületek felújítását, újak építését pl. gabonátárolót, szarvasmarha istállót, stb.; mezőgazdasági gépek (traktorok, vetőmagtisztító, vetőgép) és háztartási eszközök (hiányzó tűzhelyek) kiosztását kérték (ŠA KOŠICE 1946). Sok panasz hangzott el a teljesítetetlen ígéretek miatt is. Ez többször verbális konfrontációkhoz vezetett az áttelepültek és helyi hatóságok között *”... nem adták ki az utalványokat: zsírokra, húsrá, szappanra, petróleumra, cipőkre, ruhákra - az MNV⁷ irodájának a vezetője kötekedve megkérdezte tőlük, szeretnék hogy sült csirkék repüljenek a szájukba.”* (ŠA KOŠICE 1948)

A jegyzőkönyvek etnikai és vallási súrlódásokat is feljegyeztek a betelepült szlovákok és az adott települések lakossága között. A magyarországi szlovákok többségét magyar nemzetiségű, magyar anyanyelvű községekbe telepítették le. A magyar nyelvű kommunikáció nem okozott számukra nehézséget, a kétnyelvűség természetes volt, mind két nyelvet aktívan használták. A magyar nyelv számított dominánsabbnak, többen közülük családon belül, de nyilvánosan is magyarul kommunikáltak egymással (BOTÍK 2011: 51). Az áttelepülők szlovák nyelvismerete is súrlódásokhoz vezetett, mivel szlovák nyelvtudásuk az eddigi közösségükben (falujukban) használt nyelvjárásokon alapultak, így előfordult, hogy környezetünk nem értette meg őket, esetenként nem is akarta megérteni. Például Ladmóc (Ladmovce) községben az áttelepülőket követeléseik során felszólították a magyar nyelv használatára, mivel *”... a szlovák nyelvük nehezen volt érthető ezért panaszt tettek és nagyon csodálkoztak, hogy Szlovákiában kénytelenek még a hivatalos helyeken is a magyar nyelvet használni”* (ŠA KOŠICE 1948).

Az áttelepült szlovákok egymásközt is gyakran magyarul beszéltek, így előfordult olyan eset is, hogy közvetlen környezetük (szomszédok, munkatársak, stb.) magyaroknak nevezte őket. *”A reemigránsok panaszkodnak, hogy magyaroknak nevezik: Nincs okuk panaszra. Az összes reemigránsok, akár tudnak szlovákul, akár nem, egymás közt csak magyarul beszélnek és a munkaidő alatt magyar dalokat énekelnek. Negyedéves jelenlétük*

⁷ Helyi Nemzeti Bizottság

után sem tudtuk elérni, hogy anya nyelvükön, tehát szlovákul beszéljenek."
(Magyar szemtanú... 1947)

Esetenként a települések lakosságának vallási összetétele is beilleszkedési akadályként merült fel. Több áttelepült család került olyan községbe, hol a lakosság vallása (hite) eltért az övektől, ezért aktív vallásgyakorlásuk érdekében előfordult átköltöztetésük is más településre. Például. Bári (Bara) község lakossága református egyházközséget alkotott, a betelepített családok pedig görög katolikus vallást gyakorolták „... *nincs lehetőségük a közelben, sem távolban görögkatolikus templomba járni. Ez volt az egyik legnagyobb oka áttelepülési kérelmüknek Bodrogszerdahely (Streda nad Bodrogom) községbe.*” (ŠA KOŠICE 1946)

Idővel több család az alkalmazkodási nehézségeket igyekezett megoldani azáltal, hogy kapcsolatokat keresett más közösségekben élő áttelepítettekkel, rokonokkal. Nem egy esetben a kapcsolatteremtés után egymás közelébe költöztek, kialakítva egy homogénebb nyelvi, etnikai, vallási közösséget (PARIKOVÁ 2011: 60).

Az áttelepítési hivatal részlegeinek a feladatai köze tartozott segíteni a szlovák áttelepülők beilleszkedését, biztosítani számukra a szlovák nyelvű művelődést, a szlovák nyelv használatát. Például a kulturális részleg igyekezett megoldani a szlovák nyelv használatát az istentiszteleteken. Elfogadhatatlan volt számukra a gyakori magyar nyelvű istentisztelet, és a magyar nyelven történő éneklés. A területi áttelepítési bizottságok munkatársait felszólították, hogy ne vegyék el erőszakkal a nem szlovák imakönyveket, énekes könyveket. A helyi papokat pedig arra kérték, hogy fokozatosan gyakoroljanak az áttelepülőkkel énekeket és imádságokat szlovák nyelven (ŠA Košice 1948).

A jegyzőkönyvek olyan esetekről is tanúskodnak, mikor az áttelepülők visszautasították a számukra kijelölt községbe (községekbe) való áttelepülést. Háromhuta szlovák nemzetiségű lakossága két szomszédos szlovákiai települést, Perbenyiket és Kisgérest jelölte meg áttelepülési célpontként. A két község nem tartozott az áttelepülők számára kijelölt települések köze. Az áttelepítési bizottság munkatársai, a Sloboda cikkei egyértelműen hangsúlyozták, hogy mindenki oda költözik, ahová szeretne, abba a községbe, telephetnek be, melyet választanak maguknak. A hatóságok ígéretüket, hogy Háromhuta községéből jelentkező 155 gazdasági egységet (családot) kompakt (egyben egy helyre) telepítik át nem tartották be. A szlovák hatóságok által kijelölt (ajánlott) települések pedig nem feleltek meg a háromhutaiknak, egyik község sem volt alkalmas 155 gazdasági egység befogadására (ŠA KOŠICE 1948) A csehszlovák fél igyekezett magyarázatot adni a változásra, hogy a

kedélyeket megnyugtassák, de a háromhutaiak megbízottjai nem fogadták el. Hiába magyarázta a csehszlovák fél, hogy az ajánlott községek jobb termőfölddel rendelkeznek a hutaiak megbízottjai nem tartották elfogadhatónak, a legelők nagyságát, hiányát, távoli erdőket, gyakori árvizeket, talajvizet, egyes felajánlott községek pedig nem rendelkeztek iskolával, templommal, stb.

A magyarországi szlovákok többségét Szlovákia magyarok által lakott falvaiba telepítették, ahol a lakosság megvetését (elzárkózását) is viselniük kellett. A helyi lakosok nem egy esetben a betelepítetteket tartották felelősnek a helyi magyar nemzetiségű lakosok kitelepítésért: *„Mi itt teljesen idegen emberek voltunk, ők utáltak minket, de mondjuk ki a valóságot, valaki fiútestvérének, valaki leány testvérének kellett kikötözni. Lehet, hogy én is ilyen lettem volna, ha kitelepítették volna a fiútestvéremet, annak alapján, hogy mi ide jöttünk. Ez volt a politika.”* (KUSÁ, LUKÁCSOVÁ 1995) Az együttélés nehéz évei kezdődtek számukra, beilleszkedés a falu társadalmába, új egzisztencia kiépítése régi-új hazájukban.

Maguk az áttelepült szlovák nemzetiségűek sem ítélték meg egyöntetűen a lakosságcserét pozitív folyamatként. Štefan Markuš alföldi szlovák repatriált a lakosságcserét politikai tettnek minősítette, melynek nem az volt a célja, hogy a szlovákokat visszatelepítse az óhazába (eredeti hazájukba), hanem *„politikai módszerekkel megszabadulni a szlovákiai magyaroktól.”* (Oral History 2009)

A lakosságcserét a 68. számú vegyes bizottsági határozat 1949. júniusában nyilvánította befejezettnek, az anyagi, vagyoni ügyeket pedig Csorba-tói jegyzőkönyv zárta le 1949. július 27-én.

Irodalom

- Botík Ján (2011): Dolnozemskí Slováci. Nad'lak: Ivan Krasko, 272.
- Egyszer eljön a történelmi tények ideje. In Új Szó Online, (22.09.2007) <https://ujsozo.com/kozelet/egyszer-eljon-a-tortenelmi-tenyek-ideje>
- Heldáková Lucia (2018): Propagačná kampaň výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom prostredníctvom fotografie (na príklade časopisu Sloboda). In: ŽIŽKOVÁ Mária – DEMMEL József (szerk.): „Mat' volá?“ Békešská Čaba: VÝSKUMNÝ ÚSTAV SLOVÁKOV V MAĎARSKU, p. 125-146.
- Heldáková Lucia (2020): Propaganda vo výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. In: ŠUTAJ Štefan (szerk.): *Zmeny hraníc a pohyb obyvateľstva v Európe po druhej svetovej vojne*. Košice: FF UPJŠ, 221-242.
- Kusá Zuzana - Lukáčsová Margaréta (1995): Interpretácia súčasného slovensko-maďarského súžitia a rodinná pamäť. *Sociológia*, 27 (5-6): 373 – 384.
- Krupa András (2007): A magyarországi szlovákok és a lakosságcsere. In: MOLNÁR Imre - SZARKA László (eds.): *Emlékkönyv a csehszlovák - magyar lakosságcsere 60. évfordulójára*. Komárom: KECSKÉS LÁSZLÓ TÁRSASÁG, MTA KISEBBSÉGKUTATÓ INTÉZET, 172-187. <https://kisebbségkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/256.pdf>
- Lajtai Mátyás (2020): Nemzetiségi viszonyok és a statisztikai adatgyűjtés Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 98 (6): 547 – 572.
- Magyarországi szlovákok a lakosságcseréről. *Új Szó, Online*, (31. 10. 2007) <https://ujsozo.com/regio/magyarorszagi-szlovakok-a-lakossagcsererol>
- Paríková Magdaléna (2011): Južné Slovensko vo svetle povojnových migrácií (na príklade výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom v oblasti južných regiónov Slovenska). *Etnologické rozpravy*, 18 (1-2): 44-63.
- ŠUTAJ Štefan (1993): *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava: SAV, 139.
- ŠUTAJ Štefan (2005): Československé štátne občianstvo Slovákov presídlených z Maďarska. In *Človek a spoločnosť*, 8 (1) Online: <http://www.saske.sk/cas/archiv/1-2005/index.html>
- Szabó A. Ferenc (1991): A második világháború utáni magyar-szlovák lakosságcsere demográfiai szempontból. *Régió - Kisebbségtudományi Szemle*, 2 (4): 49 – 71.
- Vadkerty Katalin (1996): Tragikus évforduló. *Vasárnap - családi magazin*, 29 (3)
- Závada Pál (1991): „Anyánk hív – megyünk!” Egy szlovák kampányújság 1946-47-ből. In 2000. 3: 12-17.

Levéltári fondok, dokumentumok

- Národný archív ČR Praha (A Csehszlovák Köztársaság Nemzeti Levéltára, Prága)
p. Úrad predsedníctva vlády, kart. 1115. (Približná štatistika o podaných sťažnostiach a došlých maďarských odpovediach, 1947).
- ŠA Košice (Állami Levéltár, Kassa). Oblastná úradovňa Osídlovacie úradu v Kráľovskom Chlmci. Rôzne zápisnice 1946 – 1948, Spisy 1946, K-1.

ŠA Košice. Oblastná úradovňa Osídlovacie úradu v Kráľovskom Chlmci. Rôzne zápisnice 1946 – 1948, Spisy 1948, K- 5.

Digitální knihovňa (Digitális könyvtár)

ČECH Ján (1946): Digitální knihovna > SNR 1945-1946 > Stenoprotokoly > 16. schůze <http://www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/016schuz/s0160006.htm>

BELLUS Samuel (1946): Digitální knihovna > SNR 1945-1946 > Stenoprotokoly > 16. schůze <http://www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/016schuz/s0160006.htm>

Ohlas Slovenskej Národnej Rady (A Szlovák Nemezeti Tanács felhívása a magyarországi szlovákokhoz). Digitální knihovna, SNR 1945-1946, Stenoprotokoly, 16. schůze.1946.

ŽIAK Andrej (1946): O činnosti presídľovacej komisie referoval na schôdzi SNR 14. mája 1946. Digitální knihovna > SNR 1945-1946 > Stenoprotokoly > 18. schůze

Függelék a Magyar Köztársaság és a Csehszlovák Köztársaság között lakosságcsere tárgyában létrejött Egyezményhez. Online: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94600015.tv>

Oral History – Rozhovory o presídlení z Dolnej zeme (1946 –1947). Štefan Markuš slovenský presídlenec. Online: <http://morsesadomnieva.blogspot.sk/2009/07/presidlenci-vymena-obyvatelstva-v-r.html>

Korabeli sajtó

Amiről a magyar újságok nem írnak. Szlovákok – áttelepülők üldözése – az Egyezmény rendszeres megsértése tovább folytatódik. Sloboda, 3 (2)

Az áttelepült szlovákok. Makói Népszás, 1947, 3 (149)

Kto vlastne porušil zásady ľudskosti?/Ki sértette meg valójában az emberséges bánásmódot? Sloboda, 3 (3)

Magyar – szlovák áttelepülők. Kis Újság, 1947, 61 (95)

Koholt és valóságos sérelmek Csehszlovákia jegyzéke körül. Szabad Nép, 1946, 4 (117)

Pócsi Emese

A modern politikai műveltség jegyében Kemény Zsigmond publicisztikája az 1850-es évek elején

Absztrakt

Kemény Zsigmond egész életművét áthatja az újságírás, leginkább olvasott írásai (pl.: Élet és irodalom, Szellemi tér) mind a Pesti Napló hasábjain jelentek meg. Az újságíró Kemény Zsigmondot ennek ellenére kevesen ismerik, holott cikkeiből egyéb írásaiba mindvégig átemelt kisebb-nagyobb részeket. Jelen dolgozat részlet egy leendő doktori disszertációból, melynek célja a publicisztikai írások összefésülése az életművel. A nemzeti kiűtkeresés a keményi gondolatmenet vezérfonala, ennek egyik lehetséges módja az, amit már korábban Széchenyi István képviselt: a politikai gondolkodásmód megváltoztatása. Ez a fejezet azt szándékozott bemutatni, hogy miként próbálta Széchenyi ezt elérni, ezáltal pedig azt, miért állította Kemény Széchenyit 1851-ben követendő példaként a magyarság elé.

Kulcsszavak: újságírás, nemzeti kiűtkeresés, Széchenyi István, politikai gondolkodásmód, példaállítás

Absrtact

Zsigmond Kemény's entire oeuvre is permeated by journalism, his most read writings (eg: Life and Literature, Spiritual Square) all appeared in the columns of the Pesti Napló. Nevertheless, the journalist Zsigmond Kemény is little known, even though he has taken small or large parts of his articles throughout his writings. The present dissertation is an excerpt from a future doctoral dissertation, the aim of which is to combine journalistic writings with oeuvre. The search for a national way out is the guiding thread of the hard line of thought, one of the possible ways of which is what István Széchenyi has already represented before: changing the political way of thinking. This chapter was intended to show how Széchenyi tried to achieve this, and thus why he presented Kemény Széchenyi as an example to be followed by the Hungarians in 1851.

Keywords: journalism, national way out, István Széchenyi, political thinking, example setting.

Az 1850-es évek Kemény pályájának a csúcsa, ekkor jelennek meg röpiratai, esszéi, portréi, társadalmi és történelmi regényei, 1855 nyarától a *Pesti Napló* szerkesztője is. 1850 és 1851 végén két röpiratot bocsátott közre: *Forradalom után* és *Még egy szó a forradalom után* címűeket, valamint 1851-ben *A két Wesselényi Miklós* és *Széchenyi István* című jellemrajzokat. A vezércikkeiben sorra vette a legfontosabbnak ítélt kérdéseket: 1851-ben elsősorban nemzet és társadalom forradalom utáni állapotával, művelődéssel

foglalkozik. Az 1850-diki év története és irányai kilenc részben jelent meg a *Pesti Napló*-ban. Ezt a háromrészes *A telepítésekről Magyarországon*, majd az ötrészes *A politikai nemzetiség fejleményei Magyarországon* követik, végül a tizenöt részes *Visszatekintések Erdély múltjára és gróf Bethlen János politikai pályájára* cikksorozattal zárja le ezt a periódust. Ezekkel a művekkel Kemény különböző szempontokból gyakorlatilag megírta a reformkort, általuk közvetítve a modern politikai műveltségideált, amit Kemény publicisztikája az 1850-es évek elején képvisel.

Ha megnézünk két ekkor íródott verset, láthatjuk, hogyan nézett ki a fegyverletétel utáni közhangulat egyik markáns vonulata. Az egyik példa Vörösmarty *Setét eszmék* című verse, mely két hónappal Világos után született.

„Mi a világ nekem, ha nincs hazám?

Elkárhozott lélekkel hasztalan

Kiáltozom be a nagy végtelent:

Miért én éltem, az már dűlva van.”

A jelen a teljes üresség, világméretű pusztulás rajza, a bukás értelmetlenné tette a küzdés éveit is. Csonka értékszembesítés ez, hiszen csak az értékhiányos állapot oldalát látjuk, nincs érték, melyhez hasonlítani lehetne, keserűbb ez a vers az *Előszónál*. Halvány pozitívum, hogy legalább kér „Hitet, sejtelmet, egy reménysugárt, / Hogy el nem vész, hogy él még nemzetem.” Tompa Mihály *A gólyához* című verse 1850-ben már annyira konkrétan szól a bekövetkezett változások ellen, hogy miatta (és egyéb, hasonló tárgyú versei miatt) haditörvényszék elé került. Ebben a költeményben semmi sincs, ami kihúzhatja az országot a kétségbeesésből. Az élők börtönben vannak vagy tengetik a sorsukat és itt hagyják az országot. Egy olyan nemzet ez, ahol az emberek elárulják egymást, ezért a legjobb, ha a „menyasszony meddőségért eped”. Így szól a beszélő a gólyához:

„Csak vissza, vissza! nincs itt kikelet,

Az élet fagyva van s megdermedett.

Repülj, repülj! és délen valahol

A bujdosókkal ha találkozol:

Mondd meg nekik, hogy pusztulunk, veszünk,

Mint oldott kéve, széthull nemzetünk...!”

Ezt a reménytelen, végsőkéig elcsüggedt alaphelyzetet Kemény máshogy közelíti meg: nem a veszteségről szól, hanem az értelmes cselekvés lehetőségét keresi. Ezzel kapcsolatban a *Forradalom után* első lapján fejti ki

gondolatait: „Én azt mondom: akasszunk egy votiva tabellát a templom falára csodás menekülésünkért, szedjük össze vagyunk maradványait, gazdálkodjunk, szerezzünk, munkálkodjunk a körülmények közt ernyedetlenül és józanon. S ha ekként becsületes fáradságunk gyümölcsözni fog, ha a magyar az erejéhez mért vágyak által törekszik sorsának naponkénti javítására, akkor... akkor nem fogja elérni, amit álomlátói neki jóstak, de azért még boldog lehet.” (Kemény, Forradalom után: 183).

Az említett tabella votiva a rómaiaknál egy fogadmányi tábla, melyet a templom falára függesztettek felirat vagy kép formájában. Ez leírta vagy ábrázolta az eseményt, amiért a fogadalmat tették, ha a kérés teljesült, a fogadalmat megtartották. A hallgatás, a ki nem mondottak helyén éppen az olvasható ki, hogy nincsenek feladva a kiküzdött 1848-as áprilisi törvények, nem beszél róla, így nem történik meg a jogfeladás, vissza lehet majd hozzá nyúlni. Az által, hogy nem beszélt róla, az nem azt jelentette, hogy egyetértett a jelenlegivel, hanem az akkori pillanatban nem lehetett erről beszélni. Ehelyett, de mellette a tanulságok számbavételéről szól, a jövő útjainak kereséséről, ebben a legfontosabb szerint az, hogy miként tudunk okosan gazdagodni. Be kellett azt látni és láttatni, hogy a bécsi hatalom van most túlsúlyban, ezért az uralkodói abszolútizmus közepette a hatalmi kérdést nincs módunkban felvetni. A körülmények józan kihasználására van szükségünk és lehetőségünk, ehhez és a gazdagodáshoz példaképe Széchenyi, aki autonóm módon vállalta a közéleti tevékenységet. Kemény fentebb idézett hitvallását megismétli a jellemrajzban oly módon, hogy Széchenyi is ezen az oldalon foglal állást, mindketten azt hangoztatva: kerüljük el a lehetséges hibákat, ne hibáztassuk Bécset, tegyük meg, amit tudunk. Kemény felvezetése Széchenyiről így hangzik:

„ezen vezérelvet, ezen harcjelzót hirdeté ki: ne keressük hátramaradásunk minden okát az igazgatásban; ne kárhoztassuk akadályok miatt, melyek még el nem háríthatók, magunkat csökönyösségre és tespedésre; de panasz s tétlen vágyódások helyett emeljük értelmi, erkölcsi és anyagi jólétünket a teren, melyet elfoglalhatunk, s az eszközökkel, melyek rendelkezésünk alatt állanak.” (Kemény, Széchenyi: 188).

Különség figyelhető meg abban, hogy Széchenyi itt már a célhoz vezető utat jobban körülhatárolja egy olyan tervvázlattal, melynek nagyjából látja a kivitelezhetőségi lépéseit. Perifériális területen kezd el reformokat, melyeket majd később be tud illeszteni a nagy egészbe, melynek Széchenyi szerint „végcélja vala: hazánknak minden ingadozás nélküli átvarázslata egy elkopott, félig-meddig feudális, félig-meddig alkotmányos szövevényből emberhez illő, minden álfénnytől kitisztult képviseleti rendszerre” (Kemény, Széchenyi: 190).

Kemény ezért választja ki a két röpirat megírása között Széchenyit, mert ennek a vázlatnak Széchenyi már felállította a logikai sorrendjét. Széchenyi munkálkodásán keresztül mutatja be, hogy mi az, amit tennünk kell, milyen típusú gondolkozás szükségeltetik, mi az, ami régi, túlhaladott és túl kell rajta lépni, ha fel akarunk kapaszkodni az európai polgárosodás hajójára. Ehhez pedig a logikai sorrendet tartva, szellemi alapra kell helyezni az anyagi fejlődést, ez magyarázza az egyletek, a kaszinó, megalapítását, éves felajánlását az Akadémia megalapítására. Bár Széchenyi minden tetteivel, írásával támadta „a magyar nemzet tespedését, előítéleteit, százados megszokásait” (Kemény, Széchenyi: 189), paradox módon: a sokak által korszakhatárt jelentő felajánlása olyan mértékben újszerű, amilyen mértékben régi is. Merít a régi, bevett gyakorlatból, de új jelentéssel ruházta fel azt. Régi abban, hogy maga a támogatási forma nem az új, hanem a megelőző korszak szociális-financiális gyakorlatát idézi. Talán úgy lehetne értékelni, hogy az akkori, a diétán működő rendi nyilvánosságban szokványos témakatalógust kiterjesztő, innovatív lépés volt. Új téma az akadémiaszervezés átpolitizálása, mely addig egy alapvetően politikán kívüli ügyként létezett. A közdolgok világa hangsúlyozottan az intézményes politikán kívüli intézményeket kap, itt jelenik meg először a politika társadalmiasodásának jelensége. A politika egyre több és nagyobb körben „érzi” az illetékességét, a politika omnipotenciája figyelhető meg, az élet egyre gyarapodó körei kerülnek a politikai döntéshozatal összefüggés-mezejébe.

Az átalakítás következő állomása a jogi reformok elindítása, de úgy, hogy nem kell az intézményrendszernek egy csapásra modernné válnia. A modern politikai műveltségideál elvárásrendszerének alapjait fekteti le Kemény, amikor azt írja: „A külviszonyok fölfogása, a státustudomány, a jogbölcselet, a hasonlító törvénytán, az európai reformkérdések, a polgárisodás problémái vonatkozásaikban az államra és társadalomra: mindezen ismeretek, melyek nélkül most *készületlennek* tartatunk.” (Kemény, Széchenyi: 164). Széchenyi elképzelése alapján a meglévő struktúrán belül kell változtatásokat végrehajtani. Kemény számára a magyar rendek joghagyományokhoz való ragaszkodása a problematikus, úgy gondolta, hogy Magyarországnak nem az a baja, hogy a Habsburg birodalom része, hanem az, hogy a múltjához kötődő jogrendszeren nem tud túllépni. Bemutatja az 1825-ös, „parlamentari okoskodás”-t (Kemény, Széchenyi: 165), a felső- és alsóházi padokon ülő csak latinul és németül tudó táblabírókat és mágnásokat, akik „Alapos szónoklatnak csak azt tartották, mely a Corpus Jurison épült,” (Kemény, Széchenyi: 165). A jelenlévők között a legfontosabb hivatkozási alapot a *Corpus Juris* és a Werbőczy-féle *Tripartitum* jelentette, „Nálunk ti. a követ, országzászlós mind prókátor volt.” (Kemény, Széchenyi: 164).

Igazából csak a sérelmi politikával foglalkoztak, „A többi hivatkozás és szócicoma vala.” (Kemény, Széchenyi: 165). Kemény ezért megy egészen vissza 1790-ig, követendő példaként állítván be azt az országgyűlést: „1790-ben még sugárzottak a vitatkozásokon át európai eszmék.” (Kemény, Széchenyi: 165), „1790-i országgyűlés évrázainak legfényesebb lapjain foglal helyet” (Kemény, Széchenyi: 183). Ekkor a rendszeres bizottsági munkálatok az ország gazdasági és jogi viszonyainak korszerűsítését, a közjogi berendezkedés átalakítását, valamint az oktatás, az egyház ügyeinek felülvizsgálták tűzték ki célul. Ugyanakkor arra törekedtek, hogy a törvények, a szokásjog, a királyi rendeletek egymásnak ellentmondó intézkedéseit rendszerbe foglalják, egységesítsenek, ésszerűsítsenek, és az intézményekben növeljék a szakszerűséget. Ezen országgyűlés reformereinek is mintaképe az angol alkotmányos monarchia volt, az országot az angolhoz hasonló békés és fokozatos fejlődés útjára kívánták vezetni. Széchenyinél is fontos kitétel, hogy a változások nagy társadalmi feszültséget, kataklizmát ne okozzanak. Széchenyi a mellékutakat keresi, „békés, de élénk forradalmat indított a régi fogalmak és intézmények ellen” (Kemény, Széchenyi: 188), ami a birodalmi érdekekkel homlokegyenest szemben álló kérdés, azt hátrébb kell sorolni, a változó igényekre kell reagálni, a „korkívánatoknak”¹ megfelelni: „nem tartá sikeresnek a magyar alkotmányt egyenesen ostromolni; mint a tábornok a centrumra, ha az erős pontokhoz támaszkodik, a jobb- vagy balszárny megtámadása által hat eldöntőleg.” (Kemény, Széchenyi: 190). Ilyen hátrébb sorolandó a sérelmi politika is, mely meggátolja a fontosabb kérdésekkel való foglalkozást és már Wesselényivel kapcsolatban is elhangzik: „séreلمي kérdések kedveltebbek valának, mint a reformok” (Kemény, Széchenyi: 263). Ugyanakkor Wesselényi, aki bár sérelmi politikus, és akinek erdélyi politikájának végcélja „a magyarhonnali egyesülés” (Kemény, Wesselényi: 87), ezért az unióért Wesselényi „lett volna igazságtalan, jogtapodó és alkotmányseřtő” (Kemény, Wesselényi: 87) is. Kemény szemet huny e felett és azt mondja inkább: „Hibáztatni lehet őt, ha tetszik. De kétségtelen, hogy szigorúan következetes volt mind az unió, mind az azzal kapcsolatban levő Partium-kérdés körül.” (Kemény, Wesselényi: 89).

A saját maga által felállított elvárásoknak tesz eleget *Az 1850-diki év története és irányai* című, kilenc részes cikksorozattal, mely a *Pesti Napló*-ban, a jellemrajz előtt jelent meg. Ebben végigveszi Európa jelentős nemzeteit, országait, mintegy körképet nyújtva az egyes politikai történések hatalmi kérdéseiről, hogyan érdemes gondolkodni arról a hatalmi helyzetről, „az

¹Ezzel a címmel jelent meg a korábbi években írt (1837–1846) publicisztikai írásainak gyűjteménye. A szó több helyen feltűnik Kemény cikkeiben a későbbiekben is.

europai súlyegyen” (Kemény, PN: 246) kérdéséről, ami körbeveszi az országot. Így próbálhatunk meg alkalmazkodni a valós és újonnan kialakult viszonyokhoz, új alapokra helyezve a súlyegyent, vagyis a forradalmi törekvések és a birodalmi érdekek összebékítésének elméletét. Kiemeli Angliát azon szempontból, hogy sikereinek egyik kulcsa a mélyen megértett külügyi politika, az ország érintkezésbe került a föld majdnem minden népével, ezért érdekében állt ezen népek belügyeinek ismerete is.

A politikai cselekvés középpontjába a változás/változtatás elve kerül, a nemzeti jövőkép megformálása, átformálása. Kemény szerint: „közvélemény kétség alá sem hozta, hogy a magyar dicsősége a múltban van, híre Mohácsnál elenyészett” (Kemény, Széchenyi: 246), egyedüli örömünk az lehet, „midőn a régi századokra visszaandaloghatunk” (Kemény, Széchenyi: 246). Ez ellen a megfáradt, a magyarságot erőt vesztettnek, öregnek, egészségtelennek ábrázolt szellemiségben írja Széchenyi a Hitelben: „A Mult elesett hatalmunkbul, a Jövendőnek urai vagyunk. Ne bajlódjunk azért hijábavaló reminiscenciákkal, de bírjuk inkább elszánt hazafiságunk s hív egyesülésünk által drága anyaföldünket szebb virradásra. Sokan azt gondolják: Magyarország – volt; – én azt szeretem hinni; lesz!” (Széchenyi, Hitel: 134). Erre a jövő-tételezett világképhez Kemény a következőt fűzi hozzá: „A históriát megkicsinyíté, hogy a múlttól elvett súlyt a jövendőre vesse, s hogy a koporsóról az életre, a tettek nyomozásáról a tettek végrehajtására fordítsa a közfigyelmet.” (Kemény, Széchenyi: 246). Azaz, Széchenyi és Kemény is azért fordul el a múlttól, azért vesz el értékéből, a történeti anyagot azért teszi kisebb jelentőségűvé, hogy csak a jelenre, annak feladataira irányítsa a figyelmet. Ennél a mozzanatnál láthatjuk legvilágosabban, hogy mindketten így fogalmazzák újra a nemzeti múltat annak érdekében, hogy a votiva tabellára írt fogadalom alapján: előre, a jövőbe tekintsünk.

Kemény Széchenyin keresztül azt akarta megmutatni, mi több: bebizonyítani, hogy a beszorított, nehéz, kilátástalannak tűnő helyzetben, amikor leginkább a nemzethalál víziója töltötte el az embereket, van lehetőség más alternatívák kidolgozására. Hogyan lehet valami újat, mást mutatni, hogyan tudjuk a megmaradt értékeket fejleszteni és a boldogulásunk szolgálatába állítani? Kemény nem azon munkálkodott, hogy a régi világot segítse a reformokkal megőrizni, hanem a kiváltságok rendi világának lebontásán, az elavult rendszer részeinek felszámolásán, valamint a jogegyenlőségen és közös szabadságon alapuló egységes polgári nemzet megteremtésén fáradozott. Jellemrajz, röpirat, újságcikk, regény: mindben a reformokra ösztökélés formálódik ki.

Irodalom

KEMÉNY Zsigmond (1850. 01. 03.): Az 1850-diki év története és irányai. *Pesti Napló*. 246: 1.

KEMÉNY Zsigmond (1970): *A két Wesselényi Miklós*. Budapest: SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ

Kemény Zsigmond (1970): *Széchenyi István*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó

Kemény Zsigmond (1982): Forradalom után. In TÓTH Gyula (szerk.): *Változatok a történelemre*. Budapest: SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ, 183.

Széchenyi István (é.n.): Hitel. In Dr. GYULAI Ágost (szerk.): *Magyar Könyvtár*. FRANKLIN TÁRSULAT NYOMDÁJA, 134.

Szerzőink

- FARKAS Zoltán (Sály, 1952): szociológus, habilitált doktor, 2016-ig a Miskolci Egyetem Szociológiai Intézetének egyetemi docense; fő kutatási területe az általános szociológiaelmélet, illetve a szociológiai társadalomelmélet.
- FEKETE Sándor (Debrecen, 1976): Politológus, filozófus, magyar nyelv és irodalom szakos középiskolai tanár, az irodalomtudományok doktora. 18 éve a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának oktatója. Érdeklődési és kutatási területei: politikai kommunikáció, retorika, politikai filozófia, irodalom és politika.
- HAVASI Virág (Budapest, 1973): Szociológus, közgazdász, jogász. 2009-ben szerezte doktori fokozatát a DE-en közgazdaságtudományból: az értékrend és életminőség összefüggéseit vizsgálta dolgozatában. Egyetemi oktatói munkája mellett közösségfejlesztőként is aktív szerepet vállal. Kutatási területe: érték- és attitűdkutatás, fenntartható fejlődés, környezetszociológia.
- KASZNÁR Attila (Budapest, 1976): Politológus, biztonságpolitikai szakértő, a Miskolci Egyetem oktatója. Korábban az NKE NBI Terrorelhárítási Tanszékét vezette. Kutatási területe a terrorizmus globális megjelenési formái és annak társadalmi háttere, valamint a kelet-ázsiai biztonságpolitikai folyamatok.
- KUNT Gergely (Debrecen, 1981): Társadalomtörténész. 2013-ban szerezte a doktori fokozatát az ELTE BTK-n szerezte. A disszertációját a két világháború között vezetett kamasznaplók összehasonlító mentalitástörténeti elemzéséből írta. Egyetemi adjunktus. Két monográfiája jelent meg 2017-ben *Kamasztükrök - A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban*, illetve 2019-ben *Kipontozva... - Nemi erőszak második világháborús naplókban* címmel.
- PÓCSI Emese (Debrecen, 1976): magyar és történelem szakos tanár, jelenleg a ME Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója. Témája Kemény Zsigmond 1850-es évekbeli publicisztikai írásai, ezek összevetése az életmű egyéb írásaival. Ezen kívül az általa vizsgált írásokat kritikai kiadásként sajtó alá rendezi.
- SÁPOS Aranka (Nagykapos, 1963): történész. PhD-fokozatát 2001-ben a Debreceni Egyetem Történettudományi Intézetében szerezte. Jelenleg a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi és Pszichológia Központjának (Centrum spoločenských a psychologických vied SAV) kutatója. Főbb kutatási területe: kisebbségkutatás.
- SZABÓ-TÓTH Kinga (Miskolc, 1974): 1998 óta tanít a Miskolci Egyetemen, docens. 2005-ben szerezte doktori fokozatát a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológiai Doktori Iskolájában, 2020-ban habilitál a Debreceni Egyetemen. 2008 júliusától (féléves kihagyással) vezeti a Miskolci Egyetem ATTI-t. Kutatási területe a családsszociológia és a kisebbségsszociológia.
- ZSOLT Péter (Budapest, 1965): Tanulmányait az ELTE Kulturális antropológia, és a szociológia szakán folytatta. Két évet elvégzett a SOTE Gyógyszerészi Szakán is. 1992-94 között dolgozott a Valóság szerkesztőjeként, majd számos felsőoktatási intézményben oktatott, többek között a Miskolci Egyetem Szociológia tanszékén. Elsősorban szociológus, kommunikáció szakos, újságíróképző és politológus hallgatókat tanít. Szakterülete a médiaetika, a szociálpszichológia, kommunikáció, integritás, médiaszociológia. Egyetemi docens, a Nemzeti Közszerződési Egyetem oktatója.